К. ТАЛЫБЗАДӘ

АББАС СӘҺҺӘТ

Азәрбайҹан ССР Элмләр Академиясы
Редаксия-нәшрийят шурасынын
гәрары илә чап олунур

АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ и ЯЗЫКА им. НИЗАМИ

КАМАЛ ТАЛЫБЗАДЕ

АББАС СИХХАТ

ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

Баку — 1955

АЗӘРБАЙЧАН ССР ЭЛМЛӘР АКАДЕМИЯСЫ

НИЗАМИ адына ӘДӘБИЙЯТ вә ДИЛ ИНСТИТУТУ

КАМАЛ ТАЛЫБЗАДӘ

АББАС СӘҺҺӘТ

М. Ф. Ахундов адына
Азәрбайчан Республика
ҮМУМИ КИТАБХАНАСЫ

АЗӘРБАЙЧАН ССР ЭЛМЛӘР АКАДЕМИЯСЫ НӘШРИЙЯТЫ

Бакы — 1955

Аббас Сәһһәт

Биринчи фәсил

ҺӘЯТЫ

Аббас Сәһһәтин һәяты габагчыл бир шаирин, фәал маариф хадиминин, халг сәадәти үчүн чалышан һәссас бир вәтәнпәрвәрин һәятыдыр. Шаир өзү дә өмрүнүн сәмәрәсиз кечмәдийиндән, һәяты илә ярадычылыг мәсләки арасында мөһкәм бир әлагәнин олмасындан бәһс эдәрәк язырды:

Мәсләким тәрчүмейи-һалымдыр[1].

Сәһһәтин һәяты онун ярадычылыг мейлләрини, дүнякөрүшүндәки зиддиййәтләри айдынлашдырмаға, ярадычылығынын идея истигамәтини даһа дәриндән өйрәнмәйә бөйүк көмәк көстәрир.

Ушаглыг илләри. Илк тәһсили

Аббасгулу Меһдизадә Сәһһәт 1874-чү илдә Шамахынын Сарыторпаг мәһәлләсиндә йохсул бир руһани аиләсиндә доғулмушдур.

Шаирин доғулдуғу аилә ағыр бир күзәран кечирирмиш. Мәктәбдарлыг эдән атасы Молла Әлиаббасын азачыг кәлири вә Шамахыда мәрсийәхан кими танынан анасы Сейид Ругиййәнин газанчы бу аиләни эһтиячдан хилас эдә билмәмишди.

Сарыторпаг мәһәлләсиндә ачдығы моллаханада дәрс дейән Әлиаббас әдәбийятла да марагланыр вә «Әтшан»

[1] А. Сәһһәт. «Сыныг саз», Бакы, 1912, сәһ. 4.

тәхәллүсү илә шеирләр язырды[1]. Бир дәфә яхын достларындан биринин арвады неһрәдә яғ чыхара билмәмәсиндән шикайәтләниб Әлиаббасдан дуа язмағы хаһиш этдикдә, о, дуа еринә ашағыдакы сәтрләри языб вермишди:

Анам-бачым ханым аға,
Дуа язмаг нейләр яға?
Сән өзүнү бәрк бас ерә,
Отур неһрә чалхамаға.

Лакин патриархал Азәрбайчанда һәлә дә давам эдән орта әср схоластикасы галыглары, ислам дининин шүурлара ишләмиш эһкамлары бу аиләни дә өз нүфуз даирәсиндә сахламышды. Кичик Аббасгулу ислам дининин көк салдығы бир аиләдә көз ачыб бөйүмүш вә бу аилә тәрбийәсинин она мәнфи тә'сири олмушду. Аббасгулу һәтта о заман Шамахыда ачылмыш ени үсуллу мәктәбләрә дахил ола билмәмиш, илк тә'лим-тәрбийәсини атасынын янында, моллаханада алмышды. 1881-чи илдә, едди яшында икән моллаханада охумаға башлаян Аббасгулу бир нечә ил әрзиндә әрәб вә фарс дилләрини өйрәнир, гур'аны баша чыхыр, «Күлүстан»ы охуюр.

Аббасгулу ушаглыгдан өз ағлы вә зирәклийилә диггәти чәлб эдәр, кәскин вә ити һафизәсилә һамыны һейрәтдә гоярды. Шаирин өз сағлығында язылмыш тәрчүмейи-һалындан мә'лум олур ки, о «кичик икән нәһайәт дәрәчәдә гүввейи-һафизәйә малик имиш. Белә ки, һәр бир ше'ри бир кәрә охудугда хатырлармыш»[2].

Һәлә о заманлар Сәһһәт Азәрбайчан вә Шәрг әдәбийяты илә марагланыр, Фирдовси, Сә'ди, Низами, Фүзули кими классикләрин Шамахыда чох яйылан диванларыны мүталиә эдирди.

XIX әсрин икинчи ярысында Азәрбайчанда реалист-маарифчи әдәбийятла янашы эпигончу, сөнүк гәзәл вә гәсидәләрдән ибарәт формалист шеир чәрәяны да яшамагда иди. Мүасири М. Ә. Сабир кими, Сәһһәт дә әдәби ярадычылыға һәмин схоластик Шәрг ше'ри тә'сирилә башламыш вә илк әсәрләрини 1890-чы илләрдә язмышдыр.

[1] Бах: «Аббас Сәһһәт китабынын нөгсанлары», Азәрбайчан ССР Элмләр Академиясы Республика элязмалары фонду, инв. № 9546.
[2] А. Шаиг. «Күлзар», Бакы, 1912, сәһ. 236.

30 май 1859-чу илдә чох күчлү зәлзәлә нәтичәсиндә губерния мәркәзинин Шамахыдан Бакыя көчүрүлмәси илә әлагәдар олараг Шамахы өз әввәлки әһәмиййәтини итирмәйә башламыш вә ади бир гәза шәһәринә чеврилмишди.

Доғрудур, Азәрбайчандан кечиб кедән әсас тичарәт йоллары үзәриндә ерләшән Шамахы бир тичарәт шәһәри кими өз мөвгеини тамамилә итирмәмишди; бурада һәлә нүфузлу тачирләр яшайыр, Русия илә тичарәт әлагәсини давам этдирир, бу да шәһәрин игтисади һәятынын кечмишдә олдуғу кими чанлы галмасына көмәк эдирди. XIX әсрин ахырларында Шамахыда үзүмчүлүк, бағчылыг, һейвандарлыг чох инкишаф эдән саһәләрдән иди. 50—60-чы илләрдә Азәрбайчанда истеһсал эдилән ипәйин бөйүк бир һиссәсини Шамахы верирди. Бурада ипәкәйиричи вә ипәктохуян фабрикалар варды.

Бүтүн бунларла янашы, Шамахынын дәмир йолу вә су йолларындан кәнарда олмасы онун ени шәраитдә бир мәдәниййәт мәркәзи кими өз әввәлки мөвгеини сахламасына имкан вермирди. Русияда, Бакы вә Тифлис кими мәркәзләрдә баш верән мәдәни ениликләр Шамахыя чох кеч чатыр, бә'зән дә һеч чатмырды. Одур ки, башга Азәрбайчан гәзаларында олдуғу кими, Шамахыда да көһнә шеир ән'әнәләринин тә'сири чох күчлү иди. Бу заман Тифлис вә Бакыда габагчыл язычыларын сә'йилә инкишаф эдән реалист әдәбийятын сәс-сәдасы Шамахыя зәиф кәлиб чатырды. Әдәбийята бөйүк мараг бәсләйән Сәһһәт дә белә бир мүһитдә ярадычылыға башламышды.

Кәнч шаирин илк дәфә охуюб өйрәндийи әсәрләр Шәрг ше'ри нүмунәләри олмушдур. О, көзүнү ачыб бу әсәрләрлә тәрбийәләнмиш вә илк шеирләрини дә бу әдәбийятын тә'сири алтында язмышдыр. Мүасирләри Сабир вә Тәраһла бирликдә «бәдиһәкулуг» этмәләри, Азәрбайчан вә фарс дилләриндә гәзәл, гәсидә языб охумалары һаггында шаирин өзүнүн вердийи мә'луматдан[1], хүсусилә әдәбийятшүнас Ф. Көчәрлийә көндәрдийи мәнзум мәктубдан[2] айдын олур ки, о, һәлә 1905-чи илләрә гәдәр өз әсәр-

[1] А. Сәһһәт. «Сабирин тәрчүмейи-һалы», «Һопһопнамә», Бакы, 1914, сәһ. 8.
[2] А. Сәһһәт. «Сыныг саз», Бакы, 1912, сәһ. 37.

ләрини схоластик шеир тә'сирилә язмышдыр. Илк шеирләриндә бир о гәдәр дә мүвәффәг олмаян кәнч Сәһһәт Шамахы шаирләриндән Сабитин[1] көмәйилә бәдии сөз үзәриндә даһа диггәтлә ишләмәйә башлайыр, ярадычылығын сирләрини өйрәнмәйә чалышыр.

Харичдә

Атасы Аббасгулуну руһани этмәк арзусунда олуб, бу мәгсәдлә дә ону Мәшһәдә кәндәрмәк истәйирди. Мүәллими Сабит дә она «элмини дәринләшдирмәк» үчүн атасынын тәклифини гәбул этмәсини мәсләһәт көрүрдү. Әдәбийята дәрин һәвәс көстәрән, бу саһәдә гәләмини аз-чох сынамыш олан зәкалы кәнч, руһани олмаг истәмәсә дә, тәһсилдән галмамаг үчүн бу мәсләһәти гәбул эдир. 1894-чү илин әввәлләриндә ийирми яшлы Аббасгулу Мәшһәдә кедир.

XIX әсрин сонларында Азәрбайчанда тә'лим-тәрбийә ишләриндә әсас ики тәмайүл варды. Бунлардан бири кәнч нәслин тәһсилини дини истигамәтдә апармаг мейли иди. Бу тәмайүлүн тәрәфдарлары өзләри кими өвладларыны да руһани этмәк, онлары ислам дининин итаәткар бир көләсинә чевирмәк истәйирдиләр. Икинчи тәмайүлүн тәрәфдарлары исә өз өвладларыны ени-ени ачылмаға башлаян «үсули-чәдид» вә «рус-татар» мәктәбләриндә охутмаға чалышыр, онларын ени мәдәниййәтә йийәләниб, дөврүн габагчыл адамларындан олмаларыны арзу эдирдиләр. Бу тәмайүлүн тәрәфдарлары сайча нисбәтән аз олсалар да, онларда даһа артыг фәдакарлыг вә гәтиййәт варды.

Аббасгулунун атасы Әлиаббас биринчи тәмайүлүн тәрәфдарларындан олуб, оғлунун дини тәһсил алмасына чалышырды.

А. Сәһһәтин кәнчлийи вә тәһсил илләри һаггында әлдә олан мә'лумат чох аз вә думанлыдыр. О заманкы Шамахы

[1] Шаир Һачы Чаббар Сабит тәһсилини Иранда алыб узун заман орада яшамыш, Шамахыя гайытдыгдан сонра тичарәтлә мәшғул олмушдур. Дини тәһсил алмасына бахмаяраг, Сабит Шәрг поэзиясынын хүсусиййәтләрини дәриндән билир, Фүзули ше'ринин тә'сирилә гәзәлләр язырды. 1900-чү илдә Бәһа әгидәсинә мәнсуб бир шәхслә яхынлыг этдийи үчүн ерли руһаниләрин һүчумуна мә'руз галмыш вә һәмин илдә Ирана кетмишдир.

мүһитиндә шаирин мә'нәви инкишафы, тәһсили, илк ярадычылығы кими мәсәләләрлә марагланан олмадығындан, бунлар һаггында һеч бир из галмамышдыр.

Шаирин Иранда кечирдийи илләр, онун тәрчүмейиһалынын ән думанлы дөврүдүр. Бу һагда әлдә язылы бир мәнбә олмадығы кими, хатирәләр дә чох аз мә'лумат верир. Һәмин хатирәләрдән айдын олур ки, 20 яшлы Аббасгулу Мәшһәддә Мирзә Чәфәр мәдрәсәсиндә охумушдур[1]. 1894-чү илин ахырларында Шамахыя атасына яздығы мәктубда Сәһһәт билдирирди ки, бурадакы тәһсили ону тә'мин этмәдийи үчүн Теһрана тибби тәһсил алмаға кетмәк фикриндәдир. Буну, һәр шейдән әввәл, кәнч шаирин динә мәнфи мүнасибәти, динин чүрүклүйүнү дәрк этмәси кими изаһ этмәк олар. Буна көрә һәтта атасынын яздығы гәт'и э'тираз чавабы да шаири өз фикриндән дөндәрә билмәмишди. Атасы өз мәктубунда оғлуна тәһсилини давам этдирмәйи, йохса көндәрдийи хәрчлийи вә тәдрис һаггыны кәсәчәйини хәбәр верирди. Бунларын һеч бири тибб вә тәбиәт элмләринә доғру чан атан, дөврүнүн ачыг көзлү зиялысы олмаг истәйән кәнчи горхутмур; 1894-чү илин ахырларында о, Теһрана кедир.

Теһранда Сәһһәт атасынын яхын достларындан биринин көмәйилә Теһран дарүлфүнунунун тибб шө'бәсинә дахил олур. «Мәдрәсейи-низамиййейи-Насириййә» адланан вә мүхтәлиф элмләрин тәдрис олундуғу бу дарүлфүнун 1850-чи илдән сонра тә'сис эдилмишди. Бурада «Франсадан кәлмиш алимләр вә Иранын көркәмли мүәллимләри»[2] дәрс дейирдиләр. Әсас ихтисас дәрсләри франсыз дилиндә кечилирди. Сәһһәтин Теһранда франсыз дилини мүкәммәл өйрәнмәси вә франсыз әдәбийяты илә марагланмасы да бурадакы тәһсиллә әлагәдар олмушдур. Һәмин факты бу яхынларда әлдә этдийимиз бир архив сәнәди дә тәсдиг эдир. Шаир Шамахы реални мәктәбинин директоруна көндәрдийи әризәдә көстәрирди ки, о, Теһран али мәктәбиндә охудуғу заман франсыз, фарс,

[1] А. Сәһһәтин Мәшһәддә Мирзә Чәфәр мәдрәсәсиндә охудуғуну Республика әлязмалары фондунда сахланан 9546 нөмрәли әлязмасы да тәсдиг эдир.

[2] Рзагулухан Һидайәт. «Фәрһәнки-әнчүмән-арайи-Насири», Теһран, һичри 1288, сәһ. 3.

түрк-татар (йә'ни: Азәрбайҹан) вә әрәб дилләрини дә өйрәнмишдир[1]. Лакин бу дарүлфүнунун тәдрис, тә'лим вә тәрбийә ишләриндә чох ибтидаилик варды. Алты ил тибб факултәсиндә охуян вә һәким һазырланан тәләбәләрлә тәҹрүби мәшғәләләр апарылмырды; чүнки шәриәт мейидин тәшриһ эдилмәсинә йол вермирди. Дарүлфүнунда нә тәдрис програмлары, нә дә тәләбәләр үчүн лазыми дәрсликләр варды. 1910-чу илдә «Зәнбур» журналында чап олунан бир фел'етонда бу вәзиййәт сатирик шәкилдә белә тәсвир эдилир: «Инди кәләк сөз үстүнә. Бу дарүлфүнунуна фалшивә демирик, бәлкә оранын шакирдләри биздән инчийәр. Амма Авропа дарүлфүнунларынын тәглидини демәйә мәҹбуруг. Мәсәлән: мә'лумдур ки, Авропа дарүлфүнунларында әнваи-әгсам мүхтәлиф элмләр охунур. Һәмчинин бу дарүлфүнунда... чох мүхтәлиф дәрсләр охунур. Бири Франса дилинин әлифбасыны охуюр, бири грамматикасыны, бири ҹоғрафия, бири элм, бири әрәби, о бири фарси охуюр. Фәгәт буранын ики мәзиййәти вар ки, дүнянын һеч бир дарүлфүнунларында тапылмаз. Бири будур ки, шакирдләр һәр синниндә вә либасда олса, гәбул олунур. Мәсәлән, 6 яшында әлифба охуян да вар, 40 яшында фирәнк дили охуян да вар; әммамә гоян да вар, сырф ала-франка да вар. Икинҹиси одур ки, һәр кәс һәр дилдән вә һәр китабдан хаһиш этсә, охуюр. Дарүлфүнун өзү мәхсусән бир китаб, я бир програм мүәййән этмәйиб. Яшасын белә дарүлфүнун!»[2]

Үмумиййәтлә, Теһран дарүлфүнуну бир дарүлфүнундан даһа чох, мәһдуд Шәрг мәдрәсәләринә охшайырды. Бу мәһдудиййәтләр, шүбһәсиз, бурада охумуш Сәһһәтин дә маһир бир һәким олмасына имкан вермәмишдир.

1898-чи илдә Сәһһәт Шираза кедир. Бу сәяһәтдән алдығы тәәссүраты тәсвир эдән «Шейх Сә'ди» вә «Хаҹә Һафиз» шеирләрини дә шаир бурада язмышдыр. Сәһһәтин һәлә дарүлфүнунда охудуғу заманда шеирләр яздығыны көстәрән бу ики парча онун 1905-чи илә гәдәрки әдәби фәалиййәтинә аид әлдә олан еканә нүмунәләрдир. Һәр ики шеирдә кәнҹ шаирин әдәбийята мәһәббәтилә

1 Бах: Азәрбайҹан Мәркәзи Дөвләт архиви, фонд № 311, сияһи № 1, говлуг № 648, вәр. 9.

2 «Зәнбур» журналы, 28 май 1910, № 18.

янашы, Ирандакы мәдәниййәтсизлийә, Шәрг эталәтинә, ҹәһаләтә гаршы нифрәт вә э'тиразлары да өз әксини тапмышдыр.

1900-чү илдә алты иллик тәһсилдән сонра Сәһһәт дарүлфүнуну битириб һәкимлик диплому алыр.

Сәһһәт чалышганлығы вә исте'дады, элми вә нәзакәтилә йолдашлары, мүәллимләри, эләҹә дә дарүлфүнун мүдири янында һөрмәт газанмыш, өзүнү мә'луматлы бир кәнҹ һәким кими таныда билмишди. Одур ки, мүәййән бир иш үчүн Теһрана кәлмиш Гашгай ханы Зәрғамүс-Сәлтәнә өзү илә бәрабәр апармаг мәгсәдилә дарүлфүнунун мүдириндән савадлы бир һәким истәдикдә, мүдир ону тә'рифлә хана тәгдим этмишди. Сәһһәт ханын тәклифини гәбул этмиш вә 1900-чү илин ахырларында онунла бирликдә Гашгай тайфалары ичинә кетмишди[1].

Бир илә яхын ханын сарайында һәкимлик эдән Сәһһәт ханла онун арасында баш верән бир тибби мүбаһисә нәтиҹәсиндә дөйдүрүлүр. Надан вә ҹаһил хандан өз хидмәтинин «мүкафатыны» алан, тәһгир олунмуш кәнҹ һәким артыг орада гала билмәйиб, 1901-чи илдә вәтәни Шамахыя гайытмалы олур.

Шаир Иранда икән Хорасан, Теһран, Шираз, Исфаһан вә башга ерләри кәзмиш, феодал-патриархал һәятын чәрчивәләри ичәрисинә сыхылан вә күндән-күнә тәнәззүл эдән Иранын ичтимаи вә мәдәни вәзиййәтилә яхышдан таныш олмушду. Бу исә шаирдә, чох тәбии олараг, Иран дөвләт гурулушуна, Ирандакы мәдәниййәтсизлийә, һүгугсузлуға гаршы дәрин бир нифрәт оятмышды. Сонралар Шамахы реални мәктәбиндә дәрс дедийи заман шаир тез-тез Ирандакы рәзаләтләрдән, баша янан мангал кечирмәк, гулаг, әл кәсмәк кими вәһши ҹәза үсулларындан гәзәблә данышарды.

Едди иллик тәһсил вә сәяһәтдән сонра Сәһһәт 1901-чи илдә Шамахыя гайыдыр[2]. Көһнә зеһниййәт вә һәят тәрзини мүдафиә эдән, Сейидәзимләри тәкфир вә тәһдид эдән, Сабирләри вәрәмләдән Шамахы мүртәҹеләри вәтә-

1 «Аббас Сәһһәт», «Вәтән уғрунда» журналы, 1944, № 6, сәһ. 51.

2 Бә'зи мәнбәләрдә Сәһһәтин Шамахыя гайытмасы тарихи 1900-чү ил көстәрилир. Лакин 1894-чү илдән сонра бир ил Мәшһәддә, 6 ил Теһранда охудуғуну вә бир нечә ай Зәрғамүс-Сәлтәнәнин сарайында һәкимлик этдийини нәзәрә алсаг, бу тарихин 1901-чи ил олдуғуну гәт'и сөйләмәк олар.

нинә дөнән кәнч шаири дә һәгарәтлә гаршылайырлар. Ахундлуғу бурахыб һәким олмасы, дин вә шәриәтә е'тинасызлығы мүһафизәкар даирәләрдә Сәһһәтә гаршы дүшмән мүнасибәт яратмышды. Одур ки, шаир бир мүддәт өз вәтәниндә ағыр күнләр кечирир; Теһран дарүлфүнунунун диплому илә Русия торпағында һәкимлик этмәйә ихтияры олмадығы үчүн ишсиз галыр; ону чох да һөрмәтлә гаршыламаян атасынын вә саатсазлыг эдән кичик гардашы Мәһәммәд Рзанын мадди көмәклийилә яшамаға башлайыр.

1901-чи илин ахырларында Сәһһәт дайысы Мир Әләкбәрин гызы Сәкинә ханымла эвләнир. Лакин онун бу илк аилә һәяты узун сүрмүр. Хасиййәтләринин уюшмамасы вә гадынын йүнкүл тәбиәти тезликлә онларын айрылмасына сәбәб олур. Бир илдән аз давам эдән бу илк аилә һәятындан сонра 1902-чи илдә шаир Солтан Нисә адлы бир касыб гызы илә эвләнир. Солтан Нисә хошрәфтар, мүлайим тәбиәтли бир гадын иди; әринин сәнәтинә гиймәт гоярды. Сәһһәт она языб-охумаг өйрәтдикдән сонра, һәтта әринин әсәрләрилә дә марагланар, онлары һәвәслә охуярды.

Шаирин Шамахыда кечирдийи тәнһа һәят чох давам этмир; о өзүнә һәмфикир вә һәммәсләкләр тапыр. Бу заман артыг Сабир сәяһәтдән гайытмышды. Шамахыда Аға Әлибәй Насеһ, Мәһәммәд Тәрраһ кими ени мәдәниййәтә мейл көстәрән шаирләр етишмишди. Фикир яхынлығы бу әдәбийят вә шеир мараглыларыны бирләшдирир; чох чәкмәдән онларын араларында сәмими бир достлуг яраныр. Бу достлуг һаггында Сәһһәтин «Һопһопнамә»йә яздығы «Тәрчүмеи-һал»дан мә'лумат алмаг олур. Шаир языр ки, Сабир «1901-чи илдә ики нәфәр өзүнә һәммәсләк шаир вә мүсаһиб тапыр, Аббас Сәһһәт вә Мәһәммәд Тәрраһ илә таныш олур. Бикар вахтларда бир ерә чәм олуб, бәдиһәкулуг вә фарси, түрки гәсидә вә гәзәл охумагла имрари-вахт эдәрләрмиш»[1].

Сәһһәтин 1905-чи ил ингилабы дөврүндә ичтимаи-педагожи фәалиййәти

Бу замандан е'тибарән А. Сәһһәт Шамахынын мәдәни-маариф ишләринин фәал иштиракчыларындан бири

[1] М. Ә. Сабир. «Һопһопнамә», Бакы, 1914, сәһ. 8.

олур. О, таныш олдуғу шаир вә әдәбийят мараглыларыны әтрафына топлаяраг әдәби бир мәчлис тәшкил эдир. Шаир «Сәһһәт» тәхәллүсүнү дә бу замандан ишләтмәйә башламышдыр. Бу тәхәллүсү сечәркән, о өз шеирләрилә халгын мә'нәви яраларыны мүаличә этмәк мәгсәдини гаршысына гоймушду. Тәсадүфи дейилдир ки, шаир тәхәллүс бейтләриндә чох заман «сәһһәт» кәлмәсини инчә бир усталыгла һәм тәхәллүс, һәм дә шәфа, сағламлыг мә'насында ишләдир.

Сабир, Тәрраһ, Насеһ вә башга әдәбийят мараглылары тез-тез бир ерә йығышараг классик әдәбийятдан нүмунәләр охуюр, өз шеирләрини тәһлил эдирдиләр. Кәләчәкдә Сабирлә Сәһһәт арасында давам эдән сәмими достлуг да бу вахтдан башламышдыр. 1903-чү илдә Сәһһәт вә Насеһ Гори семинариясынын мүәллими, әдәбийят тарихчиси Ф. Көчәрли илә таныш олур.

Бир әдәбийят тарихчиси кими мәһдуд чәһәтләринә, бә'зән Шәрг поэзиясынын зәиф тәрәфләрини мүдафиә этмәсинә бахмаяраг, Ф. Көчәрли өз мәктубларында онлара мәсләһәт көрүрдү ки, әсәрләрини садә, халгын анлаячағы дилдә язсынлар, ени әдәбийят гәзәл-гәсидә язмагла инкишаф эдә билмәз; ени әдәбийятын йолу «дөврләринин айнасы олан» вагифләрин, закирләрин йолудур; ялныз белә әдәбийят халга тә'сир эдәр, онун тәрәгги вә инкишафына көмәк эдә биләр.

А. Сәһһәтин өзүнүн дедийи кими, Көчәрлинин онлара мүәййән мүсбәт тә'сири олмушдур. Сонралар Сәһһәтин она яздығы чаваб мәктубу да бу фикри тәсдиг эдир:

Язмысан тазә нә шейләр?—дейә сордун мәндән,
Руһумун тарына мизрабзән олдун, гардаш!
Сабир илә белә мәктубу чох алдыг сәндән,
Һәр нә яздыгса, она бани сән олдун, гардаш!
Бир заман Насеһү Тәрраһ илә Сабир, бәндә,
Яшайырдыг һамымыз гәфләт илә фәрхәндә.

Биримиз мәрсийәкулугда бөйүк шаир иди,
Биримиз сағәрә маил, биримиз чананә.
Биримиз һәчвдә Йәғма кими чох маһир иди.
Лаүбали кечинирди күнүмүз ринданә.
Бу пәришан юхудан сән бизи бидар этдин.
Доғру, дүз йолда чалышмаглыға вадар этдин[1].

[1] «Сыныг саз», сәһ. 37.

1905-чи ил ингилабы әрәфәсиндә ичтимаи һадисәләрин, халг һәятындакы ениликләрин, тәрәгги вә оянманын тә'сирилә, бир чох башга мүасирләри кими, Сәһһәтдә дә тәдричән оянма просеси башланыр. Индийә гәдәр ярадычылығында ахтарыш дөврү кечирән шаир 1905-чи илин әвәлләриндә, думанлы һалда олса да, ени мәзмуна малик бир поэзияя эһтияч дуюр. О, артыг дәрк этмәйә башлайыр ки, күл-бүлбүлдән, мей-мәзәдән, гаш-көздән бәһс эдән әдәбийятла дөврүн тәләбләринә, әдәбийятын гаршысында дуран вәзифәләрә чаваб вермәк мүмкүн дейилдир. Ени әдәбийятын, хүсусән мүасир руһда, дәрин ичтимаи мәзмунлу поэзиянын нечә, нә шәкилдә олмасыны, һансы йолларла инкишаф этмәсини һәлл этмәк исә чох дәрин мә'лумат, кениш савад вә мүталиә тәләб эдирди. Доғрудур, Сәһһәт бу заман Тифлис вә Бакыда чәрәян эдән һадисәләрдән, әдәби ениликләрдән гисмән хәбәр тута билирди. Лакин ени әдәбийятын истигамәтини доғру вә айдын шәкилдә мүәййәнләшдирмәк үчүн бунлар чох аз иди. Кәнч шаир маарифчи-реалист әдәбийятла, онун М. Ф. Ахундов, Н. Вәзиров, Ҹ. Мәммәдгулузадә, Ә. Һагвердиев кими нүмайәндәләринин ярадычылығы илә һәлә таныш дейилди. Һәмчинин реалист рус әдәбийятынын зәнкин хәзинәси дә һәләлик она мә'лум дейилди. Она көрә дә шаир бу дөврдәки көрүшләрини изаһ этмәк мәгсәдилә 1905-чи илин әввәлләриндә яздығы «Тәзә шеир нечә олмалыдыр» адлы мәгаләсиндә[1] мүасир поэзиянын һәгиги истигамәтини дүзкүн мүәййәнләшдирә билмәмишди. О, бу заман мүталиә этдийи сентиментал франсыз ше'ри тә'сирләринә гапылмыш вә әдәбийятын әсас йолуну һисси әсәрләрин ярадылмасында көрмүшдү. Һәмин мәгалә Сәһһәтин мәтбуатда илк чыхышы иди.

«Әдәбийятымызын ислаһы» мәгсәдилә язылан бу мәгаләдә мүәллиф бир тәрәфдән схоластик ше'рин мәзмун екнәсәглийини, онун сабитләшмиш тәсвир васитәләрини тәнгид эдирдисә, дикәр тәрәфдән буржуа әдәбийятының ичтимаи әһәмиййәтини кифайәт гәдәр гиймәтләндирмир, әдәбийятын тәсвир об'ектини мәһдудлашдырыр, инсан һиссләрини, тәбиәти тәсвир этмәйи ени әдәбийятын әсас йолу кими ирәли сүрүрдү.

1 «Һәят» гәзети, 23 феврал 1905, № 14. Мәгалә «Әдәби-элми фел'етон» ады илә чап олунмушдур. Бу сәрлөвһә она сонрадан верилмишдир.

Чаризмин әсасларыны сарсыдан, Русиянын, эләчә дә бүтүн мүстәмләкә өлкәләринин халглары үчүн ичтимаи-сияси һәятда фәал иштирак этмәк имканы ярадан 1905-чи ил ингилабы Сәһһәтин дүнякөрүшүнүн инкишафына, дөврүн әсас ичтимаи мәсәләләринә мүнасибәтинә, фикри вә мә'нәви тәкамүлүнә дәрин тә'сир көстәрмишди.

1905-чи ил ингилабы чох сүр'әтлә Русиянын учгар өлкәләринин һүдудларыны ашды. «Октябр сияси тә'тили, демәк олар ки, ән узаг районларадәк бүтүн өлкәни вә, демәк олар ки, ән керидә галмыш тәбәгәләрәдәк бүтүн фәһләләри бүрүйүб үмум Русия тә'тили олду»[1].

Рус ингилабынын тә'сирилә бүтүн Загафгазияда, эләчә дә Азәрбайчанда, зәһмәткешләрин бир сыра бөйүк ингилаби чыхышлары олду. 1905-чи илин март айында бүтүн Загафгазия дәмирйолчуларынын тә'тили башланды. Аз заман ичәрисиндә тә'тил Бакы, Тифлис, Елизаветпол, Һачыгабул, Ағстафа, Евлах дәмирйолчуларынын үмуми тә'тилинә чеврилди. Июн айында Бакы дәнизчиләринин бир ая яхын давам эдән тә'тили башланды. Август айында бүтүн Бакы нефт мә'дәнләрини вә заводларыны тә'тил бүрүдү. РСДФП Бакы Комитәсинин рәһбәрлийилә кечирилән бу тә'тилләрдә Бакы пролетариаты гошун вә полислә силаһлы дөйүшләр кечирир, буржуазия вә мүлкәдарлара гаршы гызғын мүбаризә апарырды.

Мүбаризәнин гызғын дөврүндә Бакыда ингилаби мәтбуатын әсасы гоюлур. 1906-чы илин әвәлләриндән э'тибарән Бакыда бир-биринин ардынча болшевик вә күтләви фәһлә гәзетләри чап олунур. 1906-чы илин апрел айында болшевикләрин «Бакински рабочи», май айында «Гоч-Дә'вәт» гәзетләри чыхмаға башлайыр. Орду вә донанмада ингилаби тәблиғат апармаг мәгсәдилә 1906—1907-чи илләрдә Бакы болшевик тәшкилаты рус дилиндә «Рядовой» адлы кизли гәзет нәшр эдир. Фәһләләр арасында кениш яйылан гәзетләр ичәрисиндә «Бакински пролетари», «Гудок» кими болшевик вә «Тәкамүл» кими күтләви фәһлә гәзетләри дә вар иди.

1 ҮИК(б) Партиясынын тарихи. Гыса курс, Бакы, Азәрнәшр, 1950, сәһ. 80.

Ингилаби йүксәлиш дөврүндә фәһлә мәтбуатынын бу гәдәр яйылмасы фәһлә һәрәкатынын кенишләнмәси вә гүдрәтли сияси тә'тилләр шәкли алмасы илә әлагәдар иди. В. И. Ленин бу вәзиййәти изаһ едәрәк язырды: «Мәтбуат азадлығы әлдә эдилмишди. Сензура садәчә олараг арадан галдырылмышды. Нәшриййатчыларын һеч бири һөкумәт органларына мәчбури нүсхә вермәйә чүр'әт этмирди, һөкумәт органлары исә буна гаршы бир тәдбир көрмәйә чәсарәт этмирди. Рус тарихиндә илк дәфә Петербургда вә башга шәһәрләрдә ингилаби гәзетләр азад сурәтдә чыхмаға башлады. Тәкчә Петербургда 50 миндән 100 мин нүсхәйәдәк тиражла нәшр эдилән үч күндәлик сосял-демократ гәзети чыхырды»[1].

Бакыда ингилабдан сонра сүр'әтлә кенишләнмәйә башлаян болшевик мәтбуаты фәһләләри мүтәшәккил мүбаризәйә һазырламагда, онларын марксизм-ленинизм идеялары илә яхындан таныш олмасында, Русия пролетариатынын ингилаби ән'әнәләрини, онун мүбаризә үсулларыны өйрәнмәкдә мисилсиз хидмәт көстәрирди. Ингилаби мәтбуат Бакы зәһмәткешләри арасында чох бөйүк тәблиғат вә тәшвигат иши апарырды.

Азәрбайчанын ичтимаи-сияси һәятына гүввәтли бир тәкан верән бу ингилаб мәфкурә, әдәбийят саһәсинә дә чидди оядычы тә'сир көстәрмишди.

Зәһмәткеш халг күтләләрилә мүлкәдар-капиталист чәбһәси арасындакы синфи мүбаризә әдәбийятда реализм әдәби мәктәби илә мүртәче романтизм чәрәяны арасында кедән мүбаризәдә өз ифадәсини тапмышды.

Ингилаб габагчыл Азәрбайчан зиялыларынын фикри вә мә'нәви аләминдә әсаслы бир интибаһ яратмышды. Индийә гәдәр өз фикирләрини ачыг демәйә имканы олмаян демократлар вәтәнин вәзиййәтилә, онун сияси талеилә даһа дәриндән марагланмаға, мәтбуатда фәал чыхыш этмәйә башладылар. Онлар өз арзуларыны, Ч. Мәммәдгулузадәнин дедийи кими, «үрәкләринин дәрдләрини», чәннәт хүлясы илә яшаян беһиштлик руһаниләрин, ерли бәй вә ханларын, буржуа вә мүлкәдарларын зүлмүнү, фәһлә вә кәндлинин ачыначаглы вәзиййәтини көстәрмәйә, Мәммәдәли шаһлары, Султан әбдүлһәмидләри ифша этмәйә бөйүк эһтияч һисс этдиләр. Нәтичәдә «Молла Нәсрәддин» кими ингилаби-демократ идеялары тәблиғ эдән бир журнал мейдана чыхды вә онун этрафына топлашан язычылар һәгигәтән өз «үрәкләринин дәрдләрини» чәсарәтлә дедиләр.

1905-чи ил һадисәләринин тә'сирилә Азәрбайчанын гәза вә кәндләриндә дә азадлыг һәрәкаты гүввәтләнирди. Кәндлиләр чар мә'мурларынын әмрләрини еринә етирмәкдән боюн гачырыр, дөвләт веркисини вермир, бәй, хан маликанәләрини дағыдыр, дөвләт мешәләрини ичазәсиз олараг гырырдылар. Һәтта Азәрбайчанын бә'зи гәзаларында истисмарчыларла мүбаризә апаран силаһлы кәндли дәстәләри дә яранмышды.

Бу заман Шамахыда чар полис мә'мурларынын вә ерли һакимләрин һагсызлығына, рүшвәтхорлуғуна гаршы чыхышлар баш верир, вахташыры чар үсул-идарәсинә, мүтләгиййәтә гаршы чеврилмиш бәяннамәләр мейдана чыхырды[1].

Шамахынын ичтимаи, мәдәни ишләриндә фәал чалышан А. Сәһһәт яранмыш ени вәзиййәтә биканә галмады. 1905-чи илдә о, досту Сабирлә бирликдә чар һөкумәтинин ингилаби һәрәкаты боғмаг мәгсәдилә төрәтдийи эрмәни-мүсәлман гырғынынын гаршысыны алмаг үчүн фәалиййәт көстәрир[2]. Хатирәләрдән мә'лум олур ки, милләтчиләр һәр ики халгын ичәрисиндә милли әдавәт тәблиғаты апардығы заман, Сабир, Сәһһәт вә башга габагчыл зиялылар көһнә Шамахынын эрмәни вә азәрбайчанлы һиссәләрини кәзир, чар фитнәсинә алдананлары баша салыр, ики халгын достлуғундан данышыр, онлары милләтчиләрин тәблиғатына уймамаға чағырырдылар. Бу һәмин дөвр иди ки, Сабир мәшһур «Бейнәлмиләл» ше'рини язмыш, «эрмәни вә мүсәлман вәтәндашларына» мурачиәт эдәрәк, онлары бирлийә, гардашлыға чағырмышды.

1907-чи илин яйында зиялылар Шамахыда ени бир гираәтхана ачырлар. Китабларын топланылмасы ишиндә хүсуси сә'й көстәрән Сәһһәт гираәтхананын ачылышы

---

1 В. И. Ленин. Әсәрләри, 23-чү чилд, Бакы, Азәрнәшр, 1951, сәһ. 267.

1 Бах: Ч. Чәбрайылбәйли. «Шамахы хатирәләри», «Вәтән уғрунда» журналы, Бакы, 1945, № 5, сәһ. 77.

2 Бах: А. Шаиг. «Мәним һәятым», Республика әлязмалары фонду, инв. № 3634, сәһ. 90.

М. Ф. Ахундов адына Азәрбайчан Республика УМУМИ КИТАБХАНАСЫ

күнү кениш бир мә'рузә эдәрәк, белә мәдәнииййәт очагларынын әһәмииййәтиндән данышыр. Сабир гираәтхананын ачылышына һәср этдийи вә бөйүк алгышла гаршыланан «Элм»[1] адлы ше'рини охуюр[2].

Чох чәкмир ки, гираәтхана тәрәггипәрвәр зиялыларын көрүш еринә чеврилир. Онлар тез-тез бурая топлашыр, күнүн һадисәләри, әдәби мәсәләләр этрафында сөһбәт эдирдиләр. Бу көрүшләр о гәдәр мүнтәзәм кечирилир ки, сонралар Шамахы гәза рәиси Жупрински бундан шүбһәләнәрәк, гираәтхананын бағланмасы һаггында әмр верир[3]. Сәһһәтин эвиндә ики дәфә ахтарыш апарылыр, кәнч мүәллим Ч. Чәбрайылбәйлийә Шамахыдан чыхмаг тәклиф олунур[4].

Габагчыл Шамахы зиялылары чар мә'мурларынын, ерли мүртәчеләрин чидди маниәләринә бахмаяраг, милли мәдәнииййәтин тәрәггиси үчүн мүхтәлиф васитәләрдән истифадә эдирдиләр. Бу васитәләрдән бири дә театр иди. Шамахыда театр тамашалары ерли һәвәскар зиялыларын гүввәсилә верилирди ки, бунларын да бир чохуна Сәһһәт рәһбәрлик эдир, һәтта бу тамашалар үчүн өзү орижинал п'есләр язырды. Сәһһәтин рәһбәрлийи вә тәшәббүсү илә верилән белә тамашалардан бири дә 1908-чи илин мартында көстәрилмиш Н. Вәзировун «Ады вар, өзү йох» комедиясы иди. Бу һагда Шамахыдан верилән бир мә'луматда язылырды: «Мартын сәккизиндә кечә эйдиновруз мүнасибәтилә Шамахы реални мәктәбинин юхары синиф шакирдләри тәрәфиндән мүәллимләри Мирзә Аббасгулу Меһдизадә чәнабларынын нәзарәтилә мөһтәрәм Н. Вәзировун «Ады вар, өзү йох» үнванлы комедиясы фәгир шакирдләр нәф'инә тамашая гоюлмушдур»[5].

Тәбиәти э'тибарилә мәдәни тәдбирләрдә чалышмағы севән Сәһһәт башга халгларын мәдәнииййәтинә, әдәбиййатына да бөйүк эһтирамла янашар, онларын наилиййәтләрини тәблиғ эдәрди. Шамахыда онун бир чох рус, эрмәни, күрчү достлары варды. Онларын васитәсилә

---

1 Бу шеир һәләлик әлдә йохдур.

2 Бах: Ч. Чәбрайылбәйли. «Хатирәләрим», Низами адына Әдәбиййат вә дил институтунун элми архиви, инв. № 350, сәһ. 122.

3 Бах: «Игбал» гәзети, 17 июл 1912, № 88.

4 Бах: Ч. Чәбрайылбәйли. «Шамахы хатирәләри», «Вәтән уғрунда» журналы, Бакы, 1945, № 5, сәһ. 78.

5 «Шамахыда театр», «Иршад» гәзети, 25 март 1908, № 39.

Сәһһәт рус вә эрмәни дилләрини өйрәнир, бәдии тәрчүмәләр эдир, һәр үч халгын габагчыл мәдәнииййәти вә әдәбийяты илә таныш олурду.

А. Сәһһәт Шамахы вә онун яхын кәндләриндә яхшы бир һәким кими дә таныныр. О, һәкимлик сәнәтиндән эһтияч вә сәфаләт ичәрисиндә яшаян зәһмәткешләрин сәһһәтини горумаг үчүн истифадә эдир, йохсул хәстәләрә хүсуси гайғы көстәрирди. Шаир гәлбли һәким касыб хәстәләрдән мүаличә хәрчи алмаз, онлары вахтлы-вахтында йолухар, бә'зән дәрманларыны да өзү алыб кәтирәрди. Одур ки, инди дә Шамахынын гоча сакинләри ону «мәрһум Мирзә Аббасгулу яхшы һәким иди»—дейә эһтирамла яд эдирләр.

Ингилабдан сонра Шамахыда әмәлә кәлән мәдәни енииликләрдән бири дә реални мәктәбин ачылышы иди. Бу замана гәдәр бурада ялныз шәһәр мәктәби вар иди ки, Сәһһәт дә һәмин мәктәбдә «туземный язык» (ана дили) дәрсләрини апарырды. 1906-чы илин октябрында реални мәктәбин тәшкилинә ичазә верилдикдән[1] сонра исә, Сәһһәт өз педагожи фәалииййәтини даһа да артырыр. О, ашағыдакы әризә илә реални мәктәбин директоруна мүрачиәт этмиш вә мүсбәт чаваб алмышды. Русча язылмыш һәмин әризәдә дейилирди:

«Шамахы реални мәктәбинин Чәнаб Директору Затиалиләринә

Шамахылы Мирзә Аббасгулу Меһдизадә тәрәфиндән

Әризә

...Бунунла бирликдә әлавә этмәйи шәрәф билирәм ки, мән өз тәһсилими Теһранда али Иран мәктәбиндә алмышам, тибб доктору адына малик олдуғум һагда шәһадәтнамәм вардыр; орада айрыча олараг мүсәлман шәриәтилә бирликдә франсыз, фарс, түрк-татар вә әрәб дилләрини өйрәнмишәм.

25 октябр 1906, Бакы шәһәри.

Мирзә Аббасгулу Меһдизадә»[2]

Реални мәктәбдә Сәһһәт ана дилиндән дәрс дейирди. О заман мәчбури олмаян бу дәрсә тәләбәләрдә мараг вә

---

1 Бах: «Иршад» гәзети, 9 октябр 1906, № 237.

2 Азәрбайчан Мәркәзи Дөвләт архиви, фонд № 311, сияһи № 1, говлуг № 648, вәр. 9.

һәвәс оятмаг үчүн, шаир юхары синифләрдә әдәбийята, хүсусән Азәрбайчан әдәбийятына кениш ер верирди. Низами, Хагани, Фүзули вә хүсусилә Сабир онун чох севдийи вә дәрсләриндә тез-тез бәһс этдийи әдәби сималар иди. Сәһһәт онлардан һәйәчанла данышар, әсәрләриндән ән көзәл парчалары әзбәр охуяр вә тәһлил эдәрди. Дәрсләриндә о, рус әдәбийятындан, хүсусилә Пушкин, Лермонтов вә Крыловдан да мәһәббәтлә сөһбәт эдәрди.

Бир маарифпәрвәр кими, А. Сәһһәт Шамахы мәктәблиләри вә кәнчләринин тә'лим-тәрбийәсилә чидди мәшғул олурду. О, халгын маарифләнмәсинә бөйүк мә'на вердийи үчүн, Шамахыда ени маариф очагларынын яранмасына чалышыр, тә'лим-тәрбийә вә тәдрис ишләриндәки нөгсанлары тәчрүбәли мүәллимләрлә бирликдә арадан галдырмаг ишиндә һеч бир фәдакарлыгдан чәкинмирди. О һәр ил реалнi мәктәбә тәләбәләр топламаг үчүн кәндләрә кедир, тәһсил хәрчи вермәйә имканы олмаян касыб ушагларыны мәктәбә дүзәлдир, бә'зән онларын китаб вә дәфтәрләрини дә өзү алырды.

Педагожи фәалиййәтилә янашы, Сәһһәт әдәби ярадычылығыны да давам этдирирди. О, «Һәят» (1905—1906), «Иршад» (1905—1908) кими гәзетләрдә, «Дәбистан» (1906—1907), «Рәһбәр» (1906—1907), «Зәнбур» (1909—1910) вә «Мәктәб» (1911—1915) журналларында тез-тез әсәрләр чап этдирәрди («Шамахы зәлзәләси», «Фәрядиинтибаһ...», «Гәзет нәдир?», «Фирдөвсүл-этфал...», «Дилбәри-һүрриййәтә гит'ә», «Мүсәлман үрәфалары» вә с.). 1905-чи илдән сонра Сәһһәт өз шеирләри, һабелә көзәл тәрчүмәләри, маарифә, мәдәниййәтә чағыран мәгаләләрилә охучуларын диггәтини чәлб этмәйә башлайыр. Онун ады яваш-яваш дөврүн көркәмли шаирләри сырасында чәкилир, әсәрләри дәфәләрлә дәрсликләрдә нәшр олунур[1]. Аз заман ичәрисиндә Сәһһәт о гәдәр мәшһурлашыр ки, һәтта шеирләринә нәзирәләр белә язылыр. «Молла Нәсрәддин» журналында чап олунан:

> Ай дәдә, дур кет мәнә голбаг, зәр ал,
> Бир дәнә чаршаф, ики топ мәхмәр ал,—

мәтлә'ли фел'етон Сәһһәтин:

> Ай дәдә, дур кет мәнә чох шейләр ал,
> Бир дәнә чанта, бир-ики дәфтәр ал, —

—бейтилә башланан «Ата вә оғул» (1907) адлы ше'ринә нәзирә язылмышдыр[1].

Сәһһәт Азәрбайчанда илк мүтәхәссис мүтәрчим иди. Тәрчүмәйә мәфкурә иши кими гиймәт верән шаир 1907-чи илдән э'тибарән рус әдәбийятынын ән фәал мүтәрчимләриндән вә тәблиғатчыларындан бири кими мейдана чыхыр. О, рус дилини өйрәндикдән сонра рус әдәбийяты илә мүнтәзәм мәшғул олур, Крылов, Пушкин, Лермонтов, Некрасов, Гогол, Салтыков-Шедрин, Островски, Горки кими бөйүк рус язычыларынын әсәрләрини охуюр. О, өзүнү дүшүндүрән бир чох фикирләри бу бөйүк сәнәт хәзинәсиндә тапыр. Аз заман ичәрисиндә Сәһһәт рус әдәбийятындан чохлу тәрчүмәләр эдир.

О вахтадәк әсасән лирик шеирләр, тәрбийәви әһәмиййәти олан ушаг әсәрләри язан Сәһһәт тәхминән 1912-чи илдә Ирандакы милли-азадлыг һәрәкатына һәср этдийи «Әһмәдин гейрәти» поэмасыны языр.

Мүасирләри вә достлары хатирәләриндә язырлар ки, яхшы шаир, яхшы һәким олан Сәһһәт, һәм дә көзәл бир инсан олмуш, Шамахы әһли тәрәфиндән чох севилмишдир. Сәһһәт аиләдә дә белә иди. О өз аилә үзвләрилә чох хош рәфтар эдәр, һеч бир заман һирсләнмәз вә аилә деди-годуларыны, мүнагишәләрини бачарыгла һәлл эдәрди. 1909-чу илдә илк өвлады олан гызы Ругиййә Солтанын дүняя кәлмәси шаирин аиләсинә бөйүк бир шәнлик кәтирмишди. Сәһһәт ишдән нечә йоргун кәлирсә кәлсин, нечә гәзәбли олурса-олсун, ону көрән кими дәрди дағылар, дәрһал алыб бағрына басар, ойнатмагдан доймазмыш. Ругиййә Солтан онун ән бөйүк тәсәллиләриндән бири иди.

Сабир вә Сәһһәт

Бу заманлар Сәһһәтин Сабирлә достлуғу даһа да мөһкәмләнмишди. Онлар тез-тез көрүшүр, яздыглары ени әсәрләри бир-бирләринә охуюр вә рә'йләрини сөйләйирдиләр.

---

[1] «Түрк әлифбасы», «Ени мәктәб», «Күлзар», «Икинчи ил» вә саирә.

[1] «Ата вә гыз», «Мөһтәрәм Аббас Сәһһәт чәнабларына бәнзәтмә», «Молла Нәсрәддин», 14 март 1914, № 9.

Сабир чох ағыр бир шəраитдə яшайырды. О өз вəзиййəтини дүзəлтмəк үчүн бир нечə тəшəббүс этмишдисə дə, файда вермəмишди. Күнлəрини сабун тияны янында кечирмəк исə шаир үчүн бөйүк мүсибəт иди. Бу пешə она һəм мə'нəви əзаб верир, һəм дə мадди чəһəтдəн ону тə'мин этмирди. О, бүтүнлүклə əдəбиййата хидмəт этмəйə, халг тəрəфиндəн севилəн ени-ени əсəрлəр язмаға, маариф саһəсиндə чалышмаға чан атырды; онун «иштияг вə мəһəббəти элм вə маарифə иди»[1].

Сəһһəт «күзəраны бир гəмли фачиə»[2] олан Сабири бу вəзиййəтдəн хилас этмəк, онун əзиййəтлəринə сон гоймаг вə бөйүк исте'дадын тəрəггисинə аз-чох көмəк этмəк үчүн чыхыш йолу ахтарырды.

Нəһайəт, ики шаир, ики дост бу гəрара кəлирлəр ки, Шамахыда «рус-татар мəктəби» ачмаға ичазə алсынлар. Бунунла, бир тəрəфдəн, Шамахыда ени үсуллу тəдрис мүəссисəсинə олан эһтияч арадан галхачаг, икинчи тəрəфдəн, Сабир бу мəктəбдə мүəллимлик этмəклə ағыр мадди вəзиййəтдəн гисмəн яха гуртарачагды.

Сəһһəт ени «рус-татар мəктəби»нин тəшкилинə ичазə алмағы өз өһдəсинə көтүрүб, бу мəгсəдлə 1908-чи илин əввəллəриндə Бакыя кəлир. Лакин əлагəдар дөвлəт идарəлəри вə чар мə'мурлары шаирин хаһишини рəдд эдирлəр. Сəһһəт чох гəмкин һалда Шамахыя гайыдыр.

Аз сонра Сабир «Үмид» адлы бир мəктəб ачараг, орада дəрс демəйə башлайырса да, мүртəчелəр бу мəктəбин узун заман давам этмəсинə йол вермирлəр. Бөйүк шаир енə ишсиз галыр. Бир чох чəтинликлəрдəн сонра, 1910-чу илдə Сабир Бакы губернийасынын Балаханы мəктəбинə мүəллим тə'йин олунур. Шаир бу кичик кənддə дə мүртəчелəрин мүгавимəтинə раст кəлир. Амма бурада Сабири мүдафиə эдəн гүввə даһа мөһкəм, шүурча даһа чох инкишаф этмиш фəһлə синфи иди. Белə ки, Сабир дəрс дедийи мəктəбдə тəшкил эдилмиш «Нур» гираəтханасы илə əлагə сахлайыр, бурая топлашан кəнч фəһлəлəрин һəяты, арзу вə əмəллəрилə таныш олур, өз мүбариз шеирлəрилə онлара тə'сир көстəрирди[3]. Фəһлə синфилə яхынлыг ингилабчы шаирин дүнякөрүшүнүн даһа артыг инкишаф этмəсинə сəбəб олдуғу кими, онун халг һəятыны экс этдирəн сатиралары да фəһлəлəрин дəрин рəғбəтини газанырды. Лакин шаир Балаханыда да узун мүддəт гала билмир; 1910-чу илин ахырларында бəрк хəстəлəнəрəк Шамахыя гайыдыр. 1911-чи илин февралында Сабир Сəһһəтин мəслəһəтилə мүаличə үчүн Тифлисə кедир. Чох чидди мүаличə этдирмəсинə бахмаяраг Сабирин хəстəлийи даһа да шиддəтлəнир. Досту Сəһһəтə мəктубунда ондан разылыг эдəн Сабир өз вəзиййəтинин ағырлығы, үмидсизлийи һаггында белə язырды: «Лакин һəятымдан билкүллиййə гəт'и-үмидəм. Ахыр нəфəслəрим олдуғуну дəрк эдиб дə бу мəктубла сəнə əһвалымы хəбəр верирəм. Бир гəдəр бабəт олар исəм Шамахыя гайыдачағам... Əһли-əялымы сизə... тапшырырам. Өлүрсəм гəм этмəрəм. Чүнки билирəм сиз мəним а'сарымы тəб' этдирəрсиниз»[1].

1911-чи ил июнун 27-дə язылан бу мəктубдан бир нечə күн сонра хəстə Сабир Шамахыя гайыдыр. Онун вəзиййəтинин чох ағыр олдуғуну көрəн Сəһһəт достунун мүаличəсилə өзү мəшғул олмаға башлайыр, күнлəрини хəстəнин янында кечирир. Лакин бүтүн чидд-чəһдлəр Сабирə ничат вермир. О июлун 12-дə вəфат эдир.

Сабирин өлүм хəбəрини Бакы вə Тифлисə илк дəфə Сəһһəтин чох тə'сирли язылмыш телеграмы кəтирмишди. Бундан бир нечə күн сонра о, мəтбуатда чыхыш эдəрəк Азəрбайчан халгыны үз вермиш бөйүк иткидəн хəбəрдар этди, шаир достунун өлүмүнə һəср этдийи илк ше'рилə дəрин тəəссүф вə кəдəрини билдирди: «Эй гаре!.. гəзетлəри охудугда о һəвəслə охудуғун көзəл-көзəл шеирлəр, ширин-ширин мəзмунлар, дузлу-дузлу сөзлəр ки, бир анда сəни һəм ағладыб, һəм күлдүрүрдү, онлары даһа бир дə көрмəзсəн. Зира онларын назими... олан севкили, əзиз шаиримиз Сабир... əлимиздəн кетди!

Сабир!

Чан кими севдийин языг миллəт,
Һəлə сəндəн умарды чох хидмəт.
Тəнкинайи-чаһаны тəрк этдин,
Əндəлибим! Нə тез сусуб кетдин?!

---

1 М. Э. Сабир. «Һопһопнамə», Бакы, 1922, сəһ. 402.
2 Енə орада.
3 «Сабир Балаханыда». «Коммунист» гəзети, 28 декабр 1936, № 299.

1 М. Э. Сабир. «Һопһопнамə», Бакы, 1914, сəһ. 337.

Мүгтәдир, бинәзир шаир идин,
Һәр бәла кәлсә иди, сабир идин.
Йохса сәбрин түкәндими, Сабир?!
Бизә көнлүн күчәндими, Сабир?!.
Милләтин дәрди илә гәмләндин,
Булмадынмы дәва, вәрәмләндин?
Кечди өмрүн әза вә зәһмәт илә,
Мин мәрарәтлә, мин мәшәггәт илә.
Әбәда көрмәдин чаһанда рифаһ.
Оф!.. сәнә рәһмәт эйләсин аллаһ!...
Ени бир шивә ихтияр этдин,
Әдәбийяты нөвбаһар этдин.
Яғдырыб зүлмә, чәһлә баригәләр,
Көстәрирдин бәянда харигәләр.
Ағладыб күлдүрүрдүн инсаны,
Ағладыр мөвтүн әһли-вичданы»[1].

Сабирин өлүмү Сәһһәтә чох ағыр тә'сир этмишди. Лакин о, өлмәз шаирин бөйүк сәнәтинин яшаячағына әмин иди. О инанырды ки, «өз халгынын тәрчүманы олан, онун бүтүн фачиәсини хәндәләрлә верән» бөйүк ингилабчы-сатирик вә онун сәнәти яшаячагдыр. О инанырды ки, бир күн шаирин «намына һейкәл гояҹаглар»:

Эй мүҹәссәм дуйғу, эй үлви бәшәр,
Эй чамырлыг ичрә дүшмүш саф зәр.
Тә'нү лә'н эйләрсә һәр надан сәнә,
Я мүсаид олмаса девран сәнә,
Гәм емә, тәхфиф вер аламына,
Аз чәкәр, һейкәл япарлар намына[2].

Сәһһәтин «Сабир» адлы бу мәнзумәси шаирин өлүмүнә һәср этдийи икинчи шеир иди. Ики ил сонра, 1913-чү илдә чап олунмуш ше'риндә дә Сәһһәт Сабирин өлмәзлийиндән, әдәбийята кәтирдийи енликдән бәһс эдәрәк язырды:

Сабир, эй ән севимли шаиримиз!
Мүгтәдир, дузлу сөзлү шаиримиз!
Нечә ган олмасын сыныг көнлүм,
Сәни чох тез айырды биздән өлүм.
Йох, йох, әсла сән өлмәдин, дирисән!
Ән бөйүк гәһрәманларын бирисән!
Гәләминлә, дилинлә, һалын илә,
Көпнәләнмәз ширин мәгалын илә

1 «Гара хәбәр», «Мә'лумат» гәзети, 19 июл 1911, № 16.
2 «Сыныг саз», сәһ. 30.

Сүнкүләр ачмаян йолу ачдын,
Гәләминдән чәваһират сачдын.
Зүлмү, чәһли, тәәссүбү йыхдын,
Учалыб эрши-давәрә чыхдын.
Көстәриб чарейи-ничатымызы,
Нәзм гылдын нәвагисатымызы[1].

Сабир ярадычылығы һаггында этрафлы мә'лумат верән илк мәгаләни дә Сәһһәт язмышды[2]. Бөйүк шаирин бир сыра ярадычылыг хүсусиййәтләрини элми сурәтдә изаһ эдән бу дәйәрли мәгаләдә, Сабирин әдәбийятымыза кәтирдийи енилик, әдәбийятда тутдуғу мөвге бир сыра ени, мараглы әдәби фактларла тәсдиг эдилирди. Мәгалә мүәллифи, Сабир сәнәтинин бөйүклүйүнү онун гүдрәтли реализминдә, һәяты доғру экс этдирмәсиндә көрүрдү.

Сәһһәт достунун сон вәсиййәтини дә унутмамышды. Сабир һәлә Тифлисдән язмыш олдуғу мәктубда «Өлүрсәм гәм этмәрәм. Чүнки билирәм сиз мәним а'сарымы тәб' этдирәрсиниз» сөзләрилә өз әсәрләринин кәләчәк талеини она тапшырмышды. Сабирин сағлығында наил олмадығы арзусуну Сәһһәт бөйүк чәтинликләрдән, бир нечә дәфә Бакыя кәлиб-кетдикдән сонра мүәллим Маһмудбәй Маһмудбәйовун көмәклийилә еринә етирә билир[3]. Сабирин әсәрләри «Һопһопнамә» ады илә 1912-чи илдә нәшр олунур. Сәһһәт бу китабын әввәлиндә Сабирин бу күн белә әһәмиййәтини итирмәмиш, шаирин һәятыны өйрәнмәк үчүн гиймәтли мәнбәләрдән сайылан тәрчүмейи-һалыны чап этдирмишдир[4]. Шаирин һәятындакы әсас һадисәләри әһатә эдән бу мәгаләдә Сабир ярадычылығынын үмуми тәһлили вә әдәбийятымыздакы ери дә мүхтәсәр көстәрилир. Сәһһәт, «Һопһопнамә» илә эйни заманда, китаб тәртибинин көзәл бир нүмунәсини вермиш, тәртиб ишинин бә'зи элми хүсусиййәтләрини яхшы билдийини дә көстәрмишди.

* * *

1912-чи илдән башлаяраг бир-биринин ардынча Сәһһәтин әсәрләри айрыча китабчалар һалында чап олунур.

1 А. Сәһһәт. «Сабир», «Мәктәб» журналы, 1913, № 11.
2 А. Сәһһәт. «Сабир», «Ени Иршад» гәзети, 1911, № 2, 4, 7.
3 Бах: «Мүгәддәмә әвәзинә», «Һопһопнамә», I чапы, Бакы, 1912.
4 М. Ә. Сабир. «Һопһопнамә», I чапы, Бакы, 1912, «Сабирин тәрчүмейи-һалы».

һәмин илдә шаирин «Сыныг саз»[1] адлы шеирләр мәҹмуәси, рус шаирләриндән етдийи тәрҹүмәләрдән ибарәт «Мәғриб күнәшләри»[2] (I вә II һиссә) адлы китабчалары чыхыр.

Аббас Сәһһәт бир нечә драм әсәри дә язмышдыр. Онун «Ҹәһаләт сәмәрәси, яхуд бир етимин хошбәхтлийи»[3] вә «Тағы вә Нағы» адлы әсәрләри илк ушаг п'есләриндәндир. Бундан әлавә, Сәһһәт игтибас йолу илә «Йохсуллуг эйб дейил»[4] (А. Н. Островскинин «Йохсуллуг эйб дейил» комедиясына бәнзәтмәдир) вә «Нефт фантаны»[5] (ермәни драматургу А. Абелянын «Нефт фантаны» әсәриндән игтибасдыр) кими кичик һәҹмли драмлар да язмышдыр.

Мүәллимликлә янашы Сәһһәт о заман Азәрбайҹан мәктәблиләринин бөйүк еһтияҹ дуйдуғу ени дәрсликләр ярадылмасы иши илә дә мәшғул олурду. 1905-чи ил ингилабындан сонра бир чох ени мәктәбләрин ачылмасы вә дәрс програмларынын дәйишдирилмәсилә әлагәдар олараг, бу ҹүр дәрсликләрә еһтияҹ артмышды. Чохдан бәри ишләнмәкдә олан, дәфәләрлә чап едилмиш Черняевскинин «Вәтән дили», Рәшидбәй Әфәндиевин «Ушаг бағчасы», «Бәсирәтүл-әтфал» кими дәрсликләри артыг һәм мүндәрәҹәси, һәм дә педагожи принсипи е'тибарилә ени тәләбләрә ҹаваб вермирди. Одур ки, 1906-чы илдә Бакыдакы мүәллимләр гурултайында гоюлан мәсәләләрдән бири дә ени тәдрис програмлары әсасында мәзмунҹа даһа долғун дәрсликләрин ярадылмасы иди. Бу замандан башлаяраг, тәҹрүбәли Азәрбайҹан мүәллимләри «Түрк әлифбасы» (М. Маһмудбәйов), «Икинҹи ил», (Ф. Ағазадә, А. Шаиг, С. С. Ахундов, М. Маһмудбәйов вә б), «Ушаг көзлүйү», «Күлзар» (А. Шаиг) кими ени дәрсликләр язырлар.

Сәһһәт дә 1909-ҹу илдә М. Маһмудбәйовла бирликдә «Ени мәктәб» («Үчүнҹү ил») адлы бир дәрслик языр[6].

---

[1] «Сыныг саз», Бакы, 1912.
[2] «Мәғриб күнәшләри», I вә II һиссә, Бакы, 1912.
[3] «Ҹәһаләт сәмәрәси, яхуд бир етимин хошбәхтлийи», Бакы, 1914.
[4] «Йохсуллуг эйб дейил», Бакы, 1912.
[5] «Нефт фантаны», Бакы, 1912.
[6] М. Маһмудбәйов, А. Сәһһәт. «Ени мәктәб», Бакы, 1909.

Бу китабын әһәмиййәтли ҹәһәтләриндән бири бу иди ки, бурада ҹоғрафия, тәбиийят, анатомия элмләри һаггында, мәктәбә, аиләйә, элмә вә саир әхлаги-тәрбийәви мәсәләләрә даир айры-айры мараглы фәсилләр верилмәклә бәрабәр, һәм дә Азәрбайҹан (Сабир, Зәрдаби, Сәһһәт) вә рус классикләринин (Крылов, Пушкин, Лермонтов, Туркенев, Толстой) әсәрләриндән нүмунәләр верилмишди. Дәрслийә мәзмун, дил ҹәһәтиндән ушагларын зөвгүнә, сәвиййәсинә уйғун парчалар, көзәл тәрҹүмәләр дахил эдилмишди. Шеирләри А. Сәһһәт, мәнсур парчалары М. Маһмудбәйов язмыш вә тәрҹүмә етмишди. Сәһһәтин Лермонтовдан тәрҹүмә етдийи «Мтсыри» поэмасы да илк дәфә бурада чыхмышдыр. Ингилаба гәдәр ибтидаи мәктәбләрдә охунан дәрсликләр ичәрисиндә «Ени мәктәб» чох мүвәффәгиййәт газанан вә яйылан дәрсликләрдән иди. 1909-ҹу илдән сонра тез-тез енидән нәшр олунан вә шакирдләрин һүсн-рәғбәтини газанмыш бу дәрслик мәтбуатда да яхшы гиймәтләндирилмишди. Һәмин дәрслик һаггында язылмыш бир мәгаләдә дәрслийин бә'зи мүсбәт хүсусиййәтләриндән, хүсусилә Сәһһәтин орадакы шеирләриндән бәһс эдиләрәк язылырды: «Мәктәбләримиздә охумаг үчүн биринҹи вә икинҹи илин ана дили китаблары һүммәтли мүәллимләрин чалышмалары сайәсиндә һазыр эдилиб; үчүнҹү ил үчүн китаб лазым иди ки, о да һәмин йолда ишләйән Маһмудбәй Маһмудбәйов илә шаир Аббас Сәһһәт ҹәнаблары тәрәфиндән тәртиб эдилиб өз вахтында мөвгеи-интишара гоюлубдур.

Ени мәктәб китабынын мөһтәвийяты он гисмә бөлүнүбдүр. Бу он гисмин беш әввәлинҹиләри ушагларын тәрбийә вә тәһзиби-әхлагына хидмәт эдәҹәк һекайә вә шеирләрдән, беш ахырынҹы гисмләри исә ушаглара мәнфәәтли билик верән, ағлыны артыран вә нәзәрләрини артыран мәгаләләрдән ибарәтдир.

Мүәллиф ҹәнаблары китабын дилинә чох диггәт етирибләр»[1].

Бир гәдәр сонра Сәһһәт енә М. Маһмудбәйовла бирликдә «Түрк әдәбиййатына илк гәдәм» адлы мүнтәхәбат тәртиб эдирсә дә, китаб мүвәффәгиййәт газана билмир. Бунун башлыҹа сәбәби һәр ики мүәллифин китабы Азәрбайҹан охуҹуларынын анламадығы әрәб-фарс ибарәлә-

---

[1] «Тәрәгги» гәзети, 11 сентябр 1909, № 206.

рилә, мәзмунча екнәсәг шеирләрлә долдурмасы иди. Бурадакы османлы ше'ри нүмунәләриндән чоху мистиканы, бәдбинлик вә дүшкүнлүйү тәблиғ эдән әсәрләр иди.

1913-чү илдә Сәһһәт Бакыда сабиг тәләбәси Һәгги Вейсовла көрүшүр. Киевдән мә'зунииййәтә кәлмиш Һәггинин мүаличә үчүн Волга боюндакы Ставропола кетмәк истәдийини өйрәндикдә Сәһһәт дә Русияя кетмәк фикриндә олдуғуну билдирир. Чохдан бәри Русияны кәзмәк, чох севдийи рус шаирләринин вәтәнини, онларын тәсвир этдийи халгын адәт-ән'әнәсини, бу ерләрин тәбиәтини көрмәк арзусунда олан Сәһһәт енидән Шамахыя гайыдыб сәяһәт үчүн һазырлыг көрүр.

Июл айынын орталарында артыг Сәһһәт өз һәмйерлиси илә Ставрополун яхынлығындакы «Кмысная дача» дейилән ердә динчәлирди. Бир айлыг истираһәт вә сәяһәтдән сонра шаир Шамахыя гайыдыр.

Гыса мүддәтли сәяһәт, Ставропол вә онун әтраф кәндләриндә яшаян әһалинин һәят тәрзи, адәт вә ән'әнәләри, хүсусилә Волга боюнун көзәл тәбиәти шаирә дәрин тә'сир бағышлайыр; онда ени һиссләр, ени ярадычылыг мейлләри әмәлә кәтирир. Һәмин илдә Сәһһәт сәяһәтдән алдығы тәәссүрат, раст кәлдийи, эшитдийи гәрибә эһвалат вә һадисәләр әсасында «Волга сәяһәти» адлы романыны языр. Бу, шаирин илк нәср әсәри иди.

«Волга сәяһәти» һеч ердә чап олунмамыш вә әлязмасы галмамышдыр. Мүәллим Чәмо Чәбрайылбәйли өз хатирәләриндә бу әсәрдән бәһс эдәрәк языр: «Бир ахшам бизә йығышмышдыг. Бир гәдәр сөһбәт этдикдән сонра, Сәһһәт адәти үзрә өз дәфтәрчәсини чыхарды. Һәр дәфә бир-бириндән мараглы вә көзәл олан ше'рә гулаг асмағы адәт этдийимиз үчүн, бу дәфә дә ше'рә гулаг асмаға һазырлашдыг. Лакин бу дәфә гыса бир шеир илә башланан «Волга сәяһәти» адлы бир романын башланғычына гулаг асдыг. Әсәр бәдии чәһәтдән чох дәйәрли вә мәзмун чәһәтдән чох зәнкин олдуғу үчүн, онун ма'бәдини сәбрсизликлә көзләйирдик. Сонракы көрүшләримиздә Сәһһәт романын һамысыны бизим үчүн охуюб гуртарды»[1].

Тәхминән 15—18 язы дәфтәри һәчминдә олан «Волга

[1] Ч. Чәбрайылбәйли. «Хатирәләрим», Низами адына Әдәбийят вә дил институтунун элми архиви, инв. № 350, сәһ. 134—135.

Аббас Сәһһәт (солдан биринчи) Ставропол яйлағында, 1913.

сәяһәти» романында мәишәт мәсәләләрилә янашы тәбиәт тәсвирләринә, язычынын өз интибаһларына, лирик рич'әтләрә дә кениш ер верилибмиш. Бу хүсусиййәтләр көстәрир ки, мүәллиф реалист язычылара хас олан бир йол илә кетмиш, ери кәләндә образларын дахили аләмләринин, һисс вә һәйәчанларынын тәсвиринә дә хүсуси диггәт етирмишдир.

1914-чү илдә Сәһһәт мәзмуну Азәрбайчан аилә вә мәишәтиндән көтүрүлмүш «Әли вә Аишә» адлы икинчи нәср әсәрини языр. Бурада язычы гадын һүгугунун тапдаланмасына гаршы чыхараг, гыз гачырмаг, гызлары зорла әрә вермәк кими мәнфи адәт-ән'әнәләри тәнгид эдир, эйни заманда, кәндлиләри вар-йохдан чыхаран, онлара бөйүк мүамиләләрлә пул верән сәләмчи мүлкәдарларын, тачирләрин мәнфи образларыны ярадыр[1]. Сәһһәтин бу әсәри дә һеч ердә чап эдилмәмиш вә әлязмасы галмамышдыр.

Биринчи дүня мүһарибәси заманы, бүтүн башга мәсәләләрдә олдуғу кими, мүһарибәйә мүнасибәт мәсәлә-

[1] Ч. Чәбрайылбәйли. «Хатирәләрим», Низами адына Әдәбийят вә дил институтунун элми архиви, инв. № 350, сәһ. 135.

синдә дә демократ-реалист язычыларла мүртәче буржуа шаирләри арасындакы мәфкурә айрылығы айдын шәкилдә мейдана чыхды. Мүһарибә габагчыл язычыларла буржуа язычыларынын айры-айры мөвгеләрдә дурдуглары ны бир даһа айдынлашдырды. Бу заман ерли Азәрбайчан буржуазиясы чар Русиясынын мүһарибәйә дахил олмасындан истифадә эдәрәк өз мөвгеини мөһкәмләтмәйә чалышыр вә бу мәгсәдлә мүһарибәдә чаризми мүдафиә этмәк мөвгеиндә дururду. Азәрбайчан буржуазиясы һәлә мүһарибәнин илк күнләриндән чар мүтләгиййәтинә садиг галачағыны вә галиб кәлмәк үчүн дөвләтә мүмкүн гәдәр көмәк эдәчәйини билдирмишди. Бакы буржуазиясынын нүмайәндәси Һ. З. Тағыев мүһарибә мүнасибәтилә Гафгаз чанишининә көндәрдийи хүсуси мәктубда язырды: «Мә'рузәм охунаркән падшаһыма сәдагәт вә үбудәтим нәзәрә алыначагдыр вә бу мә'рузә... Русиянын... дүшмәнләринә галиб кәлмәсини бүтүн вүчуду илә арзу эдән бир гочаман вәтән өвладынын сәси һесаб олуначагдыр»[1].

Буржуа милләтчиләринин бир гисми исә дүня мүһарибәсиндә султан Түркийәсинин галиб кәлмәсини арзулайыр вә бу мәгсәдлә Түркийә илә әлагәни даһа да мөһкәмләтмәйә чалышырдылар. Буржуазиянын бу дәстәсинин мәнафеини мүдафиә эдән язычылар ачыгдан-ачыға буржуа-милләтчи, пантүркист идеялар тәблиғ эдир, ишғалчы мүһарибәләри тә'рифләйиб, ени истилалар арзусу ифадә эдән әсәрләр язырдылар. Мүһарибә илләриндә гызғын фәалиййәт көстәрән бу язычыларын әсәрләриндә түрк әскәрләринин ишғалчылыг этдийи кечмиш заманлар һәсрәтлә яд эдилир, туранчылыг идеялары тәблиғ олунурду. Тәсадүфи дейил ки, Азәрбайчанда өзүнә истинадкаһ тапа билмәйиб харичә кетмәйә мәчбур олан пантүркист Әлибәй Һүсейнзадә Русиянын мүсәлман өлкәләриндән гачыб Вяная топланмыш мүһачирләрлә бирликдә 1915-чи илин декабрында алман империалистләринә мүрачиәт эдәрәк Азәрбайчаны вә бир сыра башга мүсәлман өлкәләрини Русиядан айырмағы хаһиш этмишдиләр.

Демократ вә мүтәрәгги язычыларын мүһарибәйә мүнасибәти исә бам-башга иди. Онлар рус буржуазиясынын «өз ишләрини дүзәлтмәк: ени базарлар ишғал этмәк, һәрби сифариш вә тәдарүкләрдән варланмаг вә эйни заманда һәрби вәзиййәтдән истифадә эдиб ингилаб һәрәкатыны ятырмаг»[1] мәгсәдилә башладығы вә ерли буржуазиянын өз ийрәнч шәхси мәгсәдләри үчүн тәрәфдар олдуғу бу әдаләтсиз мүһарибәнин әлейһинә идиләр.

Мүһарибә илләриндә Сәһһәтин һәяты даһа ағыр вә гәмли кечирди. Бу заман о, демәк олар ки, тәк галмышды. Белә ки, онун «мәһрәми-әсрары» Сабир, яхын шаир достлары Тәрраһ вә Насеһ өлмүш, башга габагчыл зиялылар исә Шамахыдан узаглашдырылмышдылар. Бу вәзиййәт «олдугча һәссас, шән вә көйрәк гәлбә малик олан шаирдә»[2] зиддиййәтли бир һал яратмышды. О, бир тәрәфдән ярадычылыгла чидди мәшғул олмаға, ири һәчмли әсәрләр язмаға, рус әдәбийятындан ени-ени тәрчүмәләр этмәйә, өлкәнин мәдәни-сияси һәяты илә бағлы публисист мәгаләләр нәшр этмәйә башлайыр, дикәр тәрәфдән өз вәзиййәтиндән, тәнһалығындан шикайәтләнәрәк, бу вәзиййәтдән хилас олмаг үчүн чыхыш йолу тапмырды. Ф. Көчәрлийә көндәрдийи мәктубларындан бириндә шаир язырды:

> Бир заман Насеһү Тәрраһ илә Сабир, бәндә
> Яшайырдыг һамымыз гәфләт илә фәрхәндә...
> Лейк чох чәкмәди дөвран бизә бидад этди,
> Ах, о чәмиййәтимиз тезчә пәришан олду.
> Мөвти-Тәрраһ, о сәфа бәзмини бәрбад этди,
> Сабир өлдү демирәм, ше'р эви виран олду.
> Язмаға мане олур тәфригә дүшдүкләримиз,
> «Ағларам хатирә кәлдикчә күлүшдүкләримиз».

Башга бир мәнзум мәктубунда шаир енә «әлдән кетмиш рәфиги-садигләри»ни хатырлайыр, әтрафыны достлар әвәзинә дүшмәнләрин эһатә этмәсиндән, ше'рә, сәнәтә гиймәт гоюлмамасындан шикайәтләр эдир. Лакин бу маниәләр, мә'нәви сыхынтылар Сәһһәтин ярадычылыг арзулары илә аловланан ирадәсини гыра билмир,

---

[1] Һ. З Тағыевин 30 июн 1916-чы илдә Гафгаз чанишининә көндәрдийи мәктубдан, МӘЛСИ Азәрбайчан филиалынын китабханасы, инв. № 9.

[1] ҮИК(б) Партиясынын Тарихи. Гыса курс, Бакы, Азәрнәшр, 1950, сәһ 168.

[2] «Аббас Сәһһәт». «Вәтән уғрунда» журналы, Бакы, 1944, № 6, сәһ. 53.

о, элә бир «одлу нәғмә» язмаг истәйирди ки, она бөйүк бир шөһрәт газандырсын:

Дурлу маниәләр олмаса сөзүмә,
Одлу бир нәғмә язмаг истәйирәм.
Кәләчәк эсрләрдә мән өзүмә
Шанлы бир гәбр газмаг истәйирәм[1].

Бу «одлу нәғмә», йәгин ки, Сәһһәтин ики ил сонра, 1916-чы илдә языб чап этдирдийи «Шаир, Шеир пәриси вә Шәһәрли» адлы поэмасы иди[2]. Шаир өз сөзүндә янылмамышды. «Шаир, Шеир пәриси вә Шәһәрли» поэмасы илә Сәһһәт, һәгигәтән, XX әср поэзиясынын көзәл нүмунәләриндән бирини яратды, өз шаирлик гүдрәғини бир даһа нүмайиш этдирди.

Поэмада тәсвир олунан Шаир сурәтинин кечирдийи һәйәчанлар, сәнәт һаггында йүрүтдүйү зиддиййәтли фикирләр Сәһһәтин һәмин илләрдә кечирдийи бөһранлы һаллара яхын иди. Бунунла белә мүһарибә дөврүндә шаирин ярадычылығында мүбаризлик, кәләчәйә инам, үмид мотивләри сон дәрәчә гүввәтләнир. Ярадычылығынын бу илләриндә о, ичтимаи чәһәтдән файдалы ишләр көрмәйә, һәр чүр чәтинликләрә гаршы боюн әймәмәйә чағыран, эталәти, бәдбинлик әһвал-руһиййәсини тәнгид эдән әсәрләр языр. «Бәдбахт аилә», «Гаракүнлү Һәлимә» кими һекайәләриндә исә Сәһһәт дүняны енидән бөлүшдүрмәк мәгсәдилә башланан империалист мүһарибәсинин төрәтдийи фәлакәтләри тәсвир эдир, бу мүһарибәйә өз мәнфи мүнасибәтини ачыгдан-ачыға билдирирди.

Мүһарибә илләриндә Сәһһәт мәнзум әсәрләр аз язмышдыр. «Шаир, Шеир пәриси вә Шәһәрли» поэмасыны, бир-ики кичик мәнзумәни («Шәрарә», «Тәхлиййә, яхуд гачгын») вә мәшһур күрчү шаири Николоз Бараташвилинин «Мерани» поэмасындан этдийи тәрчүмәни чыхсаг, ярадычылығынын бу дөврүнә аид башга мәнзум әсәрләр әлдә йохдур.

1915—1917-чи илләр арасында Сәһһәт бир сыра һекайәләр вә публисист мәгаләләр языр («Бәдбахт

[1] «Игбал» гәзети, 3 март 1914, № 592.

[2] «Игбал» гәзети, 4, 5, 6, 7 июл 1916. №№ 228, 229, 230, 231. Поэма икинчи дәфә «Маариф вә мәдәниййәт» журналынын 1923-чү ил феврал нөмрәсиндә сәһв олараг «Аббас Сәһһәтин басылмамыш мәнзумәси» гейди илә, һәм дә тәһриф эдилмиш бир шәкилдә чап олунмушдур.

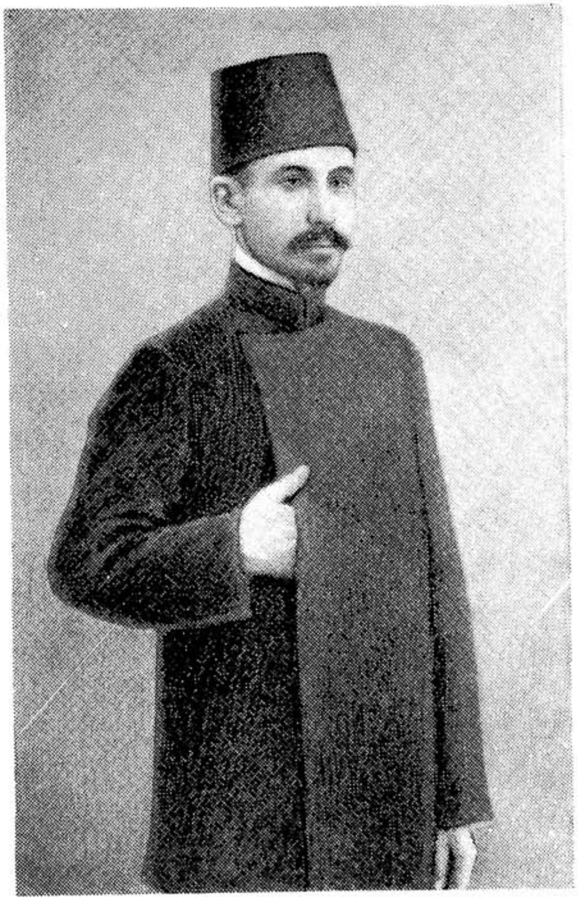

Аббас Сәһһәт

аилә»[1], «Чәррaһлыг»[2] вә «Гаракүнлү Һәлимә»[3] һекайәләри вә с.). Көрүнүр, шаир дөврүн ичтимаи-сияси һадисәләрини, хүсусән мүһарибәнин яратдығы мүрәккәб вәзиййәти тәсвир этмәк чәһәтдән нәсри өзү үчүн даһа мүнасиб бир жанр һесаб этмишдир.

Публисистик әсәрләри

1917-чи илдә Русияда феврал буржуа ингилабы галиб кәлди, чаризм йыхылды. Ингилабын буржуа характерини вә онун яратдығы ени вәзиййәти кифайәт гәдәр айдын дәрк эдә билмәйән Сәһһәт бу заман әсасән маариф саһәсиндә чалышыр, ингилабдан сонра Шамахыда баш верән һадисәләри тәсвир эдән мәгаләләр языр, әсрләрдән бәри гардаш олан Азәрбайчан вә эрмәни халглары арасында әдавәт салмаға чалышан буржуа милләтчиләринә гаршы тәблиғат апарырды. Һәмин илдә о, эйни заманда, яхын достлары, көркәмли маариф хадимләри М. Маһмудбәйов вә башгалары илә бирликдә ени ачылмыш дарүлмүәллиминин курсунда мүәллимлик эдирди. Сабирин өлүмүнүн алты иллийинә һәср эдилмиш йығынчагда бу курсун тәләбәләри үчүн Сәһһәт этрафлы бир мә'рузә эдәрәк өз севимли досту һаггында язмыш олдуғу сон ше'ри охуюр. Сәһһәтин бу йығынчагдакы иштиракы һаггында «Шамахыда Сабир күнү» сәрлөвһәли бир мәгаләдә охуюруг: «...һәмин июл айынын 12-дә Шамахыда мүәллимләр курсунда иштирак эдән мүәллимләр мәрһум Сабирин алты иллик йөвми-вәфаты мүнасибәтилә биринчи шәһәр мәктәбиндә бир әдәби сәһәр тәртиб этмишдиләр. Саат 12-дә мәчлис ачылыр. Әввәл А. Сәһһәт чәнаблары мәрһумун тәрчүмейи-һалы илә һазируну ашина эдир вә һәмин күнә даир мәрһумун һаггында сөйләдийи ше'ри охуюр. Сонра мүәллимләр тәрәфиндән мәрһумун өз шеирләриндән охунур... Әләлхүсус Сәһһәт чәнабларынын сөйләдийи шеир хәлайигдә ени бир руһ әмәлә кәтирир»[4].

Һәятынын сон ики илиндә Сәһһәт бәдии ярадычылыгдан даһа чох, публисистика илә мәшғул олур. Һисс олу-

---

1 «Игбал» гәзети, 2 апрел 1915, № 902.
2 «Мәктәб» журналы, 3, 19 апрел 1915, № 6, 7.
3 «Гардаш көмәйи» мәчмуәси, Бакы, 1917, сәһ. 37—40.
4 «Шамахыда Сабир күнү», «Ачыг сөз» гәзети, 31 июл 1917, № 533.

нур ки, артыг шаир ону дүшүндүрән мәсәләләри шеир чәрчивәсинә салмагда, поэзияны күнүн тәләбләри сәвиййәсинә галдырмагда чәтинлик чәкир.

1905-чи илин 23 февралындан башлаяраг 1917-чи илин 20 ноябрына гәдәр Сәһһәтин Азәрбайчан мәтбуатында ийирмийә яхын мәгаләси чап олунмушдур. Онун 1917-чи илә гәдәр язылан мәгаләләри әдәбийят, маариф-мәдәниййәт мәсәләләринә һәср эдилмишсә («Тәзә шеир нечә олмалыдыр?», «Сабир», «Сыныг саз» вә «Мәғриб күнәшләри» китабларына язылан мүгәддәмәләр, «Э'дади мәктәбләрдә милли тәрбийә», «Мәктәбләрдә ана дили» вә саир), ингилабдан сонра «Шамахыдан» ады алтында дәрч этдирдийи мәгаләләр сияси мәзмундадыр.

Сәһһәт Азәрбайчан классик әдәбийятынын дәриндән өйрәнилмәсинә бөйүк әһәмиййәт верирди. О, 1916-чы илдә Бакыда «Эрмәни әдәбийяты» мөвзуунда мүһазирә охуян[1] көркәмли рус шаири, профессор В. Брюсова һагг газандырараг көстәрирди ки, биз Азәрбайчан әдәбийятыны өйрәнмәйинчә, ону халг ичәрисиндә яймайынча, һәм өвладларымыз, һәм дә башга халглар бизим мәдәниййәтимиздән хәбәрсиз галачаг, она әһәмиййәт вермәйәчәкләр. Шаир язырды ки, биз Азәрбайчан әдәбийятына даир «әсәрләрә гәдрү гиймәт вермәйиб, нәшринә һүммәт көстәрмәйириз вә белә мүәллифләри тәрғиб вә тәшвиг этмәйириз. Бир даһа ени мүәллифләр ени-ени әсәрләр язмаға һәвәс эдәрми?.. Белә олдугда саирин бизи һарадан билиб вә нә илә таныячагдыр? Яхуд лисан вә әдәбийятымызы мәктәбләрдә охумаг үчүн вар гүввәмизлә чалышмасаг, өвладларымыз онлары нечә биләр вә һарадан өйрәнәр?»[2].

И. В. Сталин йолдаш Русиядакы мәһкум милләтләрин өз ана дилләриндән истифадә этмәләри зәрурәтиндән бәһс эдәрәк язырды: «Дил инкишаф вә мүбаризә силаһыдыр. Мүхтәлиф милләтләрин дилләри мүхтәлифдир. Русия пролетариатынын мәнафеи тәләб эдир ки, Русия милләтләринин пролетарлары сәрбәст тәһсил ала биләчәкләри, йығынчагларда, ичтимаи идарәләрдә, дөвләт идарәләриндә вә башга идарәләрдә дүшмәнләрә гаршы яхшы мүбаризә апармаларына көмәк эдәчәк б и р д и л д ә н тамамилә истифадә этмәк һүгугуна малик олсунлар. Б е л ә бир дил исә а н а д и л и д и р... «Әһали ана дилиндә тәһсил алмаг һүгугуна малик олмалы вә буну тә'мин этмәк үчүн дөвләтин вә өзүнүидарә тәшкилатларынын һесабына лазыми мәктәбләр ачылмалыдыр»[1].

Тәсадүфи дейилдир ки, Азәрбайчан зәһмәткешләри чаризмин мүстәмләкә сиясәтинә гаршы мүбаризә апаркән, эйни заманда, мәктәбләрдә ана дили тәдриси һүгугуну да әлдә этмәйә чалышырдылар. Габагчыл Азәрбайчан зиялыларынын ана дили вә онун тәдриси уғрунда апардыглары мүбаризә дилимизи әрәб, фарс вә османлы сөзләрилә зибилләйән, онун мүстәгиллийини инкар эдән пантүркист вә панисламистләрлә мүбаризә идеясы илә бағлы иди. Буна көрә дә XX әсрин бүтүн реалист язычылары, маарифпәрвәрләри (Ч. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир, Ә. Һагвердиев, М. Маһмудбәйов, Ә. Гәмкүсар вә б.) ана дилинин сафлығы вә онун тәдриси мәсәләсини чох мүһүм бир мәсәлә һесаб эдир, мәтбуат сәһифәләриндә, хүсусән ингилаби-демократик «Молла Нәсрәддин» журналында чыхыш эдәрәк пантүркист вә панисламистләрә, ана дили тәдрисинин гаршысыны алан мөвчуд ганунлара гаршы гәт'и э'тираз эдир, бу саһәдәки янлыш фикир вә мүлаһизәләри ифша эдирдиләр.

Азәрбайчанын бүтүн демократик язычылары кими, Сәһһәт дә ана дилинә бөйүк әһәмиййәт верирди. О, мәктәбләрдә Азәрбайчан дили вә әдәбийятынын тә'лиминдә дөнүш яратмағы лазым билирди. Һәлә 1914-чү илдә Ф. Көчәрлийә көндәрдийи мәктубда шаир язырды:

Бурда дәрс вердийим беш-он илдир,
Дейирәм һәр заман ки, «гейрәт эдиз,
Түрк дили бир көзәл, ширин-дилдир,
Ону өйрәнмәйә һәмиййәт эдиз».

1915-чи илин сону, 16-чы илин әввәлиндә ерли зиялыларын сә'йилә Күрчүстан мәктәбләриндә ана дилинин тә'лимини яхшылашдырмаг ишиндә бир сыра тәдбирләр

---

1 «Эрмәни әдәбийяты һаггында», «Ачыг сөз» гәзети, 1 январ 1916, № 75

2 «Мәктәбләрдә ана дили», «Ачыг сөз» гәзети, 22 феврал 1916, № 117.

1 И. С т а л и н. Әсәрләри, 1-чи чилд, Бакы, Азәрнәшр, 1946, сәһ. 47—48.

көрүлүр. Ана дили әсас фәнләр сырасына кечириләрәк, бүтүн тәләбәләр үчүн мәчбури һесаб эдилир, тә'лим саатларынын сайы артырылыр. О заманкы күрчү вә эрмәни мәтбуаты өз сәһифәләриндә бу мәсәләйә кениш ер верир вә «Гафгаз мүсәлманларыны да бу мәтләбдә онларла мүттәфиг олуб биркә чалышмаға» чағырырды[1].

Эрмәни вә күрчү маарифчиләринин бу чағырышына о заман Азәрбайчанда чаваб верән зиялылар ичәрисиндә Сәһһәт дә вар иди[2]. О, бу мәсәләйә һәср этдийи ики мәгаләсиндә[3] эрмәни вә күрчү маарифчиләринин бу тәшәббүсүнү алгышлайыр, Азәрбайчан зиялыларыны онлардан өйрәнмәйә чағырыр. Лакин бу мәгаләләрдә шаир өз сияси көрүшләриндәки мәһдудлуғу бирузә верәрәк Азәрбайчан тәләбәләринин ана дилини билмәмәләрини «үмуми вә ичтимаи гүсурларымызын» сәбәби кими изаһ эдир. Бу заман Сәһһәт бә'зән милләтчилик тә'сирләри алтына дүшүб феодал-патриархал адәт ән'әнәләри мүдафиә эдир, дини әһкамын унудулмасына тәәссүфләнир, ирәли сүрдүйү тәдбирләри һәята кечирмәк үчүн дин хадимләрини—«баш биләнләри» көмәйә чағырыр. Шаир һәтта Әлибәй Һүсейнзадәнин мүртәче фәалиййәтинә көз юмараг, ону «даһийи-әзим» адландырыр[4].

Феврал ингилабы Сәһһәтин көрүшләриндә, публисистикасынын мәфкурә вә мәзмунунда мүәййән дәйишиклик әмәлә кәтирир. Онун мәгаләләри сырф сияси мәзмун алыр. Бу мәгаләләрдә әсасән Азәрбайчанда ингилабдан сонра баш верән мүһүм һадисәләрдән данышылыр. Ингилаб шаирдә истибдад вә әсарәтин ләғв эдиләчәйинә вә бунун әвәзиндә «һүгугча мүсави һүрриләр аләминин» яраначағына дәрин бир инам яратмышды.

[1] Бах: «Мәктәбләрдә ана дили», «Ачыг сөз» гәзети, 22 феврал 1916, № 117.

[2] Ингилабчы-демократ Ч. Мәммәдгулузадә дә һәмин күнләрдә, «Молла Нәсрәддин» журналынын 2 феврал 1917-чи ил тарихли нөмрәсиндә чап этдирдийи «Гейрәт» адлы фел'етонунда Тифлис маарифчиләринин ана дили тәдрисини яхшылашдырмаг тәдбирләрини алгышлайыр вә Азәрбайчан мәктәбләриндә ана дилинин тә'лиминә э'тина этмәйән буржуа зиялыларыны, дума вәкилләрини тәнгид эдирди.

[3] «Э'дади мәктәбләрдә милли тәрбийә», «Ачыг сөз» гәзети, 28 декабр 1915, № 71, «Мәктәбләрдә ана дили», «Ачыг сөз» гәзети, 22 феврал 1916, № 117.

[4] «Игбал» гәзети, 4 март 1914, № 593.

Бир чох мүасирләри кими (Ч. Мәммәдгулузадә, М. С. Ордубади), Сәһһәт дә әввәлчә ингилабын буржуа сәчиййәсини дәрк этмәйәрәк ону ағыз долусу алгышлайыр, бу ингилабы «гүтби-шималдан түлу' эдән һүррийййәт күнәши» кими гиймәтләндирирди. Буну шаирин ингилабдан сонра Шамахыда яранмыш вәзиййәти тәсвир эдән мәгаләсиндә айдын көрмәк олур. Һәмин мәгаләдә охуюруг: «Бөйүк Русиянын мө'чүзнүма ингилаб хәбәри шәһәримизә етишдикдә үмуми әһалидә гәрибә һаләтируһиййәләр төрәтди. Бә'зи кимсәләр бөһт вә һейрәт аләминә далмыш, инанмаг истәмәди. Бә'зи кәсрәти-фәрәһ вә сүрурундан чылдырмаг дәрәчәсинә кәлди. Гаракуруһ фиргәсинә мәнсуб олан бә'зи һөкумәт мә'мурлары чашыб изтираба дүшдүләр... Мүзтәриб көнүлләр тәскин тапды, инанмаянлар инандылар. Ишин белә олмасыны севмәйәнләр яса батдылар.

Икинчи күн әср чағы рус килсәсинин чүнбүндә ваге олан мейдана чамаат топланды. Бу һала гәдәр беш нәфәрин бир ерә чәм олмасына мүманиәт эдән полис нәфәраты бу һала биканә дурараг тә'сирсиз галды. Бир нечә нәфәр мүстәсна олараг, үмум әһалинин үзүндә бир шөвг вә мәсәррәт а'сары нүмаян олду. Һәр кәс горхусуз, үркүсүз өз фикрини, өз дүшүнчәсини, өз әгидәсини бәян эдир... һәр кәсин ағзындан elә сөз, елә кәлмәләр эшидилир ки, беш күн бундан ирәли о сөзләр онун ганынын баһасы иди.

Бунун сәбәби нәдир? Һүррийййәт! Эй бөйүк шаирләрин, эдибләрин пәрәстидейи-руһу! Эй фәриштейи-асимани! Күнләр, айлар дейил, илләр илә һәсрәти-чәмалы илә гара күнләрдә галан милләтин ишыглы ситарәси! Эй һүррийййәт мәләйи!

Эй тари-зүлфүнә дили-диванәләр фәда,
Чанлар дейил, гүдумуна чананәләр фәда.
Мән көрмәдән чәмалыны гурбанын олмушам,
Шәм'и көрүб олурса да пәрванәләр фәда.

...Гапалы ағызлардан гыфыллар көтүрүлдү. Бөйүккичик, ә'ла-әдна, бәй-рәиййәт, забит-әскәр... билафәрг милләт вә мәзһәб һәр кәс һүгугча мүсави олараг сайеиһүррийййәтдә ичтима этдиләр»[1].

[1] «Шамахыдан», «Ачыг сөз» гәзети, 26 март 1917, № 433.

Көрүндүйү кими, шаир буржуа-демократик ингилабына валеһ олур; кениш хырда буржуа күтләләри кими «ингилабын илк мүвәффәгиййәтләриндән мәст олур»[1]. Лакин онун «илләрлә көзләдийи һүрриййәт мәләйи» бир «мәләк» мәфһуму гәдәр мөвһуми, думанлы иди. Азадлыг—«һүрриййәт» мәфһуму онда айдын сияси консепсия шәклиндә изаһ эдилмир, бәлкә шаирин әдәби ярадычылығында олдуғу кими, дүнякөрүшүндә дә романтик, хәяли маһиййәт дашыйырды. Тәсадүфи дейилдир ки, о өзү дә һүрриййәти «фәриштейи-асиман» адландырыр.

Доғрудур, о, һәмин мәгаләсиндә азадлыға синифли чәмиййәтдәки зиддиййәтләри, «ә'ла илә әдна», «бәйлә рәиййәт» арасында олан фәрги арадан галдыран, «һәр кәси һүгугча бәрабәр эдән» бир мә'на верир. Лакин шаирин бу фикирләри һеч бир конкрет тарихи зәминәйә бағланмадығы үчүн һавадан асылы бир вәзиййәтдә галыр. Бунун нәтичәсидир ки, о, бә'зән үмумиййәтлә чәмиййәтдәки ганунлара инсанын мәнлийини буховлаян амилләр кими бахыр, һәтта онда һәр чүр өзбашыналығы тә'риф этмәк мейли нәзәрә чарпырды. Одур ки, проф. Чәфәр Хәнданын Сәһһәт ярадычылығындакы азадлыг мәфһумунун куя мүчәррәд бир сәчиййә дашымайыб, конкрет олмасы һаггындакы фикрилә разылашмаг олмаз. «Шаир вә вәтән» мәгаләсиндә Ч. Хәндан язырды: «Аббас Сәһһәт азадлығы абстракт шәкилдә тәсәввүр этмирди. О билирди ки, бу азадлыг ган баһасына әлдә эдиләчәкдир. Она көрә дә Аббас Сәһһәт ярадычылығында үмумән, мүчәррәд шәкилдә олан «азадлыгдан» дейил, конкрет олараг мүбаризәләр нәтичәсиндә әлдә эдилән азадлыгдан данышылырды»[2].

Бу сөзләр Сәһһәтин вәтәнпәрвәрлийиндәки мәһдудлуғу өртбасдыр этдийи үчүн сәһв вә әсассыздыр.

Кетдикчә ингилабын буржуа сәчиййәсини, онун халг һәятында һеч бир әһәмиййәтли дәйишиклик яратмадығыны көрән Сәһһәт чох чәкмәдән бу ени вәзиййәтин өзүнү дә тәнгид этмәйә башлайыр. О көрүр ки, феврал ингилабы халгын арзуларыны һәята кечирә билмәйәчәкдир, чүнки о, асайиш әвәзинә «интригалар» яратды, «халг ачлыг бәласына мә'руз галды». Шамахыда ингилабын төрәтдийи башсызлығы тәнгид эдән мәгаләсиндә шаир ингилабын көзләнилән нәтичәни вермәдийини тәәссүфлә язырды: «Һасили-кәлам, һүрриййәт вә мәшрутиййәтин анчаг ады кәлмиш, өзү кәлмәмишдир. Сабир мәрһум демишкән:

Көһнә идарәмиз дурур,
Рәнки дә солмуюб һәлә»[1].

Ери кәлмишкән демәк лазымдыр ки, бу заман Бакыда нәшр олунан фәһлә гәзетләри сәһифәләриндә феврал буржуа ингилабынын ерләрдә һеч бир әсаслы дәйишиклик әмәлә кәтирмәдийи, мүвәггәти һөкумәтин анчаг буржуазиянын мәнафеини күддүйү көстәрилирди. Чәнуби Азәрбайчан болшевикләринин «Әдаләт» партиясынын органы олан «Байраги-әдаләт» журналынын илк нөмрәләриндән бириндә бу һагда язылырды: «...Биз көзләйирдик ки, бүтүн идарәләрдә тәбәддүлати-эзимә ваге олачаг. Һаман һөкумәти-залимәнин ишарәсилә кирибанымыза дүчар оланлар, идарәләрдән говулачаглар вә онларын мөвгеләри намускар мә'мурлуға тапшырылачаг.

Фәгәт, мә'тәәссүф, көһнә һамам, көһнә тас...»[2].

И. В. Сталин 1917-чи ил ингилабындан сонра «учгарларда» әмәлә кәлән вәзиййәтлә ингилабдан әввәлки вәзиййәти мүгайисә эдәрәк язырды: «Чаризмин мәһв эдилмәси вә Милюков-Керенски һөкумәтинин мейдана кәлмәси бу кәдәрли мәнзәрәни әсла яхшылашдырмады»[3]; чүнки ени яранмыш дөвләт «Ленинин дедийи кими, «буржуазиянын вә буржуалашмыш мүлкәдарларын» нүмайәндәләриндән ибарәт ени бир дөвләт һакимиййәти»[4] иди.

Халгын дөзүлмәз ағыр вәзиййәтиндән, «ачлыг бәласындан, гәһәтликдән» бәһс эдән башга бир мәгаләсиндә Сәһһәт милли гырғын салмаға чалышан «гара үрәкли провокаторларын» ич үзүнү ачыр, онларын гурдуглары һийләләри ифша эдир. Мүәллиф ингилабдан сонра һа-

[1] ҮИК(б) Партиясынын Тарихи. Гыса курс, Бакы, Азәрнәшр, 1950, сәһ. 187.

[2] Ч. Хәндан. «Шаир вә вәтән», «Әдәбийят гәзети», 20 ноябр 1941, №40.

[1] «Шамахыдан», «Ачыг сөз» гәзети, 26 март 1917, № 433.

[2] «Байраги-әдаләт» журналы, 21 июн 1917, № 2.

[3] И. Сталин. «Марксизм вә милли мүстәмләкә мәсәләси», Бакы, Азәрнәшр, 1944, сәһ. 77.

[4] ҮИК(б) Партиясынын Тарихи. Гыса курс, Бакы, Азәрнәшр, 1950, сәһ. 185.

кимиййәтә кечмиш буржуа мә'мурларынын мәс'улиййәтсизлийиндән, «адыны халг, ингилаб тәрәфдары гоюб халгын дәрдинә галмаян, она гәйюм олмаг истәйән» дөвләт адамларынын риякарлығындан данышдыгдан сонра бу нәтичәйә кәлир ки: «Дөври-мәнһуси-истибдадда мәсуниййәти-шәхсиййәдән мәһрум эдилмиш бичарә мүсәлманлар чүмһуриййәт байрағы дашыян индики Русияда енә дә о бәлая мүбтәладырлар».

Һәгигәтән, ингилаб Русия вә эләчә дә Азәрбайчан зәһмәткешләринин вәзиййәтини яхшылашдырмамышды. И. В. Сталин феврал ингилабындан сонра Загафгазиядакы вәзиййәти тәсвир эдәрәк язырды: «Феврал ингилабы өлкәнин зәһмәткеш синифләринин вәзиййәтини о гәдәр дә дәйишдирмәди... Бүтүн һакимиййәт варлы синифләрин әлиндә галмышды. Бу синифләр һакимиййәтдән бәрк япышыб көзләйирдиләр вә Русия ингилабынын буржуа ингилабы олдуғу, сосялист чеврилишинин һәята кечирилә билмәмәзлийи вә саирә һаггында эсер-меншевик стратегләринин һәкиманә нитгләрлә фәһлә вә кәндлиләри юхуя вермәсинә һәвәслә имкан ярадырдылар»[1].

Мәтбуатда чыхмыш Шамахы мәктубларындан мүәййән этмәк олур ки, Сәһһәт 1917-чи ил һадисәләри заманы ингилабчыларын, демократик тәшкилатларын фәалиййәтинә йүксәк гиймәт верир вә онлара рәғбәт бәсләйирди. О, Шамахыда провокаторларын кениш фәалиййәт көстәрмәләринә дөзә билмәйиб, онлара гаршы мүбаризәни гүввәтләндирмәйә эһтияч олдуғуну һисс эдирди.

Феврал буржуа-демократик ингилабындан сонра пролетариат вә әһалинин башга ингилабчы тәбәгәләри тәрәфиндән ярадылмыш фәһлә вә салдат депутатлары Советләринә Сәһһәт рәғбәтлә янашырды. Мәгаләләриндән бириндә о, Шамахыда фәһлә-салдат депутатлары Советинин ярадылмасыны сияси һәятда фәрәһли бир һадисә кими гейд эдирди[2].

Шамахы мәктубларында Сәһһәтин сияси көрүшләриндәки мәһдудлуг вә зиддиййәтләр дә айдын бир шәкилдә өзүнү көстәрирди. О, икиһакимиййәтлилик дөврүндә буржуазиянын мәнафеини мүдафиә эдән Шамахы Ичраиййә комитәсинин (мүвәггәти һөкумәтин органы олан «Ичтимаи тәшкилатлар Ичраиййә комитәси»нин ерләрдәки нүмайәндәликләридир) ишиндәки нөгсанлары, милли әдавәт тәблиғаты апаран провокаторларын фәалиййәтини тәнгид эдирдисә дә, ингилабдан сонра ингилаб гүввәләрилә әксингилаб гүввәләри арасында кедән мүбаризәни көрмүр, даһа доғрусу, бу мүбаризәнин маһиййәтини дәрк этмирди. Буна көрә дә о, мүвәггәти һөкумәтин Шамахыдакы органы олан Ичраиййә комитәсинин вә онун башында дуран комиссарын, эләчә дә һәлә о заман эсер вә меншевикләрин әлиндә олан фәһлә-салдат депутатлары Советинин буржуазия мәнафеинә иш көрдүйүнү бүтүн айдынлығы илә көстәрә билмирди. 1917-чи илин апрелиндә милләтчиләрин руһаниләрлә бирликдә кечирдийи вә әксингилаби бир мәгсәд күдән Гафгаз мүсәлманлары гурултайыны да Сәһһәт мүсбәт бир һадисә кими гейд этмишди.

Ярадычылығы вә дүнякөрүшү әсас э'тибарилә демократик маһиййәт дашыян Сәһһәтин сияси һадисәләрә мүнасибәтиндәки бу мәһдудлуг вә зиддиййәтләрин сәбәбләриндән бири, һеч шүбһәсиз, бу заман шаирин ингилаб Бакысы илә яхын әлагә сахлая билмәмәси, Бакыдакы һадисәләрдән әтрафлы хәбәр тутмамасы иди.

Һәятынын сон илләри

1917-чи ил феврал ингилабындан сонра, Сәһһәтин мүртәче вә мүһафизәкар адамлар әлейһинә ачыг фәалиййәт көстәрмәси, хүсусән Шамахы әһалиси арасында көрдүйү ичтимаи-мәдәни ишләр она чохлу дүшмән газандырмышды. 1918-чи илин март айында гулдур мүсаватчыларын Бакыда һакимиййәти әлә алмаг үчүн башладыглары һүчум Шамахыда да милләтчиләрин өз мәнфур ниййәтләрини еринә етирмәләри үчүн шәраит ярадты. Мүртәчеләр шаири тә'гиб этмәйә, она гаршы суи-гәсд һазырламаға башладылар. Эвинә дәфәләрлә басгын эдиб, мүхтәлиф васитәләрлә ону тәһгир эдир, һәдәләйирдиләр.

Беләликлә, шаирин Шамахыда галмасы кет-кедә чәтинләширди. Одур ки, март айынын әвәлләриндә Сәһ-

[1] И. Сталин. Әсәрләри, 4-чү чилд, Бакы, Азәрнәшр, 1947, сәһ. 59—60.
[2] Бах: «Мүсәлман тәләбәләринин фәалиййәти», «Ачыг сөз» гәзети, 30 май 1917, № 484.

һәт аиләсилә бирликдә Шамахы яхынлығындакы Көйләр кәндинә кетмәли олур. Лакин шаир орада чох галмыр. Ара сакитләшән кими кичик гардашы Мәһәммәд Рза Көйләрә кәләрәк вәзиййәтлә Сәһһәти таныш едир вә шаир енидән шәһәрә гайыдыр. Һәмин күн Шамахы милләтчиләринин фитнәкар фәалиййәти енидән шиддәтләнир. Бу дәфә һәм Сәһһәтин, һәм дә гардашынын аиләси башга гачгынлара гошулараг шәһәрдән чыхырлар. Сәһһәт вар-йохуну, о ҹүмләдән бүтүн әлязмаларыны, хүсусән ярадычылығынын сон дөврләринә аид гейри-мәтбу әсәрләрини дә өзү илә апармаға имкан тапмайыб Шамахыдан чыхыр.

Бу һадисәләрин шаһидләри олан Сәкинә ханым Абидованын (Сәһһәтин гардашы арвадыдыр) вә Сәһһәтин оғуллуғу Бөйүкаға Меһдизадәнин вердикләри мә'лумата көрә, онлар илк әввәл Ағсуя, сонра бир нечә кәнд кечәрәк едди күнә Сығырлыя кедиб чыхырлар. Чап олунмамыш әсәрләрини Шамахыда гоюб чыхдығы үчүн Сәһһәт чох пешиман вә нараһат имиш. О дейирмиш ки, мән анҹаг сон әсәрләримлә халгыма әсл хидмәт көстәрә биләҹәк, адымы һәмишәлик әбәдиләшдирәҹәк идим. Одур ки, шаир йолларын горхулу олмасына, Шамахыда гарышыглығын давам етмәсинә бахмараг, оғуллуға көтүрдүйү дайысы оғлу Бөйүкағаны әлязмаларыны кәтирмәк үчүн Сығырлыдан Шамахыя көндәрир. Бөйүкаға Меһдизадә Шамахынын яхынлыгларына гәдәр кедирсә дә, шәһәрә дахил ола билмәйиб кери гайыдыр.

Ики күн Сығырлыда галдыгдан сонра һәр ики аилә гатарла Гарасуя, орадан исә пияда Петропавловкая (индики Сабирабада) йола дүшүр.

Шамахыдан Петропавловкая кәлиб чыхана гәдәр бу ики аилә йолда олмазын чәтинликләрлә үз-үзә кәлмишди. Һәлә Сығырлыя чатмамыш онлара икинчи бир фәлакәт үз верир: гулдурлар тәрәфиндән талан эдилирләр[1]. Ачлыг, хүсусән чөрәк еһтиятынын түкәнмәси онлара даһа ағыр тә'сир бағышлайыр; азачыг галмыш чөрәйи ушаг вә гоҹалара едирир, өзләри исә чөлдән йығдыгларыны мүхтәлиф отларла доланырдылар. Ушаг вә гоҹалары дашлы-кәсәкли, энишли-йохушлу йолларла апармаг да бөйүк чәтинликләр төрәдирди. Бә'зән Сәһһәт тамамилә тагәтдән дүшмүш, һәштад яшлы атасы Әлиаббасы архасында апармалы, сәккиз яшлы гызы Руғиййә Солтаны гуҹағына алмалы олурду.

Беләликлә, Петропавловкая онлар чох ағыр бир вәзиййәтдә кәлиб чыхырлар. Илк күнләр дайысы оғлу Мир Сәһабын эвиндә галдыгдан сонра, яхынлыгда бир эв кирайә эдәрәк, һәр ики аилә орада ерләшир. Сәһһәтин бурада гыздырма хәстәлийинә тутулмасы аиләнин вәзиййәтини даһа да ағырлашдырыр. Элә һәмин күнләрдә өз аиләси илә Шамахыдан Петропавловкая көчмүш һазырда республикамызын танынмыш һәкимләриндән олан профессор Әмин Әфәндиевин дедийинә көрә, бу заман Сәһһәт чох зәиф, гәмкин вә гайғылы имиш. Сәһһәтлә кәлмиш һәр ики аиләни шаирин Петропавловкада алвер эдән гардашы Мәһәммәд Рза доландырырды.

Үч ая яхын Петропавловкада галдыгдан сонра июл айынын әввәлләриндә тамамилә диләнчи вәзиййәтинә дүшмүш аилә Кәнҹәйә (индики Кировабада) көчүр. Бу заман бир тәрәфдән, Петропавловкада да вурушлар башлана биләҹәйини, дикәр тәрәфдән дә мадди вәзиййәти нисбәтән яхшы олан гайынатасы вә балдызы аиләләринин Кәнҹәдә олмасыны нәзәрә алараг, Сәһһәт ораја кетмәйи гәт эдир. Сәһһәт Кәнҹәйә кәлдийи күндән ятаға дүшүр. 40 күн аҹ, мүаличәсиз ятагда галан шаир тәхминән август айынын ахырларында яталаг хәстәлийиндән вәфат эдир[1].

---

[1] Бу мә'луматы Мәһәммәд Һадинин шаирин өлүмү мүнасибәтилә яздығы «Аббас Сәһһәтин үфули-әбәдиси» адлы мәгаләси дә тәсдиг эдир.

[1] Сәһһәтин өлүм тарихи (11 ноябр 1918-чи ил) М. Һадинин 1918-чи илин 18 ноябрында «Азәрбайҹан» гәзетиндә шаирин өлүмү мүнасибәтилә чап этдирдийи мәгаләнин тарихинә әсасән гәбул олунмушдур. Лакин дәлилләр бу тарихин янлыш олдуғуну сүбут эдир.

Һадисәләрин кедишиндән айдын олур ки, Сәһһәтин өлүм тарихилә Һади тәрәфиндән язылан мәгаләнин язылыш тарихи арасында узун бир фасилә олмушдур. Буну биринҹи нөвбәдә Һадинин өз һәяты сүбут эдир. Сәһһәт вәфат этдийи заман (август айында) Һади Кәнҹәдә иди. Лакин шаир достунун өлүмүндән хәбәр тутан Һади өз тәәссүфүнү дәрһал мәтбуатда яза билмәмишди. Буна о, анҹаг 1918-чи илин ноябрында, Кәнҹәдән Бакыя гайытдыгдан сонра наил олур вә өз тәәссүратыны билдирән матәм мәгаләсини чап этдирир. Мәгаләнин сонунда олан «Бакы» гейди дә онун Бакыда язылдығыны көстәрир.

Шаири Кәнчәнин «Сәбискәр» гәбристанлығында дәфн эдирләр[1].

Азәрбайчан халгы өз севимли шаиринин өлүмүндән узун мүддәт хәбәрсиз галды. «Милләт-милләт» дейә бағыран мүсаватчы чәлладлар халгын тәрәгги вә инкишафы йолунда чалышан сәнәткарын нәинки һәяты илә марагланмады, һәтта онун өлүм хәбәрини мәтбуатда кичик бир гейдлә дә э'лан этмәди.

Сәһһәтин өлүмү анчаг ики ай ярым сонра, буну Азәрбайчан әдәбийяты үчүн бөйүк бир итки кими тәсвир эдән мәгаләдән сонра халга мә'лум олду. «Аббас Сәһһәтин үфули-әбәдиси» сәрлөвһәсилә язылмыш бу мәгаләнин мүәллифи Сәһһәт кими «горхунч вә мүдһиш һадисәләрин» гурбаны олан М. Һади иди. Сәһһәтин Азәрбайчан әдәбийятындакы мөвгеиндән, көстәрдийи мәдәни хидмәтләрдән бәһс эдән һәмин мәгаләдә дейилирди:

«Чүһәлайи-әвам тәрәфиндән дучари-тәһгир вә тәкдир олунан, фәгәт әзми-хүрушани-фикриндән кери дөнмәйән севкили шаиримиз Сәһһәт Кәнчә мәзарыстанында дәфини-хаки-әбәдиййәтдир. Затән Шейх Низамийә бөйүк һөрмәти варды. Даима Низаминин лайәмут нәзмләрини кәмали-фәсаһәтлә охуяр, саме'ләрини ләззәтяби-әдәбийят эдәрди. Ән нәһайәт «Пәнч кәнч» шаири-мөһтәрәмилә һәмчивари-мәзар олду... Сәһһәтин бу үфули-набеһникаһы әдәбийятымызын дүнясында бөйүк бир бошлуг бурахдығындан чиддән шаяни-тәәссүфдүр»[1].

Мәгаләдә Шамахы фачиәси заманы Сәһһәтин гоюб кетдийи әдәби ирсин, гейри-мәтбу әсәрләрин талеи һаггында дейилирди: «Сәһһәт өлдү, фәгәт әсл дүшүнүләчәк бурасыдыр ки, шаири-мүтәвәффанын гейри-мәтбу олан мәтрукати-гәләмиййәси насыл олду? Йохса Ширван фачиәйи-үзмасында яныб-яхылан сәрвәтләр кими, Сәһһәтин дә а'сари-гәләмиййәси, сәрвәти-фикриййәси эһраг олуб кетдими? Мәнчә шаяни-әндишә бурасыдыр. Дүнямыз һали-асайишә өвдәт этдикдән сонра, эһтимал ки, бу һәгигәт анлашыла биләчәкдир».

Һазырда Сәһһәтин әлязмаларындан ики мәктубдан башга һеч бир шей әлдә йохдур[2]. Эһтимал ки, шаирин чап этдирә билмәдийи әсәрләри, «Волга сәяһәти» вә «Әли вә Аишә» адлы романлары, хүсусән ярадычылығынын сон дөврләриндә язмыш олдуғу ени әсәрләри вә тәрчүмәләри Шамахы һадисәләри заманы итиб-батмышдыр.

Сәһһәт һәгигәтән «горхунч вә мүдһиш һадисәләрин» гурбаны олмушдур. О, сон сөзүнү демәдән, арзу вә әмәлләринә чатмадан, мүсаватчы хаинләрин Азәрбайчанда олмазын фәлакәтләр төрәтдикләри бир заманда өлмүшдү. Лакин шаир кәләчәйә бөйүк бир үмидлә бахыр, вәтәниндә зүлм вә истибдадын йох олачағына дәрин бир инам бәсләйирди. О инанырды ки, кеч-тез бу гаранлыг кечә ишыглы бир күндүзә чевриләчәк, чәһаләт вә наданлыг мәһв олачаг, халг азад бир дүня гурачагдыр. Бу күнләри шаир көрмәсә белә, өз охучуларына о азад дөвранда ону да яд этмәләрини тапшыраараг язырды:

Вәгта ки, кечәр бу лейли-зүлмәт,
Ишраг эдәр әхтәри-һәгигәт,
Элм илә зияланар бу милләт,
Галхар бу тәәссүби-чәһаләт...
Аләм һамы эшг олар, мәһәббәт,

Мәгалә мүәллифи Сәһһәтин өлүмүнә даир мәтбуатда һеч бир шей язылмадығыны гейд эдир ки, буну да шаирин өлүмүндән сонра мәтбуаты мүәййән заман изләмиш бир адам яза биләрди. Мәгаләдә шаирин өлүм тарихи көстәрилмәмишдир. Бу дәлилләрдән мә'лум олур ки, мәгаләнин чап олунмасы илә шаирин өлүм тарихини эйниләшдирмәйә, яхуд бу тарихләри бир-биринә яхынлашдырмаға һеч бир әсас йохдур.

Сәһһәтин дәфниндә шәхсән иштирак этмиш Сәкинә ханымын вердийи мә'луматдан да айдын олур ки, шаир, март айынын ахырларындан 3 ай Гала-гайында, 40 күн исә Кәнчәдә олмушдур. Беләликлә, Сәһһәтин Шамахыдан чыхдыгдан сонра чоху 5 ай яшадығыны нәзәрә алсаг, шаирин август айындан кеч өлмәдийини гәтиләшдирмәк олар. Буну да әлавә этмәк лазымдыр ки, октябр айынын әввәлләриндә артыг һәм Сәһһәтин, һәм дә гардашынын аиләси Шамахыя гайытмышды. Сәкинә ханым сөйләйир ки, пайызын илк айында онлар артыг Шамахыда имишләр. Һәмин айда да бу аиләнин әсл фачиәси башламышды. Узун мүддәт ачлыг вә сәфаләт ичәрисиндә яшаян һәр ики аиләнин үзвләри бир айын ичиндә о заман кениш яйылмыш яталаг хәстәлийиндән вәфат этмишдир. Шамахыя гайытдыгдан он күн сонра Мәһәммәд Рза, аз сонра Сәһһәтин гызы Ругиййә Солтан, анасы Сейид Ругиййә вә арвады Солтан Нисә бу хәстәликдән вәфат эдирләр.

[1] 1947-чи илдә партия-совет тәшкилатларынын гәрары илә шаирин мәзары Кировабадын Пионер күчәсиндәки Саһил бағына көчүрүлмүш вә она абидә гоюлмушдур. Абидәнин лайиһәси архитектор Мүтәллиб Әлиев тәрәфиндән һазырланмышдыр.

[1] «Азәрбайчан» гәзети, 18 ноябр 1918, № 43.

[2] Бах: Республика әлязмалары фонду, инв. №№ 4098, 9500.

Эй дәрк эдән ол көзәл заманы,
Гыллам сәнә иштә бир вәсиййәт:
Яд эт мәни, гаибанә яд эт![1]

1920-чи ил апрел айынын 28-дә Азәрбайчан зәһмәткешләри бөйүк рус халгынын гардашлыг көмәйи, Коммунист партиясынын рәһбәрлийилә мәнфур мүсават һакимиййәтини вә мүлкәдар-буржуа ағалығыны девирәрәк, азад совет дөвләти ятратды. Өз кечмиш мәдәни ирсинә бөйүк еһтирам бәсләйән, онун ән яхшы вариси олан совет халгы Сәһһәтин дә әдәби-ичтимаи фәалиййәтинә йүксәк гиймәт верди. Букүн охучуларын мәһәббәтини газанмыш, шеирләри маһныларда охунан шаирин әсәрләри дәфәләрлә нәшр эдилмиш, дәрсликләрә салынмыш, рус дилинә тәрчүмә олунмушдур[2]. Шаирин хатирәсини әбәдиләшдирмәк үчүн Бакыда адына китабхана ачылмыш, вахтилә ерлә-ексан олан гәбри абад эдилмиш, Кировабадда она абидә гоюлмушдур.

Ичтимаи мәзмунлу шеирләри, бөйүк рус әдәбиййатындан этдийи көзәл тәрчүмәләри вә әдәби, ичтимаи фәалиййәтилә Азәрбайчан мәдәниййәтинин тәрәггисинә чалышан шаир Аббас Сәһһәтин әдәби ирсинә халгымыз һәмишә мәһәббәт бәсләмишдир. Шаирин истисмар дүнясыны лә'нәтләйән, кәләчәйи, азадлығы тәрәннүм эдән шеирләри букүн дә өз актуал әһәмиййәтини итирмәмишдир.

1 «Яд эт», «Иршад» гәзети, 18 феврал 1908, № 19.
2 «Азәрбайчан ше'ри антолокиясы», Москва, 1939, сәһ. 157—167 (русча).

Икинчи фәсил

ЯРАДЫЧЫЛЫГ ЙОЛУ

Аббас Сәһһәт лирик шаирдир. Онун лирикасы һәм идея мәзмуну, һәм дә әдәби шәкил, ифадә тәрзи е'тибарилә мүрәккәб, зиддиййәтли бир инкишаф йолу кечмишдир. Бу лириканын илк мәрһәләси (1890—1905) әсасән шәхси һиссләр, эшг, мей-мәзә, күл-бүлбүл мотивләрилә характеризә олунурса, икинчи вә әсас мәрһәләси (1905—1917) дөврүн бир чох мүһүм мәсәләләрини әкс этдирмәсилә, ичтимаилийилә нәзәри чәлб эдир.

Илк гәләм тәчрүбәләри

А. Сәһһәт әдәби фәалиййәтә XIX әсрин 90-чы илиндән башламыш вә илк шеирләрини схоластик-формалист әдәбиййатын тә'сири алтында язмышдыр.

Сәһһәт лирикасынын бу дөврдәки характериндән, мәзмунундан әтрафлы бәһс этмәк чәтиндир. Шаирин илк языларындан ялныз 1898-чи илдә Ширазда икән яздығы «Хачә Һафиз» вә «Шейх Сә'ди» мәнзумәләри бизә чатмышдыр ки, бунлар да һәмин чәтинлийи арадан галдырмыр. Лакин айдын һисс олунур ки, Сәһһәт өзү дә ярадычылығынын илк илләриндә яздығы әсәрләрдән разы галмамышды. Онун бу шеирләри әсасән схоластик мәзмунда олуб, әдәбиййата һеч бир енилик кәтирмәмишди. Шаири дөврүн ичтимаи-сияси мәсәләләриндән даһа чох, дар интим һиссләр, һеч бир енилийи олмаян эшг-мәһәббәт мотивләри мәшғул эдирди. «Бир заманлар сағәрә, чанана маил олуб шаирлик этмәсини»[1], гәзәл, гәсидә яз-

1 «Язмам», «Сыныг саз», сәһ. 37.

магла вахт кечирдийини[1] шаирин өзү дә тәсдиг эдир. Одур ки, Сәһһәт сонралар ярадычылығынын бу илләрини «гәфләт вә пәришан юху» дейә яд этмишдир.

Бунунла бәрабәр, әлдә олан ики шеир көстәрир ки, А. Сәһһәтин илк әсәрләри ичтимаи мәзмундан тамамилә мәһрум олмамышдыр. «Шейх Сә'ди» вә «Хачә Һафиз» шеирләри дил, үслуб вә тәсвир васитәләри э'тибарилә схоластик-формалист ше'рә яхын олса да, бурада шаирин илк ичтимаи фикирләри дә өз ифадәсини тапмышдыр. Бу әсәрләрдә йүксәк сәнәт олмаса да, сөзүн, ше'рин ичтимаи мә'насыны дуян, охучусуна тә'сир этмәйә чалышан бир шаирин арзулары дуюлмагдадыр. Һисс олунур ки, заманын тәләбләринә чаваб вермәкдән чох узаг олан көһнә шеир ән'әнәләри һәм мәзмун, һәм дә шәкилчә шаири тә'мин этмир. О, ени бир шей, вәтәндашларынын ирадәсинә тә'сир эдә биләчәк ени бир сөз демәк истәйир. Тәсадүфи дейил ки, элмә, маарифә чағырыш һәр ики ше'рин әсас мәфкурә истигамәтини тәшкил эдир. Шаир «элму фәнни-заманәдән бихәбәр олан иранлылары» Сә'ди вә Һафиз кими сөз усталарыны лайигилә гиймәтләндирмәдикләри үчүн мәзәммәт эдир, бунун әсас сәбәбини мәдәниййәтсизликдә, элмсизликдә көрүр. О, әсрин тәләб этдийи сәвиййәдә олмаян иранлылары айылмаға, классик ше'рин көзәл нүмунәләрини яратмыш Һафиз, Сә'ди кими сәнәткарлара дәрин һөрмәт бәсләмәйә чағырыр.

Бу шеирләрдә һәлә муәййән ярадычылыг йолуна дүшмәмиш кәнч шаирин илк ичтимаи арзулары, мәдәниййәтсизлийә гаршы э'тиразлары өз әксини тапмышдыр ки, бунлар Сәһһәтин кәләчәк лирикасынын рүшеймләри иди. Сәһһәтин кечдийи илк ярадычылыг йолларыны вә дил хүсусиййәтләрини айдынлашдыран бу шеирләрдәки һисс вә һәйәчан үстүнлүйү бир шейи дә—шаирин сонралар әсасән лирика йолу илә кедәчәйини дә габагчадан хәбәр верирди.

1905-чи илә гәдәр яздығы әсәрләр Сәһһәти бир шаир кими танытдыра билмәди. Бу языларда шеир-сәнәт истe'дадына малик кәнч бир гәләм саһибинин бачарығы дуюлса да, бунлар шаир Сәһһәти эйни йолу давам этдирән башга шаирләрдән айырмырды. Бу шеирләр, олса-олса,

[1] «Сабирин тәрчүмейи-һалы», «Һопһопнамә», Бакы, 1914, сәһ. 8.

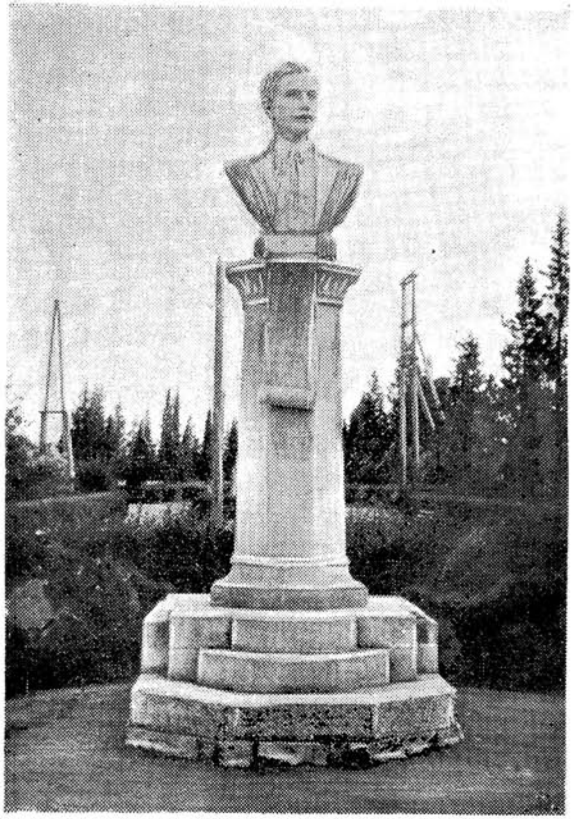

Кировабад шәһәриндә
А. Сәһһәтә гоюлмуш абидә

әдәбийят аләминә ени атылмыш, һарая кетдийини, нәдән вә нечә язачағыны билмәйән, лакин языб-яратмаг истәйән кәнч бир шаирин илк гәләм тәчрүбәләри иди.

Һәлә айдын бир истигамәт алмамыш Сәһһәтин ярадычылыг инкишафы үчүн 1905-чи ил ингилабы һәм ичтимаи-сияси, һәм дә әдәби зәминә яратмыш олду. Анчаг бундан сонра Сәһһәтин лирик гәһрәманы өзүнә мәхсус ени бир характердә тәшәккүл этмәйә, дөврүн мүһүм һадисәләрини гаврамаға башлады.

Биринчи рус ингилабы, бүтүн Шәрг халглары кими, Азәрбайчан халгыны да ичтимаи-сияси һәятда фәал иштирак этмәк үчүн оятды; бүтүн башга әзилән халгларла бирликдә о да азадлыг уғрунда мүбаризә байрағыны галдырды.

Ингилаб һабелә Азәрбайчан халгынын мә'нәви һәятына, әдәбийятына да дәрин тә'сир көстәрмиш, шүурларда әсаслы бир оянма әмәлә кәтирмишди. Азәрбайчанда М. Ф. Ахундовла башланан реализм әдәби мәктәбинин ән'әнәләри гүввәтләнәрәк даһа йүксәк бир мәрһәләйә галхыр вә дөврүн мүтәрәгги фикирләрини әкс этдирән ени реалист-демократик әдәбийят яранырды. Бу әдәбийятын көркәмли нүмайәндәләриндән олан М. Ә. Сабир, Ә. Һагвердиев, Ә. Нәзми, М. С. Ордубади, Ә. Гәмкүсар вә башгалары бөйүк ингилабчы-демократ Ҹ. Мәммәдгулузадәнин редакторлуғу илә нәшр олунан «Молла Нәсрәддин» журналы әтрафында топлашмышдылар. Бу язычылар дәрин вәтәнпәрвәрлик һиссилә ичтимаи һагсызлыглара, чаризмә, буржуазияя, патриархал-феодал мүнасибәтләрә, ҹәһаләт вә хурафата гаршы чыхыр, кечмиш һәятын мәнфиликләринә гаршы атәш ачырдылар.

Ени сияси шәраитлә әлагәдар олараг, ерли буржуазия да мәфкурә ҹәбһәсиндә өз һәтти-һәрәкәтини мүәййән этмәйә башлады. Ингилаби-демократик әдәбийята, реализмә гаршы, о өз сияси мәнафеинә уйғун «сәнәт сәнәт үчүн» шүарына әсасланан мүртәҹе, мистик романтизми ирәли сүрдү. Әксингилабчы буржуазиянын арзуларыны, мәфкурәсини тәблиғ эдән, зөвгүнү охшаян язычылар, мүртәҹе Азәрбайчан романтизминин илһамчысы пантүркист Ә. Һүсейнзадәнин редакторлуғу илә нәшр олунан «Фүюзат» мәчмуәси әтрафында топландылар.

Беләликлә, ингилаби-демократик гүввәләрлә буржуа-мүлкәдар үнсүрләр арасындакы мүбаризә әдәбийятда

«Молла Нәсрәддин» илә «Фүюзат» арасындакы мүбаризәдә өз әксини тапды.

Лакин Сәһһәт нә молланәсрәддинчи олду, нә дә фүюзатчыларын йолу илә кетди. Шаир молланәсрәддинчи олмады; она көрә ки, әввәлән, «Молла Нәсрәддин»ин нәшр эдилдийи илк илләрдә Сәһһәт бу журналын тәблиғ этдийи ингилаби-демократик идеялардан узаг иди, икинчиси, шаир һәмин журналын ярадычылыг үслубу олан сатирадан узаг иди. Сәһһәт мәфкурә вә мәгсәдләри э'тибарилә реалистләрә яхын олса да, Сабир вә башга молланәсрәддинчиләр кими һәят вә мәишәт мәсәләләрини, сияси һадисәләри журналын тәләб этдийи кәскин сатирик үслубда экс этдирмирди. Тәк-тәк һалларда сатирик-тәнгиди әсәрләр язмасына бахмаяраг, романтикләрә хас олан хәял, чошгунлуг, һисс үстүнлүйү, хитаб, риторика, биографизм кими әламәтләр онун шеирләринә тамамилә башга бир рәнк верирди.

Ери кәлмишкән буну да гейд этмәк лазымдыр ки, ярадычылыг үслублары э'тибарилә Сәһһәтә чох яхын олан С. С. Ахундов, Абдулла Шаиг, Диванбәйоғлу кими XX әсрин тәрәггипәрвәр язычылары да «Молла Нәсрәддин» журналында иштирак этмәмишләр. Бу язычылар «Молла Нәсрәддин»ин нәшрини бөйүк рәғбәтлә гаршыламыш, она мәдәниййәтимизин тарихиндә мүһүм бир һадисә кими бахмыш, орада иштирак эдән язычылары өз гәләм йолдашлары һесаб этмиш, бунунла белә журналын әмәкдашы олмамышлар.

Сәһһәт фүюзатчы да ола билмәзди; она көрә ки, «Фүюзат»ла онун арасында дәрин бир мәфкурә, мәгсәд айрылығы вар иди. Ерли буржуазиянын мүртәче, әксингилабчы фикирләрини тәблиғ эдән фүюзатчыларын әксинә олараг, Сәһһәт һаким синфин төрәтдийи рәзаләтләрә вә истибдад үсул-идарәсинә гаршы э'тиразлар яғдырыр, зәһмәткешләрин ингилаби мүбаризәсини алгышлайыр, маарифчи фикирләр ирәли сүрүр, кениш тәрчүмәчилик фәалиййәтилә габагчыл рус әдәбиййатыны тәблиғ эдирди. Тәсадүфи дейилдир ки, Сәһһәт «Фүюзат» журналында кичик бир тәрчүмәдән башга һеч бир әсәр чап этдирмәмишдир[1]. Одур ки, Сәһһәт ярадычылығынын илк тәдгигатчыларындан олан проф. Мир Чәлал Пашаеви: «О, (Сәһһәт — *К. Т.*) 1905-чи илдә «енилик чәрәяны» ады алтында башлаян «фүюзатчыларын» актив шаирләриндән бириси иди»[1] һөкмү илә һеч чүр разылашмаг олмаз. Демәлийик ки, профессор өзү дә сонракы тәдгигатында тамамилә башга, дүзкүн бир нәтичәйә кәлмишдир.

[1] «Бир вәрәгдир китаби-хилгәтдән», франсызчадан тәрчүмә, «Фүюзат» журналы, май, 1907, № 16, сәһ. 247.

Икинчи тәрәфдән, Сәһһәтлә «Фүюзат»ын редактору Ә. Һүсейнзадә арасында чидди бир мәфкурәви зиддиййәт яранмышды. Ә. Һүсейнзадә һәлә «Һәят» гәзетинин редактору олдуғу заман Сәһһәтин һәмин гәзетдә чап этдирдийи илк әсәри чох кулүнч бир тәнгидлә гаршыламышды. «Идарәдән, Сәһһәт Ширванийә» сәрлөвһәсилә чыхан бу языда[2] пантүркист Ә. Һүсейнзадә кәнч шаири «түрк лисани-гәваидини» билмәмәкдә тәгсирләндирәрәк, она садә, халга яхын ифадәләр әвәзинә, ибарәли бир дил илә язмағы, «күн», «итмәк», «заман» сөзләринин ерине «шәмс», «гайиб олмаг», «дәм» кими әрәб-фарс сөзләрини ишләтмәйи мәсләһәт көрүр вә «ирәлидә бу ихтарәты нәзәри-диггәтә алмағы» төвсийә эдирди. Һәтта Ә. Һүсейнзадә шаирдән разылыг алмадан бу ше'ри «тәсһиһ» этмиш вә өз «зөвгүнә» уйғун бир шәкилдә чап этмишди.

Айдындыр ки, өз ана дили вә әдәбиййатыны севән, илк дәфә мәтбуат аләминә чыхан бир шаир үчүн бу чох ачы бир иттиһам иди.

Үмумиййәтлә бу заман Ә. Һүсейнзадәнин тәрәггипәрвәр язычылара, мүәллимләрә гаршы чыхышлары инадкар бир шәкил алмышды. Сәһһәтдән бир гәдәр сонра, «Һәят» гәзетиндә «Мүсәлман вә эрмәни вәтәндашларымыза» гейдилә «Бейнәлмиләл» адлы ше'рини чап этдирән Сабир дә эйни төһмәтләрлә гаршыланмышды. Чаризмин төрәтдийи милли гырғын әлейһинә язылмыш вә ики гардаш халгы әсрләрдән бәри давам эдән достлугларыны давам этдирмәйә, даһа да мөһкәмләндирмәйә чағыран бу ингилаби шеир гәзетин редакторлары Ә. Һүсейнзадә вә Ә. Ағаев тәрәфиндән тәнгид олунмушду. Онлар редаксия адындан чап этдикләри мә'луматда Сабирин дилини тәнгид эдир, она «әдәбийят дәрси» верирдиләр. Һәмин гейддә язылырды: «Ше'ринииздә түркчәйә мүхалиф бә'зи әлфаз вә чүмләләрлә бәрабәр гәваи-

[1] Мир Чәлал. «Аббас Сәһһәт һаггында», Аббас Сәһһәт, Әсәрләри. Бакы, Азәрнәшр, 1935, сәһ. 10.

[2] «Һәят» гәзети, 23 феврал 1905, № 14.

ди-арузә дахи мүғайир бә'зи мисралар вә кәза мүтәәддид нмаләләрә раст кәлдийимиздән тәсһиһә лүзум көрдүк»[1].

Пантүркист буржуа мүһәррирләринин өз ана дилиндә әсәр язан Азәрбайчан язычылары әлейһинә бу мүбаризәси мәфкурә вә мәгсәд зиддийјәтилә бағлы иди. Бу, фикирләр дөйүшү, идея мүбаризәси иди. Лакин Ә. Һүсейнзадәнин мүртәче фәалийјәти бунунла битмәди. О, өз фикирләрини «Икинчи ил» дәрслийинин нәшри мүнасибәтилә яздығы мәгаләдә даһа габарыг вә ачыг шәкилдә е'лан этди.

1909-чу илдә бир нечә язычы вә мүәллим тәрәфиндән шәһәр мәктәбләринин икинчи синфи үчүн тәртиб олунан «Икинчи ил» дәрслийи мәфкурә вә мүндәрәчәси е'тибарилә хейирли бир китаб иди. Ени педагожи принсипләр әсасында язылмыш бу дәрсликдә әсасән рус язычыларынын әсәрләриндән эдилмиш тәрчүмәләр вә Сабирин, Сәһһәтин, Шаигин ушаглар үчүн яздыглары әсәрләр топланмышды. Мүәллифләрин әсас мәгсәди шакирдләри рус әдәбийяты вә габагчыл Азәрбайчан шаирләринин ярадычылығы илә таныш этмәк иди. Дәрслийин мәһз бу чәһәти Ә. Һүсейнзадәни гәзәбләндирмиш вә о, «Язымыз, дилимиз, икинчи илимиз»[2] ады илә бир мәгалә язараг мүәллифләрә гаршы һүчум этмишди. Китабын имла сәһвләриндән бәһс этдикдән сонра, мүәллиф, А. Сәһһәт вә А. Шаигин шеирләринә истеһза эдәрәк, һәр ики шаирин саф Азәрбайчан дилиндә язылмыш шеирләрини «түрк дилинин ганунларыны позан» әсәрләр адландырмышды. О, Сәһһәтин «Гушлар, гушлар, а гушлар» мисраы илә башлаян көзәл ше'ри һаггында язырды ки: «Сәһһәтин бу нәзми гәтийјән сәһһәти-кәламдан харичдир».

Азәрбайчан халгынын милли истиглалийјәтини, мәдәнийјәтини, дилини инкар эдән буржуа космополити, Азәрбайчан әдәбийятына, бу әдәбийятын ярадычыларына да һәгарәтлә бахырды. Ә. Һүсейнзадәни ән чох әсәбиләшдирән мәсәлә «Икинчи ил» мүәллифләринин (М. Маһмудбәйов, С. Сани Ахундов, Ф. Ағазадә, А. Шаиг вә б.) тәртиб этдикләри дәрслийә османлы әдәбийятындан нүмунәләр салмамалары иди. О, дәрслийә Сабир, Сәһһәт кими шаирләрин әсәрләри әвәзинә османлы әдәбийяты нүмунәләрини дахил этмәйи тәләб эдирди: «Анламырам ки, бизим бура мүәллимләриндә, мүәллифләриндә чығатай вә османлы әдәбийятына гаршы бу инад нә үчүндүр. Чаным, османлы әш'ар вә әдәбийятында элә нүмунәләр вардыр ки, сизин бу кими шеирләриниздән даһа түркчә, даһа азәрбайчанча вә гафгазчадыр»[1].

1 «Һәят» гәзети, 1 июл 1905, № 19.
2 «Тәрәгги» гәзети, 9—10 феврал 1909, №№ 31, 32.

Ә. Һүсейнзадәнин мәгаләси вә үмумийјәтлә онун Азәрбайчан әдәбийяты вә дилинә бу чүр дүшмән мүнасибәти о заман кениш ичтимаи мүзакирәйә сәбәб олмуш, охучуларда дәрин нифрәт оятмышды. Ч. Мәммәдгулузадә, М. Маһмудбәйов, Гафур Рәшад кими бир чох язычы вә мүәллимләр бөйүк мәгаләләр языб, Ә. Һүсейнзадәнин юхарыда көстәрилән фикирләрини тәнгид эдирдиләр. Ч. Мәммәдгулузадә Ә. Һүсейнзадәнин һәмин мәгаләсини, онун Бакыдакы фәалийјәтини тәнгид эдәрәк язырды: «Бакыда отуруб мүәллимләрин китабларынын бир нечә гүсуруну бәһанә эләйиб Абдулла Чөвдәтдән изн алмамыш яздыглары китабын үстүнә гәләм чәкмәк олар»[2]. М. Маһмудбәйов А. Сәһһәт вә А. Шаигин Әлибәй Һүсейнзадә тәрәфиндән тәнгид олунан шеирләрини мүдафиә эдәрәк онун пантүркист көрүшләринә гаршы чыхырды: «Нә үчүн османлы ушаглары өз әдиб вә шаирләрини өйрәнсин, бизимкиләр йох?»[3].

Габагчыл, демократ язычыларла буржуа мүһәррирләри арасында кедән мәфкурәви мүбаризә тарихиндән кәтирилән бу дәлилләр бир даһа сүбут эдир ки, Сәһһәт нәинки фүюзатчылара яхынлаша билмәмиш, әксинә, өз әдәби-ичтимаи фәалийјәтиндә онлара зидд чәбһәдә, мүтәрәгги чәбһәдә дурмушдур.

Дүнякөрүшүндәки зиддийјәтләр. Романтикасы

Сәһһәт 1905-чи илдән сонра лирикасыны халгын, вәтәнин талеилә бағлады; азадлыг—«һүррийјәт», маарифә вә элмә чағырыш Сәһһәт рүбабынын тәрәннүм

1 «Язымыз, дилимиз, икинчи илимиз», «Тәрәгги» гәзети, 10 феврал, 1909, № 32.
2 «Зәнчир», «Молла Нәсрәддин», 22 феврал 1909, № 8.
3 «Язымыз, дилимиз, икинчи илимиз», «Тәрәгги» гәзети, 1909, № 71.

етдийи әсас мотивләр олду. Дөврүн бир сыра мәсәләләри: ичтимаи бәрабәрсизлийин, чәһаләт вә наданлығын тәнгиди, зәһмәткеш синифләрә мәһәббәт шаирин үмид вә кәдәрлә долу поэзиясында өз ифадәсини тапды. Бир сөзлә, бөйүк сатирик Сабирин көз яшлары ичиндә голардығы гәһгәһәләр, Сәһһәт ше'риндә, бир гәдәр зәиф олса да, чидди руһда, бә'зән сызылты вә фәряд шәклиндә ифадә олунмаға башлады.

Шаирдә романтика чох күчлү иди. Бу романтика мәгсәди, маһиййәти е'тибарилә һәяты тәһриф едән әксингилаби «Фүюзат» романтизминдән фәргли олараг тәрбиййәедичи, мүртәче гүввәләрә гаршы дуран бир романтика иди. Бу романтиканын думанлы үфүгләриндә мөвчуд чәмиййәтин бә'зи реал сәһнәләри көрүнүрдү.

Биринчи рус ингилабы Сәһһәтдә азадлыға дәрин бир мейл оятмышды; әсл сияси маһиййәти, мәгсәди шаир үчүн айдын олмаса да, ингилаб онда әсрләрлә «хаби-гәмә алудә олуб ятан»ларын ояначағына, көзләрини ачыб ени дүня илә айглашачағына дәрин бир инам ятратмышды. Доғрудур, бә'зи әдәбиййатшүнаслар 1905-чи илдән сонра Сәһһәтин дүнякөрүшүндә, ярадычылығында әмәлә кәлән ирәлийә доғру инкишафы нәзәрә алмайыб, ингилабын куя шаирә мүсбәт тә'сир көстәрмәдийини иддиа етмишләр. Һалбуки фактлар бу иддианын тамамилә әксини тәсдиг едир.

Биринчи рус ингилабынын Асия халгларына көстәрдийи тә'сирдән бәһс едәркән В. И. Ленин язырды: «...Русиядакы 1905-чи ил һәрәкаты Асияны гәт'и оятмышдыр. Орта әср дурғунлуғу шәраитиндә чәһаләт ичиндә боғулан йүз милйонларла мәзлум әһали айылыб ени һәята вә инсан үчүн ән ибтидаи һүгуглар уғрунда мүбаризәйә, демократия уғрунда мүбаризәйә гошулмушдур»[1].

Ингилаб Азәрбайчанын бүтүн көркәмли язычылары кими, Сәһһәтин дә дүнябахышына тә'сир көстәрмиш вә онда ичтимаи һадисәләрә бир мараг оятмышды. 1905-чи ил ингилабы Сәһһәт ярадычылығынын кәләчәк инкишаф истигамәтини тә'йин етмәклә бәрабәр, онун гаршысында ени вә кениш ярадычылыг перспективләри ачмышды. Бу заман яздығы «Фәряди-интибаһ» вә я амали-вәтәнпәрвәранә» ше'риндә о, вәтәндашларыны оянмаға, заманла айглашмаға чағырараг дейирди:

> Айыл, ей үммәти-мәһрумә, айыл!
> Айыл, ей милләти мәзлумә, айыл!
> Айыл, ей бүлбүли-күлзари-вәтән!
> Нәғмән илә ола бидар вәтән!
> ...Айыл, ей хаби-гәмә алудә,
> Бу гәдәр ятма дәхи асудә[1].

Бу шеир «хаби-гәмә алудә» вәтәндашларыны «чәһаләт юхусундан» оятмаг үчүн Сәһһәтин илк чағырышы иди. Шаир үзүнү охучуларына, Чәлил Мәммәдгулузадәнин, Сабирин мүрачиәт етдийи «мүсәлман гардашлара» тутараг, онлары елм, мәдәниййәт йолу илә тәрәггийә чағырырды.

Доғрудур, Ч. Мәммәдгулузадә вә Сабирин чағырдығы «мүсәлман гардашлар» илә Сәһһәтин мүрачиәт етдийи адамлар арасында мүәййән фәрг вар иди. Ч. Мәммәдгулузадә «Молла Нәсрәддин» дә «Сизи дейиб кәлмишәм, ей мәним мүсәлман гардашларым!»—дедикдә, өзүнүн бирбир сайдығы кими, «фала бахдыранлары», «һамамда ятанлары», «ит боғушдуранлары», даһа доғрусу, сияси шүурча керидә галмыш адамлары, «лүт-үрян» адландырдығы фәһлә-кәндли гардашларыны, йә'ни конкрет синифләри нәзәрдә тутурду. Сабирдә дә ейнилә беләдир. Лакин Сәһһәтин мүрачиәт етдийи «гаре» образы мүчәррәддир. Бу образ шаирин һәм ислаһ олуна биләчәйини күман етдийи дөвләтлиләри вә имтияз саһибләрини, һәм дә әмәкчи синифләри тәмсил едирди. Кәнч Сәһһәтдә бунлар һәлә ингилабын илк илләриндә һамысы бирликдә «милләт», «гаре», «вәтәндаш» адланырды. Шаир онлары ени шәраитдән, баш верән бөйүк ингилабдан истифадә етмәйә чағырырды. Ейни руһ, ейни чағырыш ингилаб илләриндә язылдығыны зәнн етдийимиз «Нитги-мәнзум» адлы башга бир шеирдә дә дуюлур. Сәһһәт бурада чәһаләтдән, һәмвәтәнләриндәки сүстлүкдән, еталәтдән шикайәт едәрәк дейирди:

> Гардаш, көзүн ач, бирчә оян, кәр нә замандыр,
> Дүня үзү елм илә бу күн рәшки-чинандыр.
> Афагы ишыглатмыш ийирминчи гәринә,
> Мәғриблиләрин ер үзүнә һөкмү рәвандыр.

[1] В. И. Ленин. Әсәрләри, 19-чу чилд, Бакы, Азәрнәшр, 1951, сәһ. 72.

[1] «Дәбистан» журналы, 1906, № 15, сәһ 2.

Бәсдир бу гәдәр гәфләт илә ятдын, әзизим,
Аллаһы севирсән бир айыл, ятма, оян, дур!
Диггәтлә өз әһвалына бир дәм нәзәр эйлә,
Биллаһ, бу гәдәр гәфләтин әнчамы ямандыр...
Гануни-һәятдыр яшамаз чаһил олан гөвм,
Сә'й эйлә, оху, гейрәт элә, гардаш, амандыр![1].

Көрүшләриндәки хырда буржуа мәһдудиййәти Сәһһәтә ингилабын әсл мә'насыны дәрк этмәйә имкан вермирди. Ярадычылығынын бу илләриндә о, бир нечә ислампәрәст, дини шеирләр дә язмышдыр ки, бунлар шаирин фикирләринә дини вә мистик бир рәнк верирди. Үмумиййәтлә, Сәһһәт 1905—1906-чы илләрдә ислам зеһниййәти тә'сирләриндән тамамилә яха гуртара билмәмишди.

Бу заман Сәһһәт ичтимаи-мәдәни керилийин сәбәбләрини вә тәбиәт һадисәләрини айдынлашдырмаг, һабелә мөвчуд әдаләтсиз вәзиййәтдән чыхыш йолу тапмаг үчүн дүшүнүркән, дини, идеалист нәтичәләрә кедиб чыхырды. Каинатын «һейрәтәфза» сирләриндән бәһс эдән шаир аллаһын гүдрәтини, ваһидлийини исбата чәһд этдийи «Төвһид» адлы дини ше'риндә белә бир янлыш нәтичәйә кәлир ки, дүнйада һәр бир варлығы ярадан илаһи сәбәб вардыр. О, аллаһын варлығыны сүбут этмәк үчүн сәбәбләр силсиләсини ирәли сүрүрдү:

Бу нә һейрәтәфза сәмайи-рәфи?
Бу нә биинтиһа фәзайи-вәси?
Нийә хуршид атәшәфшандыр?
Нийә гүрси-гәмәр дирәхшандыр?
Бу нә биәд сәвабиту сәйяр?
Бу нә биһәд кәвакиби-дәввар?
Ким бу тә'дады биниһайәт эдәр?
Нийә дурмаз булар сәяһәт эдәр?
Бу нә ибрәтнүма бүрузу зүһур?
Нурдән зәррә доғду, нердән нур?[2]

Мәсәләнин белә гоюлушу, чох тәбии олараг, шаири агностисизмә апарыб чыхарыр. Сәһһәт инсанын тәбиәт сирләрини ашкар этмәкдә ачиз олдуғуну гәт эдәрәк дейир:

Ачизәм дәрки-сирри-хилгәтдән,
Кимдир акаһ олан һәгигәтдән?!

1 «Сыныг саз», сәһ. 21—23.
2 Енә орада, сәһ. 23.

Шаир һәмин фикри гур'андан кәтирдийи мисалларла сүбут этмәйә чалышараг, бүтүн бу сирләрин, һикмәтләрин куя ваһид олан аллаһын шәхсиндә бирләшмиш олдуғуну иддиа эдир. Онун фикринчә, куя бүтүн бу һикмәтләри ярадан—дәрк эдилә билмәйән, лакин һәр аддымда «шану гүдрәтини көрдүйүмүз ваһидүл-гәһһар» аллаһдыр. Эйни фикри шаир мәнзум бир мәктубунда да ифадә эдир. Һәмин мәктубда о, «вүчуди-гадирин» гүдрәтинә инанмағы тәләб эдәрәк, каинатын сирринә «халиги-аләмдән» башга һеч кәсин вагиф ола билмәйәчәйини языр[1].

Беләликлә, Сәһһәт тәбиәтә бахышында варлығы харичи, илаһи бир гүввәйә бағлаяраг идеализмә, динчилийә кедиб чыхыр.

Бу заман Сәһһәт чәмиййәт һадисәләринин инкишафына да лазымынча дүзкүн гиймәт верә билмирди. Тарихи инкишафдакы ганунауйғунлуғу вә мүасир ичтимаи һәятдакы синфи зиддиййәтләри дәрк эдә билмәмәк шаирин исламын кечмиш күнләрини арзуламасына сәбәб олур; шаир «һаны о күнләр»—дейә кечмиши һәсрәтлә яд эдир.

Ярадычылығынын илк дөврүндә «аләми-исламдан», вахтилә онун «дирәхшан» олмасындан бәһс эдән Сәһһәт ислам шәргиндәки тәнәззүлүн әсас сәбәбини «аейи-гур'ана мүт'и олмамагла», «гур'ан, дин әһкамынын позулмасы» илә изаһ этмәйә чалышырды. Проф. Мир Чәлал Пашаев Сәһһәт ярадычылығындакы бу мүртәче чәһәти чох доғру көстәрәрәк языр ки: «Сәһһәтин фикринчә, мүсәлманлар она көрә кери галмыш, гапаз алтына дүшмүшләр ки, әһками-дини поздулар, шәриәти дүз еринә етирмәдиләр»[2]. Бу, Сәһһәтин илк языларында өзүнә чох ер тапан мәсәләләрдәндир. Шаир мәнзум мәктубларындан бириндә язырды:

Биз әкәр олса идик аейи-гур'ана мүт'и,
Олмаз идик белә сәркәштәву аварә-вәтән[3].

Лакин бүтүн бу мүлаһизәләрә көрә Сәһһәти панисламист адландырмаг, әлбәттә, шаирин көрүшләриндә тарихи шәраитлә әлагәдар мәһдудиййәтләри шиширтмәк демәк оларды. Сәһһәтин бу көрүшләрини панисламизмин

1 «Бир мәктуба чаваб», «Сыныг саз», сәһ. 30.
2 Мир Чәлал. «Аббас Сәһһәт һаггында», А. Сәһһәт, Әсәрләри, Бакы, Азәрнәшр, 1935, сәһ. 13—14.
3 Республика әлязмалары фонду, әлязмасы № 9500.

тә'сири кими дейил, билаваситә ислам дининин өзүнүн тә'сири кими баша дүшмәк лазымдыр. Чүнки Сәһһәт синфи зиддиййәтләрин үстүнү өрт-басдыр этмәйә чалышан, бүтүн мүсәлманларын сияси бирлийини тәблиғ эдән, милләтчи, панисламист буржуазия илә бир мөвгедә дуран язычылардан дейилди.

***

Чарын 17 октябр 1905-чи ил манифестиндә вердийи «азадлыг» узун сүрмәди. Чох чәкмәдән өлкәни гара бир иртича бүрүдү. Демократик тәшкилатлар, ингилабчылар тә'гиб олунмаға башлады, һәбсханалар ағзына гәдәр ингилабчыларла долду. Ингилаби гүввәләр болшевикләр партиясынын рәһбәрлийи алтында мүтәшәккил олараг керийә чәкилиб, кизли ишә кечдиләр. Чар назири Столыпин азадлыг һәрәкатынын гаршысыны алмаг үчүн бир сыра эксингилаби фәрманлар верди.

Бу мүрәккәб тарихи һадисәләр Сәһһәтин шеир рүбабында мүхтәлиф экс-сәдалар оятмышды. Шаир, бир тәрәфдән, иртича илә үз-үзә кәләрәк мөвчуд буржуа-мүлкәдар чәмиййәтинә нифрәтләр яғдырыр, өз э'тираз сәсини учалдыр, чәмиййәтин мүтәрәгги мейлләрини көрәрәк ишыглы кәләчәйә дәрин бир инам бәсләйир, дикәр тәрәфдән, өзүндә бир ачизлик, зәифлик дуяраг бәдбинлийә гапылырды. Сәһһәтин ярадычылыг йолу үмумиййәтлә бу зиддиййәтләрин мүбаризәси йолудур.

Сәһһәт ярадычылығындан данышдыгда, адәтән, ондакы бәдбинликдән бәһс эдирләр. Доғрудан да, Сәһһәт ше'риндә белә бир әһвал-руһиййә йох дейилдир. Мараглыдыр ки, шаир өзү дә илк шеирләр мәчмуәсинин адыны «Сыныг саз» гоймуш вә бурада топланан шеирләри «үрәкдән чыхан ихтиярсыз фәряд» адландырмышдыр. Бу фикри Сәһһәт «Охучуларыма» адлы мәнзумәсиндә айдын ифадә эдир:

Эй мөһтәрәм гаре'ләрим! Топладығым бу әш'ар—
һәп үрәкдән чыхан бүгүн ихтиярсыз фәряддыр...
Тохунмадан сызылтылы чыхан һәзин наләси.
Әлдән дүшмүш бир «сыныг саз» олдуғуну андырыр[1].

[1] «Сыныг саз», сәһ. 3.

Бурада кәдәри, шикайәти өз ше'ри үчүн сәчиййәви саян шаир, ашағыдакы сәтрләрдә бунун сәбәбләрини шәрһ эдир:

Ағлым чатмаз, зеһним етмәз, руһум фәряд гопарар,
Вичданымы әзәр икән ән дәһшәтли һәгайиг.
Уйгу көрмүш бир лалам мән, аләм әһли бүтүн кар.
Сөйләмәкдән мән ачизәм, динләмәкдән хәлайиг[1].

Доғрудур, шаир ичтимаи һагсызлыглара гаршы чыхмаг, үрәйиндәки сөзләри, «вичданыны әзән дәһшәтли һәгигәтләри» бир-бир ачыб демәк, «янар вулкан» кими пүскүрмәк истәйир. О, кечирдийи бу кими дахили бөһранлары «Тәрчүмейи-һалым, яхуд һололо» адлы шеирдә белә ифадә эдирди:

Эшг зәнчири гырылды, йол ачын,
Эй ушаглар, һололо кәлди, гачын!
Од сачыр ағзы, вүчуду алышыр,
Од тутур, ким она бир дәм янашыр.
Мәғзи бир саигә, бир вулкандыр,
Көнлү мизан, әмәли хүсрандыр.
Үчурумлар, гаялар мәскәнидир,
Ганлы мүдһиш гохулар мә'мәнидир.
Далдығы фикри дәрин дәрялар,
Дүшдүйү эшги чәтин севдалар[2].

Лакин шаирин арзусу дөврүн амансыз манеәләринә, иртичаын сәрт гаяларына раст кәлдийи заман зәифләйир, онун мүбариз руһуну пәришанлыг вә сызылты әвәз эдир.

Шаир яшадығы мүһитин зиддиййәтләрини айдынлашдыра билмир, бурадан да онун ән бөйүк фачиәси ярачыр: языларынын «союглуғу онун хатирини яндырыр». Сәһһәт өз мүасири Сабир гәдәр халга яхынлаша билмир вә дөврүн мүһүм мәсәләләрини ифадә этмәкдә чәтинлик чәкир:

«Сөйләмәкдән мән ачизәм, динләмәкдән хәлайиг».

Бунун нәтичәси олараг Сәһһәт ше'ринә дәрин бир кәдәр вә гүссә чөкүр. Одур ки, йүксәлмәк, бағырмаг

[1] «Сыныг саз», сәһ. 3—4.
[2] Енә орада, сәһ. 4.

истәйән шаирин «нәфәси ганлы әлләрлә тыханыр», «ады Сәһһәткән, өзү хәстә» олур:

Фикри али, бәдәни хар, зәлил,
Ады Сәһһәткән, өзү хәстә, әлил,
Ганлы әлләрлә тыханмыш нәфәси,
Бағырыр, чыхмайыр, амма ки, сәси.

Бу әһвал-руһиййәни вә зиддиййәти биз XX әср Азәрбайҹан әдәбийятынын башга сималарында да көрмәкдәйик. Мәсәлән, өз ярадыҹылыг хүсусиййәтләрилә Сәһһәтә чох яхын олан А. Шаиг, бир тәрәфдән, яшадығы мүһитин рәзаләтини, ийрәнҹлийини дуяраг, «заманын ингилабчыларына» мураҹиәт эдәрәк, онлары «думанлы кечмишләрдән узаглашыб, ҹәннәт гәдәр көзәл бир аләм» гурмаға чағырырдыса («Заманын ингилабчыларына», «Ирәли»), дикәр тәрәфдән, бу мүбаризә һәвәси тарихи инкишафын ганунларыны билмәмәк нәтиҹәсиндә хырда буржуа аҹизлийинә вә тәрәддүдүнә чеврилирди:

Үмиду йәс арасында юварланан көнлүм—
Мәләр ичимдә гырыг бир рүбаб шәклиндә.

Сәһһәтдәки күскүнлүк шәхси, суб'ектив бир һал олмайыб, ичтимаи-сияси зәминә илә бағлы иди. Онун һиддәт, гәзәб вә э'тиразла долу олан кәдәри халгын, ҹәмиййәтин вәзиййәтиндән доған ичтимаи вәтәндашлыг кәдәридир. Шаир өз шикайәтләрилә, «өлү шәһәрләр»и, «зәманәнин шикәст этдийи», «сурәтдә дири олуб, һәгигәтдә өлү олан» инсанлары тәсвир этмәклә ҹәмиййәтә файдалы бир тә'сир көстәрмәк истәйирди.

Бу ҹүр ичтимаи кәдәрә Сәһһәтлә эйни дөврдә яшаян бир чох габагҹыл язычыларда да раст кәлирик. Биз һәмишә Ҹәлил Мәммәдгулузадәнин «Данабаш кәндинин әһвалатлары», «Почта гутусу», «Өлүләр», «Анамын китабы» әсәрләрини, Сабирин «Нейләрдин илаһи?», «Шикайәт вә нәдамәт» вә саир онларла сатирасыны охудуғумуз заман күлүр, эйни заманда, кечмиш һәятын мәнфиликләринә дәриндән кәдәрләнир, тәәссүф эдирик; бөйүк идеалларла яшаян, ичтимаи нөгсанлары амансыз бир кәскинликлә тәнгид эдән сатирик Сабир наһаг ерә «ағлар-күләйән» имзасы илә чыхыш этмирди. О, һәгигәтән, өз шаир достунун дедийи кими, «күлүшүндә ганлы-ганлы

кирйәләр» олан, «гоча бир халга ағларкән күлән»[1] шаир иди. Бу кәдәр, һеч шүбһәсиз, һәмин язычыларын мөвҹуд ичтимаи гурулуша олан мүнасибәтләриндән ирәли кәлирди.

И. В. Сталин чар үсули-идарәсинин зүлмү алтында инләйән милләтләрин кәдәриндән бәһс эдәркән язырды: «Чар үсули-идарәсинин зүлмү алтында инләйән тәкҹә фәһлә синфи дейилдир. Мүтләгиййәтин ағыр пәнҹәси башга ичтимаи-синифләри дә боғур... Хырда вә һәтта орта буржуазиянын да чар гамчы вә шаллағындан наразы галан һиссәси, хүсусилә буржуазиянын зиялы һиссәси, йә'ни, неҹә дейәрләр, азад пешә нүмайәндәләри дә (мүәллимләр, һәкимләр, вәкилләр, тәләбәләр вә үмумиййәтлә мәктәблиләр) инләйирләр. Русиядакы мәһкум милләт вә мәзһәбләр, о ҹүмләдән өз вәтәниндән говулан вә ән мүгәддәс һиссләри тәһгир эдилән поляклар, финләр инләйирләр... Өзләринә мәктәб ачмаг, дөвләт идарәләриндә ишләмәк һүгугундан мәһрум олан, мүтләгиййәтин бу гәдәр ҹанфәшанлыгла еритдийи биабырчы вә әзиҹи руслашдырма сиясәтинә боюн әймәк мәҹбуриййәтиндә галан күрҹүләр, эрмәниләр вә башга милләтләр дә инләйирләр»[2].

Сәһһәти дә инләдән, кәдәрләндирән бу ичтимаи-сияси шәраит иди.

Шаир зиддиййәтләрлә долу бир дөврдә яшайырды. Көһнә феодал-мүлкәдар ҹәмиййәти мәһвә доғру кедир, ону әвәз эдәҹәк ени буржуа ҹәмиййәти исә тәшәккүл дөврүнү кечирирди. Ени ҹәмиййәтин һаким синфи кими формалашан буржуазия көһнә феодал гүввәләрилә мөһкәм бағлы иди.

Сәһһәт ше'риндәки кәдәри доғуран әсас сәбәбләрдән бири дә мәһз бунунла, XX әср Азәрбайҹаны илә, йә'ни көһнә ҹәмиййәтин дағылмаға, патриархал-феодал мүнасибәтләринин позулмаға башладығы, ени буржуа ҹәмиййәтинин исә һәлә мөһкәмләнмәдийи бир дөврүн намүәййәнлийилә изаһ олунмалыдыр. Нәһайәт, бу бәдбинлик Сәһһәтин ичтимаи-сияси һадисәләрә айыг вә гәт'и бир

---

[1] Бах: «Сабир», «Сыныг саз», сәһ. 29.
[2] И. Сталин. Әсәрләри, 1-ҹи ҹилд, Бакы, Азәрнәшр, 1946, сәһ. 23—24.

мүнасибәт бәсләйә билмәмәсиндән ирәли кәлирди: халгын демократия вә сосялизм уғрунда мүбаризәсини, ениликлә көһнәлийин вурушунда енилийин нечә галиб кәлдийини көрә билмәмәсиндән ирәли кәлирди.

Лакин мүртәче Азәрбайчан романтикләриндән тамамилә фәргли олараг, Сәһһәтдәки кәдәр үмидсизлийә, мистикая кедиб чыхмырды. Әксинә, о, мүасири Сабир кими кәләчәйә бөйүк үмид бәсләйирди, онунла тәсәлли тапырды; «күнаһсыз төкүлән ганлар», «верилән одлу фәрманлар», «һөкумәтин наһәг зүлмләри»—бунларын һеч бири шаирин инам вә ирадәсини гыра билмирди. Иртичаын ән ағыр илләриндә Сәһһәтин вәтәндашларына тәсәлли верәрәк, онлары руһдан дүшмәмәйә, кәләчәйә үмидлә бахмаға чағырмасы да мәһз бу инамын нәтичәси иди:

Гардашым, йолдашым, әзиз ярым!
Эй гәмү меһнәтә кирифтарым!
Дәрд әлиндә сыхылмасын чанын.
Белә галмаз гәрары дүнянын.
Вәһшәт этмә бу күнкү һаләтдән,
Наүмид олма гөвмү милләтдән.
Гой верилсин дә одлу фәрманлар,
Гой төкүлсүн күнаһсыз ганлар.
Зүлми-наһәг һөкумәт этсин гой,
Арифи һәтки-һөрмәт этсин гой.
Инан, әлбәттә, бир заман олачаг,
Әһли-эшг онда камиран олачаг...
Нә әсарәт, нә дә әдавәт олар,
Халг мүстәғрәги-сәадәт олар.
Нә олар көз яшы, нә кин, нә инад,
Нә мүгәссир олар, нә дә чәллад.
Гардашым, санма бу үмиди хәял,
Кәләчәкдир бу шанлы истигбал[1].

Шаирин «Яд эт!», «Әһмәдин гейрәти» кими әсәрләриндә дә севинч вә үмид гығылчымлары парлайыр. О, синфи мүбаризәнин маһиййәтини лазымынча дәрк этмәсә дә, артыг истибдада гаршы вурушан әһмәдләри көрүр вә онларын көһнәлийә эндирдийи һәр бир зәрбәдән илһам

[1] А. Сәһһәт. «Мәғриб күнәшләри», II һиссә, сәһ. 64—65. Рус шаири С. Я. Надсондан (1862—1887) сәрбәст тәрчүмә эдилмиш бу ше'рин идея мәзмуну Сәһһәтин өз орижинал ярадычылығына яхын олдуғуну, һабелә шаирин бу дөврдәки әһвал-руһиййәсини чох айдын вә габарыг ифадә этдийини нәзәрә алараг, ондан бир нүмунә кими истифадә эдирик.

алырды. Шаирин бу заманкы ичтимаи көрүшләриндә пролетар Бакысы илә әлагәдар олан мүсбәт чәһәтләр дә вар иди.

Беләликлә, Сәһһәт ярадычылығында кәдәрлә севинч, бәдбинликлә никбинлик мөһкәм бирләшәрәк, вәһдәт тәшкил эдир.

Бә'зән бу ики әһвал-руһиййә шаирин бир ше'риндә верилир. Әкәр эйни шеир дәрин бир үмидсизлик вә шикайәтлә башланырса, бу ахыра гәдәр давам этмир. Шаирдәки үмид үмидсизлийә үстүн кәлир; мәсәлән, 1905-чи илин сонунда А. Шаигә язылан мәнзум мәктуб дәрин бир үмидсизликлә башланыр. «Вәтәнин дәрдләрини сағалтмаг үчүн һеч бир чарә тапмаян» шаир кечмиш күнләри арзулайыр. Мәнзумәнин сонуна доғру бу әһвал-руһиййә зәифләйир, шаирдә үмид һисси гүввәтләнмәйә башлайыр вә о, көзүнү Бакыя, маарифә, мәдәниййәтә дикәрәк, вәтәнин кәләчәйини бунларда көрүр. Мәктуб кәләчәйә инамла битир. Сәһһәт ше'ринә романтик сәчиййә верән амилләрдән бири дә будур. «Шанлы истигбал» онун вәзиййәтини, әһвал-руһиййәсини мүәййән эдир. Бүтүн мүтәрәгги романтикләр кими, Сәһһәт дә тәнгид этдийи мөвчуд һәята гаршы истигбалы, «үмум инсанларын мәс'уд яшаячағы» идеал бир аләми гоюрду.

Шаир элә аләм арзу эдирди ки, орада инсан һеч бир мәһдудиййәтә раст кәлмәсин, там азад олсун. Мөвчуд һәятла разылашмараг мүәййән олмаян, ени бир һәята кечмәк чәһди, енилийә, кәләчәйә доғру чырпынмаг Сәһһәтин романтик гәһрәманынын әсас хүсусиййәти иди. Максим Горки енилийә, кәләчәйә белә бир мейли романтизмин әсас хүсусиййәтләриндән сайырды. О, романтизмин, бир әһвал-руһиййә кими, һәр бир чәмиййәтин кечид дөврләриндә мейдана кәлдийини гейд эдәрәк язырды: «...романтизмин әсас хүсусиййәтинә исә ени бир шейи көзләмәкдән, енилик гаршысында һәйәчана кәлмәкдән, бу енилийи тәләсик, әсәби бир һаләтдә дәрк этмәк арзусундан ибарәтдир»[1].

Бүтүн мүтәрәгги романтикләрдә олдуғу кими, кәләчәйә инам Сәһһәт романтизминин дә өзәйини, әсасыны тәшкил эдирди. Лакин «истигбал» мәфһуму Сәһһәтдә

[1] М. Горки. «Рус әдәбиййаты тарихи», Москва, 1939, сәһ. 42 (русча).

мүчәррәд вә думанлы иди. Шаир инанырды ки, «дүнянын гәрары белә галмаячагдыр», бу «лейли-зүлмәт» кеч-тез мәhв олачаг, «чәhаләт, тәәссүб арадан галхачаг», «чаhан нури-hикмәтлә» ишыгланачагдыр; элә бир чәмиййәт гурулачагдыр ки, орада «нә әсарәт, нә әдавәт, нә көз яшы, нә кин, нә инад» олачагдыр. Лакин бу енилийин нечә вә hансы гүввә илә ярадыла биләчәйи Сәhhәт үчүн бүтүнлүклә айдын дейилди.

Сәhhәт романтикасынын маhиййәтини әсасән онун арзуларынын, хәялларынын сәчиййәсиндә ахтармаг лазымдыр. В. И. Ленин «Нә этмәли?» китабында хәялын хүсусиййәтләриндән бәhс эдәрәк языр: «Хәял илә hәгигәт арасындакы зиддиййәт мәсәләси мүнасибәтилә Писарев язмышды: «Зиддиййәт вар, зиддиййәт вар. Мәним хәялым hадисәләрин тәбии кедишини өтүб кечә биләр, я да о бүсбүтүн кәнар йол тутараг, hадисәләрин heч бир тәбии кедишинин heч бир заман кәлиб чыха билмәйәчәйи сәмтә кедә биләр. Биринчи hалда хәял heч бир зәрәр вермир; о hәтта зәhмәткеш адамын чиддиййәтини артырыб ону гүввәтләндирә биләр... Әкәр инсан бу чүр хәял этмәк игтидарындан тамамилә мәhрум олсайды, әкәр о hәрдән бир габаға гача билмәсәйди вә элинин алтында еничә әмәлә кәлмәйә башлаян ярадылышын бүтөв вә тамамланмыш мәнзәрәсини өз хәялына кәтирә билмәсәйди,—о hалда мән әсла тәсәввүр эдә билмирәм ки, инчәсәнәт, элм вә әмәли hәят саhәсиндә инсаны кениш вә йоручу ишләрә башлайыб ахыра чатдырмаға мәчбур эдән нә кими бир тәhрикэдичи сәбәб ола биләрди... Әкәр хәял эдән шәхс өз хәялына чидди инанырса, hәята диггәтлә нәзәр етириб өз мүшаhидәләрини өз хәяли планлары илә мүгайисә эдирсә вә үмумиййәтлә өз хәялыны hәята кечирмәк үзәриндә вичданла чалышырса, онда хәялла hәгигәт арасындакы зиддиййәтин heч бир зәрәри олмур. Хәял илә hәят арасында бир тәмас олдугда, hәр шей ериндә олур»[1].

Демәли, Ленин хәялын әhәмиййәтини онун нә кими мәзмуна малик олмасы илә, онун реал hәята вә тарихи инкишаф просесинә нә дәрәчәдә мүвафиг кәлмәсилә

[1] В. И. Ленин. Әсәрләри, 5-чи чилд, Бакы, Азәрнәшр, 1948, сәh. 532.

мүәййәнләшдирир. О хәял ки, бәшәриййәтин азадлығы уғрунда мүбаризәйә, үмумән тарихи hадисәләрин ганунауйғун инкишафына экс кедир,—зәрәрлидир; о хәял ки, истибдада гаршыдыр, инсан сәадәтини hәр шейдән үстүн тутур, тарихи инкишафа әнкәл олмайыб, онунла уйғунлашыр,—хейирлидир, мүтәрәггидир.

Кәләчәйә, ирәлийә мейл эдән, инсанлары азад бир аләм гурмаға чағыран, реал hәятла бағлы олуб, ондан гида алан Сәhhәтин хәялы да әсасән файдалы хәял иди. Халга ябанчы олан, тарихин тәкрарини керийә чәкмәйә чалышан, нәзәрләрини тарихин эн гаранлыг әсрләринә салараг орада тәсәлли тапан, кәләчәйә инамсызлыг нәтичәсиндә бәдбинлик вә мистикая гапылан, нәhайәт, «сәнәт сәнәт үчүндүр» йолуну тутан мүртәче Азәрбайчан романтикләриндән фәргли олараг, Сәhhәтин романтикасы, бүтүн зиддиййәтләрилә бәрабәр, чәмиййәти керийә дейил, ирәлийә апармаг ишинә хидмәт эдирди.

Максим Горки романтизм әдәби чәрәяныны ики бирбиринә зидд чәбhәйә айырараг язырды: «Романтизмдә дә бир-бириндән кәскин сурәтдә фәргләнән ики истигамәти мүәййәнләшдирмәк лазымдыр: бунлардан бири пассив романтизмдир ки, я hәяты бәзәйәрәк инсанлары онунла барышдырмаға чалышыр, я да «hәятын мә'шум мүәммалары», эшг, өлүм барәсиндә дүшүнмәйә, сәмәрәсиз бир hалда өз дахили аләминә гапылыб, беләликлә, hәятдан айрылмаға чәhд эдир... Актив романтизм инсанын яшамаг ирадәсини гүввәтләндирмәйә, онда мөвчуд hәята гаршы, онун hәр чүр зүлм вә тәзйигинә гаршы үсянкарлыг оятмаға чалышыр»[1].

Сәhhәтин романтикасында Горкинин актив романтизмә аид этдийи хүсусиййәтләри чох айдын шәкилдә көрмәк мүмкүндүр. Сәhhәтин романтикасы өз маhиййәти вә мә'насы э'тибарилә мистик буржуа романтизминә гаршы дурурду. Бунларын арасындакы фәргләри әсасән белә хүласә этмәк олар:

1. Мистика, руhи дүшкүнлүк, дәрин бәдбинлик ифадә эдән мүртәче буржуа романтизминин эксинә олараг, Сәhhәтин романтикасы, ондакы кәдәр вә пәришанлыға

[1] М. Горки. «Әдәбийят hаггында», Москва, 1953, сәh. 311 (русча).

бахмаяраг, нәтичә е'тибарилә инсаны һәята бағлаян, ону яшамаға чағыран, вәтәндашлыг борчуну еринә етирмәйә сәсләйән бир романтика иди.

2. Буржуа чәмиййәтинин өлүмә мәһкум олдуғуну һисс эдәрәк кәләчәйә горху һиссилә бахан, кечмиш ислам тарихиндән илһам алан вә о дөврләрә гайытмағы тәблиғ эдән мүртәче буржуа романтизминин әксинә олараг, Сәһһәтин романтикасы, бә'зи дини хүсусиййәтләринә, илк дөврләрдә ислам тарихини идеализә этмәк мейлләринә бахмаяраг, кәләчәйә үмид көзү илә бахан, инам оядан никбин бир романтика иди.

3. Ичтимаи һәяты тамамилә әйри бир күзкүдә экс этдирән, һәгигәтин көзүнә бахмаға чәсарәт этмәйәрәк иллүзия вә хәяллар аләминин тәсвирини верән, бүтүн әдәби, фәлсәфи маһиййәти е'тибарилә реализмә гаршы чыхан мүртәче буржуа романтизминин әксинә олараг, Сәһһәтин романтикасы чанлы һәятла бағлы, реализмә говушмаға чан атан бир романтика иди. Сәһһәтин романтикасы өз гидасыны ичтимаи һәятдан алараг, инсаны һәятдан узаглашдырмаға дейил, она хидмәт этмәйә чағыран бир романтика иди.

4. Мүртәче буржуа романтизми ерли Азәрбайчан буржуазиясынын идеолокиясына муздурлуг этдийи үчүн о, бүтүн мәфкурәви истигамәти е'тибарилә зәһмәткеш синифләрин мәнафеинә гаршы, фәһлә һәрәкатына гаршы чеврилмишди. Сәһһәт исә бир шаир вә ичтимаи хадим кими фәһлә вә кәндли синифләринә рәғбәт бәсләйир, онларын һәят вә мүбаризәләрини экс этдирән әсәрләр дә язмаға чалышырды.

5. Әксингилаби буржуа идеолокиясы олан панисламизм вә пантүркизмдән сияси бир әгидә кими илһам алан, рус мәдәниййәти вә рус әдәбийяты әлейһинә ислам мәдәниййәтиндән бир галхан кими истифадә этмәйә чалышан мүртәче буржуа романтикләринин әксинә олараг, Сәһһәт, бә'зән буржуа идеолокиясы тә'сирләринә гапылса белә, һәмишә башга милләтләрин габагчыл мәдәниййәтләринә йүксәк гиймәт вермиш, хүсусән реалист рус әдәбийятынын бөйүк гүдрәтини дәрк эдәрәк, онун Азәрбайчанда ән фәал тәблиғатчыларындан бири олмушдур.

Беләликлә, Сәһһәт романтикасы бүтүн мәфкурәви истигамәтилә мүртәче буржуа романтизминдән айрыл-

А. Сәһһәтин 1912-чи илдә нәшр олунмуш „Сыныг саз“ китабынын чилди

магла бәрабәр, XX әсрин әввәлләриндә Азәрбайҹан әдәбиййатында мейдана чыхан «актив романтизмин» хүсусиййәтләрини дә өзүндә екс етдирмишдир.

Реализм йолларында. «Әһмәдин гейрәти»

1905-ҹи ил ингилабынын мәғлубиййәтиндән сонра, иртиҹа илләриндә либерал буржуа язычыларынын мәфкурәви хаинлийи там айдынлығы илә мейдана чыхды. Онлар ингилаба, фәһлә һәрәкатына вә һәр ҹүр мүтәрәгги идеялара дүшмән олдугларыны ачыг-айдын е'лан етдиләр. Иртиҹа илләри ингилабын кизли дүшмәнләрини дә ортая чыхартды.

Реалист әдәбиййатымыз бу заманда да мөһкәмләнмәкдә, дүшмәнә, тәнгид һәдәфләринә гаршы даһа амансыз олмагда иди. 1907—1912-ҹи илләр арасында ялныз «Молла Нәсрәддин» журналынын фәалиййәтини, Сабирин вә Ҹәлил Мәммәдгулузадәнин бурада чап олунан кәскин сатирик шеир вә фел'етонларыны хатырласаг, бу фикрин нә гәдәр дүзкүн олдуғуну көрәрик.

Сәһһәтин диггәтәлайиг ҹәһәти иди ки, иртиҹа илләриндәки шәраитин дөзүлмәзлийинә бахмаяраг, бу заман ҹәмиййәт мәсәләләрини даһа дәриндән дәрк етмәси вә габагҹыл рус әдәбиййатыны өйрәнмәйә башламасы нәтиҹәсиндә өз дүнякөрүшү е'тибарилә ирәли кетмиш, о вахтадәк әсәрләриндә көрүнән мүҹәррәд чағырышлардан, дини тә'сирләрдән тәдриҹән хилас олмаға башламыш, реализм ҹәбһәсинә яхынлашмышды. Бу заман онун ярадыҹылығындакы гүссә вә пәришанлыг мотивләри зәифләмиш, үмид вә никбинлик әһвал-руһиййәси даһа да гүввәтләнмишди.

Иртиҹа илләриндә Сәһһәт ше'риндәки никбинлик ҹәмиййәтин габагҹыл мейлләрини көрә билмәк, кәләҹәйә инам бәсләмәк кими шәртләрлә изаһ олунур. Артыг бу заман дөврүн бир сыра әсас мәсәләләри шаирин нәзәрини ҹәлб етмәйә башлайыр. XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлләриндә һәм сәнае, һәм дә мәдәни-маариф мәркәзи кими шөһрәт газанан Бакы шәһәри, бурадакы ингилабчы фәһлә синфи вә онун вәзиййәти шаирин бир сыра әсәрләринин мөвзуу олур.

Сәһһәт Бакыя чох бөйүк әһәмиййәт верирди. О, Бакынын «дили-зар» вәтәни һәр ҹүр бәла вә мөһнәтдән

гуртарыб, «она шәфа верәҹәйинә» дәрин бир үмид бәсләйирди:

Вәтәнин илләтинә бейти-шәфадыр Бакы,
Бу мәкандан тапачаг ҹарә дили-зарә вәтән.
Чохдур үммид бу тәдбир илә тапсын сәһһәт,
Дәф олуб илләти-гәмдән дәхи гуртара вәтән![1]

Доғрудур, һәлә 1905-ҹи илдә яздығы бу ше'риндә Сәһһәт Бакыдан данышаркән ҹәмиййәтин әсас һәрәкәтвериҹи гүввәси олан фәһлә синфинин хиласкар ролуну йох, мәдәниййәт вә маарифи нәзәрдә тутур, вәтәнин ялныз мәдәни инкишаф йолу илә ирәлиләйә биләҹәйинә инаныр-ды. Лакин заман кечдикҹә Сәһһәтин һәяти идрак габилиййәти күҹләнир, онун көрүш даирәси кетдикҹә кенишләнир вә дәринләшир. О, ҹәмиййәтә даһа айыг бир көзлә бахмаға, Бакы фәһләсинин вәзиййәтилә, онун мүбаризәсилә марагланмаға башлайыр. «Әһмәдин гейрәти» поэмасы Сәһһәтин көрүшләриндәки бу инкишафы екс етдирән бир әсәр иди.

1908—12-ҹи илләрдә Сәһһәтдә реализмә чох гүввәтли бир мейл ояныр. Ярадыҹылығынын бу илләриндә шаир онун әдәби фәалиййәтиндә чох мүһүм ер тутан бир сыра реалист әсәрләр языр («Әһмәдин гейрәти» поэмасы, «Ҹәһаләт сәмәрәси...» п'еси, «Мүсәлман үрәфалары», «Өзләрини севәнләрә», «Алимнүмалар» вә с.).

Демәк лазымдыр ки, Сәһһәт романтикасындакы һәяти хүсусиййәтләр онун реалист әсәрләр язмасына, реалист ярадыҹылыг йолуна дүшмәсинә бөйүк көмәк етмишди. Юхарыда көрдүк ки, онун ярадыҹылығында реализмлә романтика хүсусиййәтләри бир нөв вәһдәт тәшкил едир. Әкәр шаир, бир романтик кими, һәяты поэтиклә-шдирәрәк ону кәләҹәйин хошбахт вә азад күнләрилә бағлайыр, хәял аләминә ҹумурса, тәсвир етдийи һадисәләрин мәркәзиндә өз мә'нәви аләмини биринҹи плана чәкирсә, эйни заманда, бир реалист кими, һәяты реал сурәтләр вә чизкиләрлә екс етдирмәйә чалышырды.

Бу икилик бир чох рус вә Гәрб язычыларында да олмушдур. Пушкин, Лермонтов, Байрон, Һүго кими бөйүк әдәби сималарын ярадыҹылығында да биз романтизмлә

---

[1] Республика әлязмалары фонду, инв. № 9500.

реализми бирләшдирән әсәрләрә, яхуд айрылыгда һәм романтик, һәм реалист әсәрләрә раст кәлә билирик. М. Горки бу мәсәләдән бәһс едәрәк язырды: «Бөйүк сәнәткарларда реализмлә романтизм санки һәмишә вәһдәт тәшкил едир... Романтизм илә реализмин бу бирләшмәси бизим бөйүк әдәбийятымыз үчүн хүсусилә сәчиййәвидир, бу бирләшмә она элә бир орижиналлыг вә гүввәт верир ки, бунун сайәсиндә әдәбийятымыз бүтүн дүня әдәбийятына кетдикчә даһа чох вә даһа дәриндән тә'сир едир»[1]. Һүго романтизминин хүсусиййәтләриндән бәһс едәркән П. С. Коган язырды: «Һүго һәмишә һәят илә тәхәййүлүн арасында даяныр... О маһиййәтчә реалист, ифадә тәрзиндә романтикдир. О өз орижинал поэзиясында һәр ики чәрәяны бирләшдирмишдир...»[2].

Ейни хүсусиййәт Сәһһәт, Шаиг вә Ч. Чаббарлы кими Азәрбайчан язычылары үчүн дә сәчиййәви иди. А. Шаиг һәм «Һүрриййәт пәрисинә», «Яд ет!», «Бир гуш», «Идеал вә инсанлыг» кими романтик әсәрләр, һәм дә «Мәктуб етишмәди», «Көч», «Дурсун», «Әкинчи вә хан» кими реалист әсәрләр язырды. Ч. Чаббарлы һәм Айдын, Октай кими романтик образлар, һәм дә «Вәфалы Сәриййә», «Гач, бала!», «Гиямәтми гопар?», «Бирбәбир», «Үстүнә» кими реалист әсәрләр ярадырды.

Сәһһәтдә реализмин гүввәтләнмәси шаирин һәята яхынлашмасынын, чәмиййәт һадисәләрини дәриндән өйрәнмәк мейлинин нәтичәси иди. Шаирдә әмәлә кәлән бу мейлин бир сәбәби дә онун әдәби көрүшләриндәки дәйишмә, реалист рус әдәбийятынын, хүсусән бу заман дәриндән мүталиә етдийи Пушкин, Лермонтов, Гогол, Салтыков-Шедрин, Некрасов, Чехов, Островски, Горки кими реалистләрин тә'сири иди. Сәһһәтин реалист әдәбийята, Сабир реализминә вердийи бөйүк гиймәт бу дөнүшү ачыг-айдын көстәрир. «Молла-Нәсрәддин» журналынын нәшрини алгышла гаршылаян, онун Азәрбайчан әдәбийятындакы бөйүк әһәмиййәтиндән бәһс едән[3] Сәһ-

1 М. Горки. «Әдәбийят һаггында», Москва, 1953, сәһ. 311 (русча).

2 П. С. Коган. «Гәрби Авропа әдәбийяты тарихи очеркләри», II чилд, Москва, 1922, сәһ. 186—187 (русча).

3 «Сабир», «Ени иршад» гәзети, 1911, № 2, 4, 7.

һәт, истәр Сабирә һәср етдийи үч ше'риндә[1] вә истәрсә дә бөйүк ингилабчы-сатирикин һәят вә ярадычылыгы һаггында яздыгы мәгаләләрдә[2]. Сабир сәнәтинин бөйүклүйүнү, һәр шейдән әввәл, онун гүдрәтли реализминдә көрүрдү.

Әкәр романтизмин XX әср Азәрбайчанында кениш халг күтләләринин рәгбәтини газанмадыгыны, кетдикчә тәнәззүл етдийини, онун бир әдәби чәрәян кими һәяты экс етдирмәкдә нә гәдәр мәһдуд олдугуну вә әксинә, реализмин кетдикчә гүввәтләндийини дә гейд етсәк, Сәһһәтдә һәяты реалистчәсинә экс етдирмәйә догру оянан гүввәтли мейлин нә дәрәчәдә зәрури олдугу, үмуми тарихи вә әдәби инкишафымызла нә гәдәр баглы олдугу даһа да айдынлашар.

Реалист әсәрләриндә Сәһһәт дөврүн актуал мәсәләләрини әһатә етмәйә чалышмышдыр. Бу чәһәтдән шаирин романтик вә реалист әсәрләри мөвзуча мүәййән дәрәчәдә бир-бириндән фәргләнир. Сәһһәт ше'ри иртичаын ачыларыны, истибдадын тәзйигини, хәялән ярадтыгы «һүррләр аләмини», «шанлы истигбалы» вә кечирдийи зиддиййәтли әһвал-руһиййәни тәсвир едәндә романтик мә'на вә истигамәт кәсб едирдисә, зәһмәткешләрин һәятындан данышанда, тәбиәт лөвһәләри ярданда, һабелә чәмиййәтдәки ичтимаи хәстәликләри, чәһаләт, мөвһумат вә наданлыгы тәнгид едәндә реалистләширди; демәли, мөвзуун өзү дә шаирин үслубуна тә'сир едирди.

***

Сәһһәтин ичтимаи-сияси көрүш даирәсинин инкишафыны вә реалист әсәрләринин мөвзу вә үслуб хүсусиййәтләрини айдынлашдырмаг үчүн онун «Әһмәдин гейрәти» поэмасы вә ермәни драматургу А. Абеляндан игтибас етдийи «Нефт фантаны» п'еси даһа чох әсас верир. Бу әсәрләрдә мүәллиф Бакы фәһләсинин һәятыны, әмәк шәраитини вә гисмән дә мүбаризәсини көстәрмәйә чалышмышдыр.

XIX әсрин 70—80-чы илләриндән е'тибарән Бакыда ири капиталист сәнаеи сүр'әтлә инкишаф етмәйә башла-

1 «Мә'лумат» гәзети, 19 июл 1911, № 16; «Сабир», «Сыныг саз», сәһ. 26; «Сабир», «Мәктәб» журналы, 1913, № 11.

2 «Сабирин тәрчүмейи-һалы», «Һопһопнамә», Бакы, 1912; «Сабир», «Ени иршад» гәзети, 1911, № 2, 4, 7.

йыр. Бакы кетдикчә дүня әһәмиййәтинә малик бөйүк сәнае мәркәзинә чеврилир, кәскин ичтимаи конфликтләр шәһәри олур. Сәнае мүәссисәләринин, хүсусән нефт мә'дәнләринин, нефтайыран заводларын артмасы нәтичәсиндә фәһләләрин сайы да чохалыр. 1906-чы илдә Бакыда чалышан фәһләләрин сайы 40 минә чатыр. В. И. Ленин Бакыда нефт сәнаеинин инкишафындан бәһс эдәрәк язырды: «Чәнубла бәрабәр Гафгазы да хатырламаг лазымдыр, зира Гафгазда да мә'дән сәнаеи ислаһатдан сонракы дөврдә бөйүк бир сүр'әтлә артмышдыр. Нефт һасилаты 60-чы илләрдә 1 милйон пуддан да аз (1865-чи илдә 557 мин пуд) олдуғу һалда, 1870-чи илдә 1,7 милйон пуд, 1875-чи илдә 5,2 милйон пуд, 1880-чы илдә 21,5 милйон пуд... вә 1902-чи илдә 637,7 милйон пуд олмушдур. Нефтин демәк олар һамысы Бакы губерниясында һасил эдилир, буна көрә дә Бакы шәһәри «әһәмиййәтсиз бир шәһәр икән дөнүб Русияда, 112 мин әһалиси олан биринчи дәрәчәли сәнае мәркәзи олмушдур»[1].

Бакынын һәятында әмәлә кәлмәкдә олан бөйүк енилкләр бир чох габагчыл язычыларын диггәтини чәлб этмәйә башлайыр. Онлар Русиянын, эләчә дә бүтүн дүнянын бөйүк нефт сәнаеи мәркәзи олан Бакы илә вә орада чалышан фәһләләрлә марагланырлар. Бакы фәһләсинин ағыр вәзиййәти, истисмар олунмасы, мүбаризәси, мүхтәлиф йолларла варланан Бакы милйончуларынын, мә'дән саһибләринин азғынлығы, буржуа чәмиййәтинин дахили чиркинликләри бир чох әсәрләрин мөвзуу олур (Н. Вәзиров—«Пәһливанани-зәманә», М. Ә. Сабир—«Бакы фәһләләринә», «А башы бәлалы фәһлә», «Инсанмы санырсан!», Ч. Мәммәдгулузадә — «Хейир-дуа», «Бинәсибләр», А. Шаиг — «Мәктуб етишмәди», И. Мусабәйов — «Нефт вә милйонлар сәлтәнәтиндә»).

Шамахыда яшаян Сәһһәт 1905-чи илдән сонра тез-тез Бакыя кәлир вә бурада әзаб, әзиййәт ичиндә һәят сүрән фәһләләрин күзәраны, мүбаризәсилә таныш олурду. Әсәрләриндә о заман Бакынын әсас сәнае районлары олан «Чорны городдан», «Белы городдан» тез-тез данышмасы («Әһмәдин гейрәти», «Нефт фантаны»), Гара шәһәрин харичи көрүнүшүнү, һисли-паслы эвләрини, әһалисини тәсвир этмәси, Балаханы мә'дәнләриндән мә'лумат вермәси дә шаирин Бакы вә онун әтраф районларындакы вәзиййәтлә, фәһлә һяты илә аз-чох таныш олдуғуну көстәрир. Максим Горкинин вә ингилабчы шаир Ф. Шкулйовун (1868—1930) фәһлә һәятындан бәһс эдән әсәрләрилә танышлыг Сәһһәтдә фәһлә мөвзууна мараг вә рәғбәтин даһа да гүввәтләнмәсинә тә'сир көстәрән әсас амилләрдән иди.

[1] В. И. Ленин. Әсәрләри, 3-чү чилд, Бакы, Азәрнәшр, 1948, сәһ. 479.

А. Сәһһәт М. Горкинин мәһкум инсанларын ағыр һәятыны тәсвир эдән «Һәятын дибиндә» (1902) п'есини охумуш вә әмәкчиләрин буржуа чәмиййәтиндә кечирдикләри изтираблары, онларын азадлыг мейлләрини ифадә эдән маһныны азәрбайчанчая тәрчүмә этмишдир. Бу, Сәһһәтин ән сәмими, ән көзәл тәрчүмәләриндәндир:

Күн ки сәһәрләр чыхыр, ахшам батыр,
Әксиләмәз зүлмәти зинданымын.
Санма ки, бир ләһзә кешикчим ятыр,
Фикри галыб мәндә никәһбанымын.
Һәр нечә истәрсән, элә чәк кешик,
Архайын ол, мән бурадан гачмарам.
Истәйирәм кәрчи мән азадәлик,
Зәнчири амма бачарыб ачмарам.
Аһ сиз, а зәнчир, а зәнчирләрим!
Сиз дә дәмир бәкчисиниз һәр заман.
Сизләри мүшкүлдүр ачым, сындырым.
Чатлады бағрым, аман аллаһ, аман![1]

П'есин үмуми мәфкурәсилә бағлы олан бу лирик парча Сәһһәтин бөйүк пролетар әдибинә мәһәббәтини, әмәкчи синифләрин вәзиййәтинә биканә галмадығыны, әксинә, она сәмими мүнасибәт бәсләдийини көстәрир. Вахтилә чар сензурасынын гадаған этдийи, лакин һеч бир маниәйә бахмаяраг кениш бир шөһрәт тапан бу п'есдә Горки буржуа чәмиййәтиндә һөкм сүрән ичтимаи һагсызлыглары, һакимләрлә мәһкумлар арасындакы зиддиййәтләри экс этдирир, һүгугу тапданан, мәнлийи тәһгир олунан әмәкчиләри мүбаризәйә чағырырды. Үмумиййәтлә тәрчүмәйә мәфкурә иши кими бахан Сәһһәтин белә бир әсәрә мүрачиәт этмәси дә, һеч шүбһәсиз, онун фикри инкишафы илә әлагәдар иди.

Бүтүн бунлар көстәрир ки, фәһлә синфинин һәят вә

[1] «Мәғриб күнәшләри», II һиссә, сәһ. 49.

мүбаризәсини тәсвир этмәк тәшәббүсләри Сәһһәт ярадычылығында тәсадүфи бир һадисә дейилди.

Илк дәфә «Сыныг саз» китабчасында чап олунан «Әһмәдин гейрәти» поэмасында азадлыг уғрунда мүбаризә апаран ингилабчы фәһлә образы тәсвир олунур.

Мә'лумдур ки, Иран вә Ҹәнуби Азәрбайҹанда зәһмәткеш күтләләрә эдилән зүлм вә тәзйиг нәтиҹәсиндә Загафгазия шәһәрләринә, о ҹүмләдән Бакыя ишләмәйә минләрлә ҹәнуби азәрбайҹанлы кәлирди. Ялныз 1891—1904-ҹү илләрдә Ҹәнуби Азәрбайҹандан Русия шәһәрләринә 312.000-дән артыг фәһлә кәлмишди. Бу фәһләләрин чоху Бакы нефт мә'дәнләриндә ишә дүзәлирдиләр. Белә ки, 1904-ҹү илдә Бакы фәһләләринин 22 фаизини ҹәнуби азәрбайҹанлылар тәшкил эдирди. Бу фәһләләр Русия фәһлә синфилә гайнайыб-гарышыр, онларла бирликдә ингилаби мүбаризәйә гошулур, тә'тилләрдә, нүмайишләрдә иштирак эдирдиләр. Бакыда вә Загафгазиянын башга шәһәрләриндә болшевик партиясынын рәһбәрлийи алтында ингилаби мүбаризә тәҹрүбәси газанан бу фәһләләр өз вәтәнләринә гайытдыглары заман орада ингилаби идеяларын фәал тәблиғатчылары олурдулар. А. Сәһһәтин «Әһмәдин гейрәти» поэмасы да дөврүн бу мүһүм мәсәләсинә, Ҹәнуби Азәрбайҹандан кәлиб Бакыда ингилаби мүбаризә йолу кечмиш бир фәһләнин Иран ингилабы заманы өз вәтәнинә гайыдараг, милли-азадлыг һәрәкатында гәһрәманлыг көстәрмәсинә һәср олунмушдур.

Әһмәд Бакы сәнае мүәссисәләриндә чалышан бир фәһләдир. О, аиләсини яшатмаг үчүн Ҹәнуби Азәрбайҹандан Бакыя кәлмиш, «Гара шәһәр» мүәссисәләриндән бириндә ишә кирмишдир. Бурада о чох ағыр бир күзәран кечирир, кеҹә-күндүз чалышыр, «әлләри габарыр», «бөйүк машынларын ағырлығындан онун чийни шишир». Бу зәһмәт, бу эзиййәт Әһмәддә истисмарчылар дүнясына дәрин нифрәт оядыр. Иранда гәһрәман Сәттарханын башчылығы илә истибдада гаршы күҹләнән азадлыг һәрәкаты онун да вәтәнпәрвәрлик һиссини ҹошдурур вә Әһмәд «вәтәни хаинләрдән мүдафиә этмәйә» кедиб, фәдаиләр дәстәсинә гошулур, шаһ гошунлары илә «аслан кими» дөйүшә кирир. Мүбаризәдә бөйүк бир фәдакарлыг көстәрән Әһмәд анҹаг гәләбә газандыгдан сонра, чохдан айрылмыш олдуғу аиләсилә көрүшмәйә кедир. Поэма Әһмәдин көзү йолда олан анасы, бачы вә гардашлары илә көрүшмәси сәһнәсилә битир.

Әсәрдә ики мүһүм мәсәләдән бәһс эдилир. Башланғычда Ҹәнуби Азәрбайҹандан ахыб кәлмәкдә олан, «өз вәтәнини, арвадыны вә ушагларыны гоюб гачан, аҹялаваҹ» адамларын (Ҹ. Мәммәдгулузадә) «гүрбәтдә»ки ағыр вәзиййәти, әмәк һәяты, әсәрин сонракы сәһифәләриндә исә һәмин фәһләләрин синфи шүурунун йүксәлмәси, онларын Иран мүтләгиййәти әлейһинә азадлыг һәрәкатында иштиракы көстәрилир.

Әсәрин гәһрәманы Әһмәд—фәһләдир. Поэманын башланғычында мүәллиф ону «фабрикләри, инсанлары, даш вә торпағы гап-гара» олан «Чорны город» мүәссисәләриндән бириндә чалышан, истисмар дүнясынын аҹыларыны дадмыш бир фәһлә кими таныдыр. Әһмәд бизә өз вәтәнини бурахыб Бакыя кәлмиш, фәһләлик эдәрәк ағыр бир күзәран кечирән, нәһайәт нефт гуюсунда һәлак олан Гурбаны («Мәктуб етишмәди») хатырладыр. Онларын кечдийи һәят йолу бир-биринә чох охшайыр. Лакин Әһмәд «вәтәни мүдафиә үчүн» силаһа сарылдыгда, «әлиндә ал байраг» фәдаиләрә гошулараг, дүшмәнлә мүбаризәйә башладыгда ени бир кейфиййәт алыр, өз фаҹиәсинә бир зәрурәт кими бахан аҹиз, тәшәббүссүз гурбанлардан айрылыр. Сабирин фәһлә сурәтләри кими, Әһмәд дә өз һүгугу, азадлығы уғрунда мүбаризә апарыр. О да Сабирин «иддиалы», «арая сохулан», «бәй, ханла чулғалашан» («А башы бәлалы фәһлә»), «һүгуг үстә әдавәт эдән» («Бакы фәһләләринә») фәһләси кимидир. О да «виран олмуш, матәм чөкмүш чөлләри»—вәтәни азад этмәк үчүн мүбаризә апарыр. Бурадан айдын олур ки, Әһмәд өз мәһкумлуғуну талеин һөкмү кими гәбул эдән фәһлә дейилдир; онун синфи шүуру оянмаг үзрәдир, о өзүндә мүбаризә гүввәси, галиб кәлмәк инамы һисс эдир.

Поэмада Әһмәдин мүбаризәсинә, бу мүбаризәнин тәфсилатына кениш ер верилмишдир. Мүәллифин әсас мәгсәди кәнҹ фәһләнин вәтәнпәрвәрлийини, мүбаризәсини, гәһрәманлығыны вә Иран ингилабына өз рәғбәтини көстәрмәк олмушдур.

Биринҹи рус ингилабынын тә'сирилә башланан Иран ингилабы бир чох габагҹыл Азәрбайҹан язычыларынын диггәтини өзүнә ҹәлб этмишди. Ҹәлил Мәммәдгулузадә, Сабир, Ордубади, Гәмкүсар кими язычылар Иран халг-

ларынын азадлыг һәрәкатына вә бу һәрәкатын башчысы Сәттархана бир сыра әсәрләр һәср этмишдиләр. Бу әсәрләрин чохунда әсасән Сәттархан, онун гәһрәманлығы, ингилаби хидмәтләри, мүәллифләрин Иран ингилабына мүсбәт мүнасибәтләри өз эксини тапмышдыр.

Сәһһәтин поэмасында исә бу ингилабын тарихиндән көтүрүлмүш конкрет бир һадисә, дөйүш сәһнәси верилир. Мүәллиф Иран ингилабчыларынын Фирузкуһ яхынлығында шаһ гошунларына гаршы вурушдуғу тарихи дөйүшләрдән бирини тәсвир эдир. Әсәрдә Мәммәдәли шаһын Одессадан гайытмасыны, Фирузкуһ яхынлығында көнүллүләр дәстәсилә шаһсевәнләр арасындакы дөйүш сәһнәләрини көстәрән ерләр дә конкрет тарихи һадисәләр әсасында язылмышдыр. Шаир ингилаби һәрәкатын мәнзәрәсини чәкмәйә, мүчаһидләрин вәтәнпәрвәрлийини, рәшадәтини тәсвирә чалышмышдыр. Бу чәһәтдән дә поэма Азәрбайчан әдәбийяты тарихиндә орижинал бир ер тутур.

Фәдаиләр дәстәсиндә дөйүшән Әһмәд мүбаризә мейданында халгын, вәтәнин мәнафеини өз шәхси һәятындан үстүн тутан бир вәтәндаш, чүр'әтли бир гәһрәмандыр. Одур ки, Әһмәд «вәтәни хаинләрдән мүдафиә этмәк үчүн» Бакыдан Фирузкуһа кедиб чыхыр, шаһ гошунлары илә вурушларда иштирак эдир:

Бир аз сонра һәр тәрәфдән верилдикдә команда,
Аслан кими бирдән-бирә чүр'әтләнди о анда,
Мейидләрин арасындан аддымлады ирәли.
О бир овуч әскәр о күн алты саат атышды,
Бирдән күллә яғмуруна, гар яғмуру гатышды.
Дүшмән топчу атәшилә йүрүш этди ирәли...
Әһмәд деди: «Мән дә бурда өлүб, дөнмәрәм кери».
Фәдаиләр дилиранә рич'әт этди дүбарә,
Шаһпәрәстләр шикәст тапыб, үз гойдулар фәрарә[1].

Достуну-дүшмәнини таныян Әһмәд киминлә вурушдуғуну да билир. О, «рәиййәтин юрдуну талан этмиш бәй-ханлара», онлары «мүһафизә эдән ганичән шаһсевәнләрә, шаһпәрәстләрә» гаршы мүбаризә апарыр:

Көрдү анчаг арвад-ушаг галмыш кәнддә, обада,
Кишиләрин шаһ гырдырмыш ганичән шаһсевәнә.

[1] «Сыныг саз», сәһ. 43—44.

Ханлар, бәйләр талан этмиш рәиййәтин юрдуну,
Эйләйирләр мүһафизә хаин Иран гурдуну.
Һәр ер виран, сәссиз, санки матәм чөкмүш чөлләрә.
Вәтәнини белә көрчәк гейрәтиндән ағлады.
Уғурунда өлмәк үчүн белин мөһкәм бағлады[1].

«Әһмәдин гейрәти» Сәһһәт ярадычылығында ирәлийә доғру бир аддым иди. Доғрудур, мүәллиф гәләмә алдығы бу көзәл ингилаби мөвзуу форма, үслуб чәһәтиндән йүксәк бәдии сәвиййәйә галдыра билмәмишдир. Лакин бу, поэманын мәфкурәви әһәмиййәтини азалтмыр.

Шаир, башга демократ язычылар кими, чаризм әлейһинә күчләнән ингилаби мүбаризәйә олан рәғбәтини Иранда мүтләгиййәт әлейһинә башланан азадлыг һәрәкаты илә бағлайырды. Иртича илләриндә Сәһһәт ачыгдан-ачыға чар мүтләгиййәти әлейһинә кедән мүбаризәни алгышламаг, яхуд онун бәдии эксини вермәк имканына малик дейилди. Иранда кедән азадлыг һәрәкатына өз рәғбәтини билдирмәклә, о, эйни заманда, охучуларына чар мүтләгиййәтинә гаршы нифрәт вә мүбаризә руһу ашылайырды. Дикәр тәрәфдән, керидә галмыш феодал-патриархал бир өлкә олан Иранын, әләчә дә Чәнуби Азәрбайчанын оянмасы дүнянын бүтүн өлкәләриндән кәлән азадлыг сәсләрини руһ йүксәклийилә гаршылаян шаири чох севиндирирди. Бу поэмада артыг үмидсизлик вә пәришанлыгдан, Сәһһәтин бир чох шеирләринә хас олан мүчәррәдликдән әсәр-әламәт йох иди. Шаир мүәййән бир тарихи һадисәйә истинад эдәрәк, чанлы, һәяти сәһнәләр яратмышды.

Бу тәһлилдән айдын олур ки, реалист бир ярадычылыг йолуна дүшмәйә башлаян, Ч. Мәммәдгулузадә, Сабир кими реалист демократ язычыларын әдәби фәалиййәтинә бөйүк гиймәт верән Сәһһәт мәфкурә э'тибарилә дә онлара яхынлашмышды. Чәлил Мәммәдгулузадәнин Бакыда чалышан иранлы фәһләләрин һәятына даир яздығы мәгалә вә фел'етонларла, Сабирин Бакы фәһләсинин ингилаби шүурунун йүксәлмәсини тәсвир эдән шеирләрилә Сәһһәтин «Әһмәдин гейрәти» поэмасы арасында сых мөвзу вә мәфкурә яхынлығы вардыр.

А. Сәһһәтин эрмәни драматургу А. Абелянын «Нефт фантаны» адлы комедиясындан игтибас этдийи бир пәр-

[1] «Сыныг саз», сәһ. 41—42.

дәлик п'есдә[1] дә Бакы фәһләсинин һәятындан, әмәк шәраитиндән данышылыр.

Нефт мә'дәнләриндә ишләйән фәһләләр чох ағыр бир вәзиййәтдә гую газырлар. Әсәрдәки бүтүн һадисәләр бу гуюнун газылыб гуртармасына гәдәр мүддәтдә, бир мә'дән канторунда баш верир. Мүәллиф, айры-айры бәдии чизкиләрлә олса да, фәһләләрин наразылығыны, ишсизлийини нәзәрә чатдырмаға чалышыр. Саһибкар Мәммәдовун мә'дәниндә чалышан «приказчик» Әли Шәфи кантор мүдири Бәйбалая өз э'тиразыны белә билдирир: « — Дейирәм ки, ахыр биз дә адамыг, адам баласыйыг, бир емәк-ичмәйә дә мачалымыз йохдур. Арвад йох, ушаг йох, ана йох, бачы йох... Тәвәгге эдирәм ки, бизим үчүн бир вахт гоясыныз ки, һачан ейәк, һачан ичәк?».

Әли Шәфи сөзүнә давам эдәрәк дейир: «—Донлуғум аздыр. Одур, инди фантан олачаг, сән мәним донлуғуму артырмырсан. Доғрусу, мән бу донлуг илә доланмарам».

Бу э'тираза Бәйбала белә чаваб верир: «—Ай языг, һара кедәчәксән, ким сәнә артыг верәчәкдир?».

Бу чаваб о заман һәр тәрәфдән Бакыя ахыб кәлән фәһләләрин вәзиййәтини айдын ифадә эдир. П'есдәки дикәр сурәтләрдән Шафагат вә Мирзәнин дә вәзиййәти Әли Шәфининки кимидир. Узун заман ишсиз галан фәһлә Шафагат анчаг ики манат рүшвәт вердикдән сонра, Мирзә исә анасы Хан Сәнәмин ялвар-яхарындан сонра ишә гәбул олунур.

Лакин фәһләләрин ағыр һалыны көстәрмәк мәгсәдилә верилмиш бу йығчам һадисәләр әсәрдәки фәһлә сурәтләринин (Шафагат, Мирзә вә Әли Шәфи) умуми вәзиййәти һаггында тәсәввүр яратмыр. Охучу нә Шафагат, нә Мирзә, нә дә Әли Шәфидә һәгиги зәһмәткеш фәһләйә хас олан сифәтләр көрмүр. Диггәт эдилсә, онларда худпәсәндлик, өз мәнфәәтини кудмәк кими сифәтләр дә көрмәк олар. Кантор мүдири Бәйбаланын масасында отуран Әли Шәфинин үрәйиндән кечән нәләр кечир: «Һә, дәрә хәлвәт, түлкү бәй. О бәй дә мәнәм. Биз дә управляюши олаг, бурада отураг. Амма нечә управляюши оларам! Буюрарам, басарам, кәсәрәм, гышгырарам, чығырарам, ону-буну сөйәрәм, ушагларын һамысыны гамчынын алтына саларам, бияра апарарам...».

[1] А. Сәһһәт. «Нефт фантаны», Бакы, 1912.

Әлбәттә, бу, XX әср ингилабчы Бакы фәһләсинә хас олан сифәт дейилдир. XX әсрин әвәлләриндә болшевикләр партиясынын рәһбәрлик этдийи, сияси шүурча йүксәлмиш вә өз мубаризәси илә буржуазияны горхуя салан ингилабчы Бакы фәһләсини хатырласаг, бу сурәтләрин гүсуру вә зәифлийи тамамилә айдын олар.

П'есин дили садә вә айдындыр. Мүәллиф һәр сурәти өз дилилә данышдырмаға мүвәффәг олмагла бәрабәр, өз дилилә дә онун психолокиясыны, савадыны, мәдәниййәтини көстәрмәйә чалышмышдыр.

***

Сәһһәтин феодал-патриархал мүнасибәтләри, мәнфи адәт-ән'әнәләри, буржуа-мүлкәдар әхлагыны, хүсусән дини эһкамы тәнгид эдән әсәрләри әсасән реалист үслубда язылмышдыр («Мәст вә я сәрхош», «Өзләрини севәнләрә», «Алимнүмалар», «Мүсәлман үрәфалары» вә башга шеирләри; «Йохсуллуг эйб дейил» п'еси).

Бу реалист әсәрләрилә Сәһһәт сатирик Сабирин йолу илә кетмәк истәмишдир. О да, Сабир кими, «Молла Нәсрәддин» журналынын үмуми үслубунда сатиралар язмаға чалышмышдыр. Бу әсәрләр мөвзуу, тәнгид һәдәфи э'тибарилә демократ, реалист язычыларын әсәрләринә чох яхындыр.

Бүтүн реалист язычыларда олдуғу кими, Сәһһәт ше'риндә дә дин вә мөвһуматын, түфейли дин хадимләринин тәнгиди аз ер тутмур. «Вавейлайи-нифрәт»дә[1] шаир дүнйәви элмләри динә гаршы гоюр, халгы элмдән, мәдәниййәтдән, мүасир мәсәләләрдән узаглашдырмаға чалышан ваиз вә газиләри тәнгид эдир. «Алимнүмалар»да[2] савадсыз, түфейли руһаниләр ифша олунур. Халг күтләләрини әзмәк вә истисмар этмәк үчүн динин руһаниләр әлиндә бир васитә олдуғу Сәһһәт үчүн айдын иди. Сейид Әзимин мүчтәһиди кими («Мүчтәһидин тәһсилдән гайытмасы»), «Алимнүмалар»дакы руһани дә бир нечә ил «мүгәддәс» шәһәрләрдә тәһсил алыб, башына әммамә бағладыгдан сонра халгы соймагла мәшғул олур, етимләри ач-чылпаг гоюб, өз сандыгларыны долдурур, «бой-

[1] «Иршад» гэзети, 1908. № 38.
[2] «Зәнбур» журналы, 28 май 1910, № 18.

нуну йоғунладыр», «миллэтин эhтиячына даир данышан кэслэри тэкфир эдир», мин бир hийлэ илэ өзүнү халгын көзүндэ бөйүтмэйэ чалышыр.

Белэликлэ, Сэhhэт артыг керилийин, мэдэнийјэтсизлийин сэбэблэрини арашдырмаға башлайыр, чэмийјэтин инкишафыны лэнкидэн, она мане олан ичтимаи хэстэликлэри ахтарыр вэ тэнгид эдир, дин, мөвhумат вэ руhанилийин тэрэггийэ мане олдуғуну көстэрир.

Шаир күтбейин буржуа зиялыларыны да габагчыл мэдэнийјэтин инкишафына мане олан тэhлүкэли бир гүввэ hесаб эдирди. Бу мэгсэдлэ о, «Мүсэлман үрэфалары»[1] ше'риндэ өз халгынын дилинэ, эн'энэлэринэ вэ мэдэнийјэтинэ хор бахан, харичи буржуа мэдэнийјэти гаршысында пэрэстиш эдэрэк «ени модалары» кор-коранэ тэглид эдэн күт, надан зиялылары, мешшанлары тэнгид атэшинэ тутур. Реалист язычыларын бир чох эсэрлэриндэ, о чүмлэдэн Сабирин «Үрэфа маршы»[2] сатирасында көрдүйүмүз кими, Сэhhэтин «мүсэлман үрэфалары» да күнлэрини мейханаларда кечирир, ана дилиндэ данышмағы өзлэринэ эскиклик сайыр, фирэнкчэ данышыр, Һомер, Көте, Кант, Буало кими шэхсийјэтлэрин анчаг адларыны өйрэниб авам адамлары алдадыр, халга hеч бир файда вермэдэн гайғысыз, файдасыз бир hэят кечирирлэр:

Юхудан дурмағы саат бирдэ,
Чай ичир орда, ятдығы ердэ.
Саат үчдэ дурур, ейир «дине»[3]
Саат алты олур ейир «де жүне»[4].
Профессор олуб бизим мүсйө,
Өйрэниб «бонжур»[5] илэ бир «эдйө»[6]
Кэтирир фел'етондан үнваны,
Дағыдыр сөhбэт илэ дүняны.
Мэтлэби башлайыр о Һомердэн,
Данышыр Көтедэн, я Шиллердэн.
Адларын өйрэниб бу эшхасын,
Башын алдатмаға авам-насын.

---

[1] «Зэнбур» журналы, 23 апрел 1910, № 13.
[2] М. Э. Сабир. «Һопhопнамэ», Бакы, 1954, сэh. 208.
[3] Наhар.
[4] Шам емэйи.
[5] Салам.
[6] Худаhафиз.

«Мүсэлман үрэфалары» ше'риндэн вэ мэшhур рус драматургу А. Н. Островскинин «Йохсуллуг эйб дейил» комедиясына мараг көстэрмэсиндэн айдын олур ки, Сэhhэт «фирэнкмэаблара», милли симасыны итириб Аврупа мэдэнийјэтинин буржуа мэзмунлу заhири чэhэтлэрини тэглид эдэн зиялылара, буржуа космополитизминэ тэнгиди мүнасибэт бэслэмишдир. «Өзлэрини севэнлэрэ» ше'риндэ дэ худпэсэнд, халгын адындан данышараг, эслиндэ она hеч бир файда вермэйэн алим вэ шаирлэр тэнгид эдилир.

Шаир бүтүн сэнэт вэ пешэ саhиблэринин, hэр шейдэн эввэл, бир вэтэндаш олмаларыны зэрури hесаб эдирди. Онун фикринчэ вэтэнини вэ халгыны дүшүнэн hэр бир кэс өз шэхси мэнфээтини ичтимаи мэнафеэ гурбан этмэлидир:

Йох исэ тай сэнэ мэhарэтдэ,
Мүхтэресэн фүнуну сэн'этдэ,
Кэнди нэфсинчин ишлэйирсэн экэр,
Вермэйирсэн үмумэ фаидэлэр,
Туф сэнэ, hэм сэнин мэhарэтинэ,
Ихтира этдийин сэнаэтинэ!

Варлыларын назү не'мэт ичэрисиндэ, йохсулларын исэ сэфалэтдэ олмасы кими ичтимаи зиддийјэтлэри көрэн Сэhhэт бир хырда буржуа инсанпэрвэри кими бу фэргин синифли чэмийјэт дахилиндэ арадан галдырылмасыны мүмкүн hесаб эдирди. Бу чэhэтдэн онун көрүшлэриндэ хырда-буржуа миллэтчилийи эламэтлэри ачыг-айдын нэзэрэ чарпыр. Шаирин дөвлэтлилэри инсафлы, эдалэтли, элиачыг олмаға чағырмасы да бурадан ирэли кэлир.

Аббас Сэhhэт габагчыл Аврупа мэдэнийјэтинэ мүсбэт мүнасибэт бэслэйирди. О, бэ'зи шеирлэриндэ Аврупа элм вэ мэдэнийјэтинэ хүсуси гиймэт верэрэк Шэрги орадан өйрэнмэйэ чағырыр («Вавейлайи-нифрэт», «Фэрядиинтибаh...»), Көте, Виктор Һүго, Мүссе, Жан Рамо, Морис Һартман кими Аврупа шаирлэринин эсэрлэрини тэрчүмэ эдир, Азэрбайчанда Гэрб эдэбийяты нүмунэлэрини яймаға чалышырды. Шаирин эсэрлэриндэ, мэгалэлэриндэ Һомер вэ Шиллердэн, Көте вэ Һүгодан, Буало вэ Сүлли Прудомдан эhтирамла данышмасы онун Аврупа мэдэнийјэтилэ марагландығына айдын бир сүбутдур. Лакин эдэби фэалийјэтиндэ вэ көрүшлэриндэ Сэhhэт Аврупа

мәдәнiййәтини идеализә этмәк дәрәчәсинә кедиб чыхмамыш вә даима мәдәнiййәти милли зәминдә инкишаф эт-дирмәйин тәрәфдары олмушдур. Онун XX әср Азәрбайчанында буржуа-мүлкәдар әхлагынын бә'зи характерик мәсәләләрини экс этдирән «Йохсуллуг эйб дейил»[1] адлы мәнзум п'есиндә дә гисмән бу руһ вардыр. «Йохсуллуг эйб дейил» мәшһур рус драматургу А. Н. Островскинин эйни адлы комедиясындан («Бедность не порок») игтибасдыр.

Реалист рус драмыны сон дәрәчә йүксәк бир сәвиййәйә галдыран, «рус варлығыны дәриндән анлаян вә онун башлыча чәһәтләрини кәскин вә чанлы шәкилдә тәсвир эдән» (Добролюбов) Островски «Йохсуллуг эйб дейил» комедиясында дөврүнүн мүһүм мәсәләләриндән биринә тохунмушдур.

Әсәрин мәзмунундан айдын олур ки, Островски милли ән'әнәләри «керилик» саяраг Аврупа мәдәнiййәтини кор-коранә тәглид эдәнләри тәнгид атәшинә тутмагла бәрабәр, «гаранлыглар сәлтәнәтиндә» яшаян садә инсанларын фачиәсини, дөврүн зиддиййәтләрини дә вермишдир. Добролюбов языр ки: «Островскинин п'есләриндәки драматик зиддиййәтләр вә чарпышмалар ики дәстәнин—бөйүкләр вә кичикләр, варлылар вә йохсуллар, өзбашыналыг эдәнләр вә мәзлумлар арасындакы тоггушма нәтичәсиндә яраныр»[2]. Островскинин «Йохсуллуг эйб дейил» комедиясы да беләбир зиддиййәт үзәриндә гурулмушдур. Бир тәрәфдә надан, күтбейин, ловға Гордей карпычлар, Коршунов кими варлылар, икинчи тәрәфдә һәлә ичтимаи шүуру оянмамыш мужикләр, өз сәадәти вә һәяты уғрунда мүбаризә апармаға гүдрәти чатмаян митялар дурур.

Көрүнүр, бөйүк рус драматургунун әсәриндәки бу чәһәт: һакимләрлә мәһкумлар, варлыларла йохсуллар арасындакы зиддиййәтин бәдии ин'икасы Сәһһәтин диггәтини чәлб этмишдир.

Сәһһәтин дә яшадығы мүһитдә Гордей Карпыч кими мәғрур, иддиалы чәннәтәли ағалар (Н. Вәзиров, «Ады вар, өзү йох»), рүстәмбәйләр (Н. Вәзиров, «Мүсибәти-Фәхрәддин») аз дейилди. Бу мүһитдә дә Митя кими тез парлайыб тез сөнән фәхрәддинләр, фәрһадлар варды. Бу чәмиййәтдә Любим кими башы дашдан-даша дәйән, һәятын чәтинликләринә мә'руз галан көзүачыг, ағыллы искәндәрләр дә етишмишди. А. Сәһһәтин «Йохсуллуг эйб дейил» әсәри мәһз белә бир вәзиййәти тәсвир этмәк арзусундан ирәли кәлмишди.

Сәһһәт өз әсәриндә Островскинин тәсвир этдийи хәтләрдән ялныз бирини—Гордей Карпычла гардашы Любим вә Митя арасындакы мүнагишәни сахламыш, галан һадисә вә сурәтләри (Коршунов вә Митя илә Любовун севкиси, Пелакея Егоровна сурәти вә с.) ихтисара салмышдыр. Сәһһәт сәрбәст һәрәкәт эдәрәк, игтибасла яратдығы сурәтләрә ени кейфиййәтләр әлавә этмиш, нәтичәдә әсәрин гурулушу, жанры да дәйишмиш, комедия еринә чидди бир драм әсәри мейдана чыхмышдыр.

Драманын баш гәһрәманы Һачы Дәмир ени әсрдә, артыг капиталист әлагәләринин инкишаф этдийи бир дөврдә яшаян вә өз ишләриндә бу чәмиййәтин рәзаләтини, ийрәнч ганунларыны экс этдирән тачирдир. Башга сөзлә, Һачы Дәмир ени шәраитә, ени мүһитә дүшүб чәмиййәтин дәйишмәсилә мүасирләшмиш Гордей Карпычдыр. Башга-башга дөврләрин адамы олмаларына бахмаяраг, бу ики сурәт арасында чох яхынлыг вардыр. Гордей Карпыч кими Һачы Дәмир дә вар-дөвләти һәр шейдән үстүн тутан ловға бир тачирдир. О да доғма атадан галма ирси бөлүшдүрәндә гардашы Сәфәри алдатмыш, күчәләрә салмышдыр. О да гардашы янына көмәйә кәлдийи заман: «Итил бурадан, бу этрафа доланма»—дейә ону говур; һеч бир ялварыш, хаһиш онун даш гәлбини юмшалтмыр. О, доғма гардашыны ач вә касыб олдуғу үчүн, эвинин сәлигәсинә уйғун олмадығы үчүн гәбул этмир. Онун нәзәриндә касыблыг ән бөйүк эйбдир.

Лакин Һачы Дәмир тамамилә Гордей Карпычын эйни дейилдир. Онун өзүнә мәхсус сәчиййәви хүсусиййәтләри дә вардыр ки, бунлар Һачы Дәмири о заманкы Азәрбайчанын ичтимаи һәяты илә, дөврлә бағлайыр. Һачы Дәмир Гордей Карпыч кими садәчә тачир дейилдир. О, Азәрбайчанда, хүсусән Бакыда капиталист әлагәләринин инкишаф этдийи, капиталын артыг чәмиййәтин мүһәррик

[1] А. Сәһһәт. «Йохсуллуг эйб дейил», Бакы, 1912.
[2] Н. А. Добролюбов. «Сечилмиш әсәрләри», Бакы, 1952, сәһ. 90.

јајы кими мејдана чыхдығы бир дөврдә јашајыр вә бу ичтимаи зәминә ону башга чүр тәрбијә едир, онда јени кејфијјәтләр јарадыр. Варланмаға, пула о гәдәр һәрис олмајан Гордеј Карпычдан фәргли олараг, Һачы Дәмир пул, варланмаг хатиринә һәр чүр чинајәт етмәјә һазырдыр; бу јолда о һеч бир фырылдагдан чәкинмир. Һачы Дәмир гурдуғу јени бир кәләји мирзәсинә беләнағыл едир:

Јусиф, бу күн бир јахшы фикр етмишәм,
Ағсубајли Әһмәд бәј, ешитмишәм,
Бир аз пул истәр едә мүамилә,
Артыг тәнзил илә бир нечә илә.
Фикрим будур, ону чағырым гонаг,
Аз пул вериб кәндини киров алаг.
Вә'дә тамамында иши дүзәлмәз,
Нә ки фәр'ин, әслин дә верә билмәз.
Илдән-илә шишиб артар тәнзили,
Тәзәләрәм настојкајла вексили.
Сонра чыхардарам кәнди әлиндән,
Доланарыг фариғ, бол һасилиндән.

Буржуа чәмијјәтинин ијрәнч ганунларындан һәр аддымында истифадә едән Һачы Дәмир бунунла да кифајәтләнмир. О, фырылдағы фырылдаг үстүндән едир; хәјанәти о дәрәчәјә чатыр ки, һәтта мүамиләјә вердији пулу белә гәлб пулла вермәк истәјир.

Бу сифәтләр Гордеј Карпычда јохдур. Һачы Дәмир XIX әсрин сону, XX әсрин әввәлләриндә формалашан малијјә буржуазијасынын әһвал-руһијјәсини, пул һөкмранлығы дөврүнүн мејлләрини ифадә едән тачир сурәтидир.

Һачы Дәмирин гардашы Сәфәр исә буржуа чәмијјәтиндә бир парча чөрәк тапмајанларын, ач-сусуз јашајанларын нүмајәндәсидир. Онун да һәјаты Любим Торсовун һәјаты кими фачиәдир; ону да гардашы алдатмышдыр. Атасы өләндән сонра Сәфәр күнләрини ејш-ишрәтдә, мејханаларда кечирмиш, нәһајәт, вар-јоху әлиндән чыхмыш вә һәр јердән үмиди үзүлдүкдән сонра гардашына пәнаһ кәтирмишдир. Сәфәрин сон үмиди дә боша чыхмышдыр. Любим кими ону да гардашы рәдд етмишдир. Лакин Сәфәр өз характери вә фәалијјәтилә Любим Торсовдан ајрылыр. Даима сәрхош олан Любим Торсовун һәрәкәт вә сөзләриндән Островски бир тәнгид васитәси кими истифадә етмишдир. Кефли Искәндәри хатырладан Любим Торсов өзүнүн чәсарәтли чыхышлары илә Гордеј Карпычын, Коршуновун әсл чиркин симасыны ачыр вә бу чыхышлары илә әсәрдә чәрәјан едән һадисәләрә истигамәт верир. Лакин Сәфәрдә бу чәсарәт, бу фәаллыг јохдур. О, мәһдуд көрүшлү, авара, күндүзләри тинләрдә диләнән, зирзәмиләрдә кечәләјән ади бир сәфилдир. О өз фачиәли һәјатына азачыг да олса е'тираз етмир. Синифли чәмијјәтдә пулу, дөвләти олмајан инсанларын фачиәсини көстәрмәклә кифајәтләнән Сәһһәт һуманизм һиссилә тәсвир етдији Сәфәрә әсәрдә фәалијјәт имканы јарада билмәмишдир.

Јусиф сурәтини исә мүәллиф Митјаја бәнзәтмәк истәмиш вә бу мәгсәдлә Любим Торсовун Митја илә көрүш сәһнәсини ејнилә өз әсәринә дахил етмишдир. Һәр ики кәнч (Митја вә Јусиф) хејрхаһ арзуларла јашајыр, еһтијач ичиндә оланлара көмәк едирләр. Митја кими Јусиф дә Сәфәрин фачиәли һәјатына ачыјыр, көмәк үчүн она пул тәклиф едир, мәсләһәтләр верир; ону дүшдүјү горхулу јолдан чәкиндирмәјә чалышыр. Лакин бу һадисә ејнилији һәр ики сурәти сәчијјәчә ејниләшдирмир. Ағасынын ирадәсиндән асылы, итаәткар Митјадан фәргли олараг Јусиф әдаләтсизлијә, һијлә вә мәрһәмәтсизлијә гаршы е'тиразлар едән «фикри ачыг» бир кәнчдир. О, өзүнүн нәсиһәтләри, чыхышлары илә Һачы Дәмири пис әмәлләрдән, худбинликдән узаглашдырмаға, онда Сәфәрә мәрһәмәт ојатмаға чалышыр. Јусиф хәсис, ачкөз Һачынын һијләләринин үстүнү ачараг дејир:

Көрүрсүзмү нечә гара вичдандыр,
Инсан чилдиндә јыртычы һејвандыр...
Һәр күн кедир чамаатла намаза.
Башлајыр мәсчиддә разу нијаза...
Әлдә тәсбиһ, додагларын тәрпәдир,
Халг да елә зәнн едир ки, зикр едир.
Һалбуки тәнзилин сајыр пулунун,
Шәһрин јетим-есиринин, дулунун
Бу фәнд илә әлдән алыр вар-јохун,
Гәбул едир, доланшдырыр аз-чохун.

Јусиф тәнгид јолу илә варлыларда јохсуллара гаршы мәрһәмәт ојатмаға чалышыр вә бу јол илә бәрабәрсизлијин арадан галхачағына инаныр. О, ичтимаи нөгсанлары иш илә јох, јалныз сөз күчү илә, нәсиһәтлә арадан галдырмаға чалышыр.

Әкәр Островски комедиясынын сонунда Гордей Карпычла Митяны бир чәбһәдә бирләшдириб, Любим үчүн сакит бир һәят имканы ярадырса, Сәһһәт бүтүн иштиракчылары Һачы Дәмирин әлейһинә галдырыр вә әсәр Юсифин Һачы Дәмири ифша этмәсилә гуртарыр.

* * *

Сәһһәт реализминин бә'зи мәфкурә вә үслуб хүсусиййәтләри онун бәдии нәсриндә дә өз эксини тапмышдыр. Әсасән шаир кими танынан Сәһһәт ярадычылығынын сон илләриндә нәсрә мүрачиәт этмиш, гәләмини әдәбийятын бу саһәсиндә дә тәчрүбәдән кечирмишдир. Көрүнүр, XX әсрин чох мүрәккәб ичтимаи-сияси мәсәләләрини даһа кениш бир шәкилдә экс этдирмәк мейли шаири һәят вә мәишәт мәсәләләрини көстәрмәкдә даһа кениш имканлара малик олан эпик жанра, бәдии нәср саһәсинә кечмәйә сөвг этмишдир.

А. Сәһһәтин ики итмиш романындан башга, әлдә үч һекайәси вардыр. «Бәдбәхт аилә», «Гаракүнлү Һәлимә» вә «Чәрраһлыг» адлары илә мә'лум олан бу һекайәләр көстәрир ки, о, яхшы шаир олмагла бәрабәр, эйни заманда, исте'дадлы бир насир олмушдур.

«Бәдбәхт аилә» вә «Гаракүнлү Һәлимә» һекайәләри биринчи империалист мүһарибәсинин зәһмәткеш инсанлар үчүн кәтирдийи фәлакәтләрин тәсвиринә һәср эдилмишдир. Һуманист шаирин биринчи дүня мүһарибәсинә мәнфи мүнасибәти «Бәдбәхт аилә» һекайәсиндә даһа конкрет шәкилдә верилмишдир. О, реалист бир гәләмлә тәсвир этдийи драматик һадисәләр фонунда көстәрир ки, мүһарибәләр динч вә күнаһсыз инсанлары гырғына верир, аилә фачиәләринә сәбәб олур, сәфаләт вә диләнчилик доғурур. Биринчи дүня мүһарибәси гоча Һәмидин аиләсинә дә өз гара дамғасыны вурмушдур. Түрк әскәрләри онун оғланларыны өлдүрмүш, гызларыны, кәлинләрини исә әсир апармышлар. Бу фәлакәтләрдән бир нөв хилас олуб ач-ялавач һалда гачмыш Һәмид он беш яшлы нәвәси вә әлдән дүшмүш гоча арвады илә бирликдә Тифлис күчәләриндә өзүнә сығыначаг тапмышдыр. Лакин күллә зәрбәләриндән гуртармаг, мүһарибә аловларындан узаглашмаг да бу бәдбәхт аиләни мүһарибәнин ачы нәтичәләриндән хилас эдә билмир. Гоча Һәмидин сон үмиди, оғлунун еканә ядикары олан нәвәси ағыр хәстәләнир. Вәзиййәтинин ағырлығыны һисс эдән ушаг бабасына мүрачиәтлә дейир: «Баба, атамдан, анамдан сонра мән даһа өлмәйими истәрәм. Анчаг сәнә вәсиййәтим одур ки, сәбр элә, чох ағлама! Нә этмәли, гәзадан бизим үчүн белә имиш!..

...Мән билирәм, ахыр нәфәсимдир. Анчаг сәндән тәвәггем одур ки, мәни өзүн гәбрә гоярсан вә әкәр бу шәһәрдә галмалы олсаныз, тез-тез мәним гәбримин үстә кәләрсән. Мәни унутмаясан!» Лакин баба вә нәнәнин һеч бир чидд-чәһди ушағы өлүмдән гуртара билмир.

Көрүндүйү кими, «Бәдбәхт аилә» һекайәсиндә мүһарибә фәлакәтләри конкрет бир сүжет әсасында верилмиш, язычы һадисәләрин кәркинлийинә, образларын дахили аләминин, психолокиясынын тәсвиринә хүсуси диггәт етирмишдир. Һекайәдә тәсвир олунан һадисәләрлә образларын психолокиясы, әһвал-руһиййәси арасында да бир уйғунлуг вардыр.

Эйни хүсусиййәтләри «Гаракүнлү Һәлимә» һекайәсиндә дә көрмәк мүмкүндүр. Хүсусилә бу һекайәдә мүәллиф һадисәләри тәбиәт тәсвирләрилә яхшы әлагәләндирә билмишдир. Мәсәлән, чох фачиәли бир һадисәни нағыл этмәйә башламадан әввәл, охучуну бу һадисәләрә һазырламаг мәгсәдилә «Гаракүнлү Һәлимә» һекайәси белә бир тәбиәт тәсвирилә башланыр: «Гыш фәсли иди. Тәгрибән кечә ярысындан дөрд саат кечмишди. Дағларын, гаяларын зирвәләри зәиф, сөнүк бир ишыгла ағармышды. Күнәш һәнуз түлу этмәмишди. Һава гайәтдә союг иди. Ялчын гаяларын, йүксәк дағларын үзәриндә тәраким этмиш гар комалары вә буз парчалары әчәб гәрибә сурәтләр тәшкил этмишди. Шиддәтлә әсән союг күләк ағачларын гурумуш будагларына, гаяларын бузлу ярғанларына чарпдыгча ваһимәли сәсләр төрәдирди».

Бу сәтрләри охудугдан сонра охучу дәрһал һисс эдир ки, язычы нә исә инсанын дамарларыны гыш кими дондуран, ялчын гаяларын, йүксәк дағларын гарлы зирвәләри кими союг, әсәби күләйин чыхардығы сәсләр кими горхунч бир һадисә нағыл эдәчәкдир.

Мәшһур рус язычысы А. П. Чеховун «Чәрраһлыг» адлы новелласына бәнзәтмә олараг эйни адла язылмыш

һекайәси[1] исә юмористик руһдадыр. Сәһһәт бөйүк рус реалистинин тә'сирилә яздығы бу һекайәсиндә мәишәтимиздә һәр күн, һәр ердә баш верә биләчәк типик бир сәһнә тәсвир эдир[2]. Бурада натәмиз, хәстәләри мүаличә этмәк әвәзинә шикәст эдән уста Мәшәди Әскәр кими эйбәчәр «чәрраһлар» инчә бир юморла тәнгид атәшинә тутулур. Мүәллиф Мәшәди Әскәрин ловғалығыны, тибб ганун-гайдаларына зидд олан мүаличә үсулуну, пинтилийини, бачарыгсызлығыны өз дилилә ифша эдир. О, дишини мүаличә этдирмәк үчүн янына кәлән бир хәстәйә өзүнү өйәрәк белә дейир: «О нәмәнәдир? Мәним әлимдә су ичмәкдән дә асандыр,—дейиб көһнә бир фитәйә бүкүлмүш карастыларын ичиндән бир кәлбәтин чыхардыр.—Чәрраһ дейәндә чәтин бир шей дейил; анчаг адәт лазымдыр. Әл кәрәк әсмәсин, вәссалам!.. Одур, срағa күн Марағалы оғлу Һачы Бәйдәмирин дә диши ағрыйырды. Киши Иран сөвдәкәри, чийниндә кабили күрк, аяғында сағры башмаг. Бир дәгигәдә дишини чәкдим, гуртарды кетди. А киши, зарафат дейил, сүмүк сындырмышам. Бунлары өйрәнинчә гат-гат габыг гоймушам. Мәним әлимдән һәр шей кәлир: гол ганы алмаг, мәлазә чәртмәк, дилалты ганы алмаг... Бунлар сәнә зарафат кәлмәсин; кәрәк биләсән ки, гейфал ганы һансыдыр, осейлим һансыдыр, әкһәл һансыдыр. Галды диш чәкмәк... диш чәкмәк мәним әлимдә су ичмәкдән дә асандыр. Бу саат чәкәрәм. Йохса һәр дана-долуг, чана-чуна адамын иши дейил. Элә диш вар кәлбәтин илә чәкәрләр, әләси вар машын илә чәкәрләр, әләси дә вар гармаг илә чәкилир. Онларын ерини билмәк лазымдыр».

Бүтүн бу тә'рифләрдән сонра уста Мәшәди Әскәр хәстәнин каһ дишини сындырыр, каһ башга дишиндән япышыб чыхартмаг истәйир; бир сөзлә хәстәйә мин-бир әзаб верир, нәһайәт, ондан ачы төһмәтләр эшидир. Беләликлә, Сәһһәт А. П. Чеховун, элләчә дә реалист Азәрбайчан һекайәчиләринин үслубуна чох яхын бир шәкилдә яздығы бу һекайәдә Мәшәди Әскәр кими «чәрраһлара» мөһтач олан халгын ачыначаглы вәзиййәтини тәсвир этмишдир. Һекайәнин дили дә тә'сирли вә садәдир.

---

1 «Мәктәб» журналы, 3 вә 19 апрел 1915, №№ 6, 7.

2 Эйни мөвзуу сонралар Ә. Һагвердиев дә гәләмә алыб «Диш ағрысы» һекайәсини язмышдыр.

Мүәллиф бир чох реалист әсәрләриндә олдуғу кими, бурада да ичтимаи гүсурлары тәнгид этмәк йолу илә кетмишдир. Үмумиййәтлә 1908-чи илдән сонра әдәбиййатын ифшачылыг ролуна, Сабирин, Ч. Мәммәдгулузадәнин тутдуғу йола, рус реалистләринин йолуна бөйүк бир мейл көстәрән Сәһһәт, ардычыл олараг ичтимаи нөгсанларын тәнгидинә һәср олунмуш реалист әсәрләр язырды.

Доғрудур, Сәһһәтин реалист әсәрләриндә, хүсусән п'ес вә һекайәләриндә сәнәткарлыг чәһәтдән бә'зи зәиф парчалара тәсадүф эдилир. Онун һекайәләриндә мүкалимә яратмаг үсулу ибтидаи олдуғу кими, п'есләриндәки драматик мүнагишәләр вә бир сыра образлар зәиф вә сөнүкдүр. Мүәллифин лирик-романтик шеирләринә хас олан сәмимилик, һисс вә һәйәчан бә'зән бу әсәрләрдә кифайәт гәдәр өзүнә ер тапа билмир. Лакин шаирин дүнякөрүшүнү, чәмиййәт мәсәләләринә мүнасибәтини, хүсусән онун реалист Азәрбайчан язычыларына яхынлығыны айдынлашдырмаг үчүн, элләчә дә габагчыл рус вә Азәрбайчан әдәбиййатынын тә'сирилә онун нечә реалист әсәрләр яратдығыны тәсәввүр этмәк үчүн бу әсәрләрин бөйүк әһәмиййәти вардыр.

Демәк лазымдыр ки, реалист әсәрләриндә Сәһһәт, мүасири вә досту Сабирдән фәргли олараг, ичтимаи нөгсанлары чәсарәтлә ифша этмәк дәрәчәсинә гәдәр йүксәлә билмәмишдир. Сәһһәтин тәнгиди әсәрләриндә бир әһтият, юмшаглыг, тәрәддүд вардыр. Бу тәрәддүдүн бир сәбәби дә шаирин синфи вәзиййәтилә, бу синфин ичтимаи-сияси һадисәләрә мүтәрәддид мүнасибәтилә бағлы иди. В. И. Ленин язырды: «Хырда буржуазиянын игтисади вәзиййәти, онун һәят шәраити элләдир ки, о алданмая билмәз, о истәр-истәмәз, лабүд сурәтдә каһ буржуазияя, каһ да пролетариата тәрәф мейл эдир»[1].

Сәһһәтин дүнякөрүшүндә зиддиййәт, ярадычылығында пәришанлыг, тәнгидиндә зәифлик әмәлә кәтирән сәбәбләрдән бири дә шаирин мәнсуб олдуғу синфин бу мө'тәдил, мүтәрәддид вәзиййәтилә изаһ олунур. Онун кәрдүйү, һисс этдийи ичтимаи һагсызлыглары ахыра гәдәр, давамлы сурәтдә тәнгид эдә билмәмәси дә бурадан ирәли кәлир. Сәһһәт һаггында бир нечә дәйәрли әсәр

---

1 В. И. **Ленин**, Әсәрләри, 25-чи чилд, Бакы, Азәрнәшр, 1951, сәһ. 208.

олан М. Ариф шаирин ярадычылығындакы бу зәиф чәһәти чох доғру изаһ эдәрәк язып: «Аббас Сәһһәт өз заманындакы мөвһуматы, чәһаләти, халг бәдбәхтлийини көрүр, лакин о, нөгсанларын арадан галдырылмасы үчүн әсаслы мүбаризә апара билмир. О өзүнү чох ачиз, әзилмиш һисс эдир. Мүртәче чәбһәләрдән яған тә'нәләрә гаршы өзүндә бир зәифлик вә давамсызлыг көрүр...

Әләкбәр Сабир, үзәринә яған тә'нә селләринә гаршы гочаман бир дағ кими мүгавимәт көстәрдийи вә һәр чүр халг дүшмәнләрилә сон нәфәсинә кими чәсарәтлә мүбаризә апардығы һалда, Сәһһәт өзүнү бир зәрбәйә белә таб кәтирә билмәйәчәк дәрәчәдә зәиф көстәрир»[1]. О, көрдүйү һәгигәтләри демәк истәркән ағзы «юмуругла мөһүрләнир», «сөзләри ағзында дустаг» олур:

Бу гаранлыг мүһит ичрә мәним,
Гулағым һәбс, көзләрим дустаг.
Юмуругла мөһүрләниб дәһәним,
Олмуш ағзымда сөзләрим дустаг.
Галмышам мату ачизу мәбһут,
Этмишәм лабүд ихтияри-сүкут[2].

Сәһһәтдәки пәришанлыг, зәифлик вә либерализм һалларыны вахтилә Чәлил Мәммәдгулузадә дә гейд этмишди. О, 1923-чү илдә «Молла Нәсрәддин» журналында чап этдирдийи «Шаир вә Шеир пәриси»[3] адлы пародиясында ингилабдан әввәл истибдад әлейһинә апарылан мүбаризәдә Сәһһәтин демократ язычылара, «милләтин көзүнү ачанлара», молланәсрәддинчиләрә кифайәт гәдәр яхын кәлмәдийини, көмәк этмәдийини, «Шамахыда чамаатын бойнуна кәндир салыб ойнадан» Һачы Мәчид әфәнди, Мустафа әфәнди кими мүфтәхорлары, истисмарчылары өз әсәрләриндә лазымынча тәнгид этмәдийини язырды. Бу тәнгиддә мүәййән бир һәгигәт вар иди. Доғрудан да, Ч. Мәммәдгулузадә вә Сабир ачыг бир шәкилдә зәһмәткеш синифләри буржуа-мүлкәдар ағалығына гаршы мүбаризәйә чағырдыглары һалда, Сәһһәт онлара вар гүввәсилә сәс верә билмәмишдир.

---

[1] М. Ариф. «Аббас Сәһһәт», «XX әср әдәбийяты», Бакы, 1946, сәһ. 97—98.
[2] «Игбал» гәзети, 3 март 1914, № 592.
[3] «Молла Нәсрәддин», 24 март 1923, № 18.

Чүнки о, Һачы Мәчид әфәндиләрә, Мустафа әфәндиләрә дүшмән олса да, онларын истисмарчы тәбиәтини кифайәт гәдәр дәрк этмирди. Буна көрә дә Сәһһәт бир тәрәфдән онлары тәнгид эдир, дикәр тәрәфдән онлары рәһмли олмаға, зәһмәткешләрә көмәк көстәрмәйә чағырырды. О, бир тәрәфдән йохсулларын һәятыны, ачыначаглы әмәк шәратини тәсвир эдир, дикәр тәрәфдән дөвләтлиләрин көмәйилә онларын чәтинликләрдән хилас олачагларына үмид бәсләйирди.

Һәятла әдәбийятын гаршылыглы әлагәси проблеми. «Шаир, Шеир пәриси вә Шәһәрли» поэмасы

Биринчи империалист мүһарибәси илләриндә Сәһһәтин ярадычылығы үмуми фикри истигамәти э'тибарилә әсаслы шәкилдә дәйишмәсә дә, шаирдә мүбаризә вә үмид мотивләри хейли гүввәтләнир, әсәрләри идеяча долғун вә поэтик шәкил алыр. О, артыг һәятда әли-голу бағлы, «гаранлыг мүһит ичиндә мату ачизу мәбһут» галмыш ачиз бир инсан дейилдир. О инди:

Кечди мази, битир әзаб илә һал,
Үзүмә күлмәйир һәм истигбал[1],—

—дейә шикайәтләр дә этмир. Буржуа идеолокиясы тә'сирләриндән кетдикчә даһа чох узаглашан шаирин әсәрләриндә мүбаризә руһу, һәята чағырыш өн плана кечир. О, әдәбийятын ичтимаи мә'насыны, язычынын чәмиййәтдәки мөвгеини даһа яхшы дәрк эдир. О анлайыр ки, шаир ичтимаи һәятда фәал иштирак этмәли вә габагчыл фикирләр яймалыдыр; анчаг бу һалда о өз идеалына чатар, хейир верә биләр.

Бу илләрдә Сәһһәт ичтимаи хадим кими чалышыр, дилә, әдәбийята, үмумиййәтлә мәдәниййәтә даир мәгаләләр языр; «Шәрарә», «Шаир, Шеир пәриси вә Шәһәрли» кими әсәрләриндә о, әдәбийят вә язычы һаггында ени гәнаәтләрини ифадә эдир; «Бәдбәхт аилә», «Гарақүнлү Һәлимә» вә «Чәрраһлыг» һекайәләриндә ағыр фәлакәтләрә сәбәб олан мүһарибәләрә э'тираз сәсини учалдыр; һәят һадисәләрини реалистчәсинә тәсвир этмәк йолуна садиг галараг ичтимаи гүсурлары тәнгид атәшинә тутур.

---

[1] «Игбал» гәзети, 3 март 1914, № 592.

Сәhһәт ярадычылығына даир язылмыш бә'зи мәгаләләрдә «Шаир, Шеир пәриси вә Шәhәрли» поэмасына шаирин «бәдбинлийинин дәринлийини» көстәрән, «хәстә, йорғун арзулары» ифадә эдән бир әсәр кими гиймәт вермишләр[1]. Лакин «Шаир, Шеир пәриси вә Шәhәрли» поэмасы да дахил олмагла Сәhһәтин мүhарибә илләриндә яздығы мүhүм әсәрләринин тәhлили бу мулаhизәләрин әксини көстәрир.

1916-чы илдә язылмыш «Шәрарә»дә өз гәләмилә мүбаризә мейданына атылан, hәм охучулары, hәм язычылары дөйүшә, hәята чағыран бир шаирин сәси эшидилир. Инди мүбаризәләр ону горхутмур. О белә бир гәрара кәлир ки, көhнәлийә ялныз мүбаризә йолу илә зәрбә чалмаг мүмкүндүр. Галиб кәлмәк, өз гайәсинә чатмаг истәйән hәр кәс «гәзаву гәдәр, бахт, гисмәт» кими сөзләри унутмалы, өз гүввәсинә бел бағламалы, әсрин ирәли сүрдүйү тәләбләрә чаваб вермәлидир:

Көр сәнаедәки э'чазаты,
Хатириндән сил о мөвhуматы...
Э'тигад этмә гәзаву гәдәрә,
Өмрүнү верди бу сөзләр hәдәрә.
«Бәхт», «гисмәт» кими әлфазы унут,
Сә'й элә, базуйи-игбалыны тут.
Нәрәйә истәр исән зорла апар,
Мәркәзиндән ери лазымса гопар.
Йохдур аләмдә букүн әмри-маhал,
Әлму фәнн ол сөзү этмиш ибтал.
Әлминә, гүввәтинә hәр кишинин
Бағлыдыр бахты, рәвачы ишинин...
Кәсб гыл әлмү hүнәр, сә'йү әмәл,
Та ки, hәр мүшкүлүн олсун мүнhәл...[2].

Бурада артыг инсана ачиз бир варлыг кими бахараг ону тәбиәтин сирләри гаршысында диз чөкмәйә, өргүлү пәрдәни ачмамаға чағыран Сәhһәтдән әсәр йохдур. Әксинә, шаир инаныр ки, инсан әлмлә, hүнәрлә тәбиәтин сирләриндән акаh ола биләр; бунун үчүн о чалышмалы, сә'й көстәрмәлидир. Тәбиәт инсан ирадәсинин гаршысында ачиздир.

---

1 Бах: Ч. Хәндан. «Аббас Сәhһәт hаггында», «Әдәбийят гәзети». 26 сентябр 1937. № 40; «Азәрбайчан әдәбийяты тарихи», II чилд, Бакы, 1944, сәh. 242.

2 «Сөвгат» гәзети, 3 октябр 1916, № 27.

Белә бир мүбаризә hәвәсилә вәтәндашларына мүрачиәт эдән шаир гәләмини дә «атәшбар, hушяр» олмаға, шәрарәләр сачмаға чағырыр:

Эй гәләм! Язмада атәшбар ол!
Эй дили-гафил, оян, hушяр ол!

Үмумиййәтлә язычыны мүбариз олмаға, сәнәти hәятла, чәрәян эдән hадисәләрлә бағламаға чағырмаг бу дөврдә Сәhһәт ярадычылығынын әсас мәфкурә истигамәтини тә'йин эдир. Бу идея, онун мәшhур «Шаир, Шеир пәриси вә Шәhәрли» адлы поэмасында даhа кениш вә бәдии шәкилдә әкс олунмушдур. Мүәллиф бурада сәнәт вә мүhит, язычынын ичтимаи ролу, әдәбийятын мәгсәди кими мәсәләләрин бәдии hәллини вермәйә чалышмышдыр.

Илк дәфә 1916-чы илдә тәфригә hалында чап олунмуш[1] бу поэма Азәрбайчан әдәбийятында hәм мәзмун вә услубу, hәм дә гурулушу э'тибарилә ени бир әсәр иди. Рус вә Гәрби Авропа әдәбийятында бу сәпкидә онларча әсәр язылмышды (Лермонтов, «Журналист, Охучу вә Язычы»; Некрасов, «Шаир вә Вәтәндаш»; Мүссе, «Май кечәси»; Туманян, «Шаир вә Рүбаб» вә с.). Сәhһәт hәмин әсәрләрлә таныш иди. Көркәмли рус совет шаирләри К. Симонов вә В. Луговской «Шаир, Шеир пәриси вә Шәhәрли» поэмасындан бәhс эдәркән язырдылар: «Антолокияда Аббас Сәhһәтин «Шаир вә Шеир пәриси» адлы ше'ри чап эдилмишдир ки, бу да Некрасовун «Шаир вә Вәтәндаш» адлы ше'ринә көзәл бир шаиранә чавабдан ибарәтдир»[2]. М. Арифин «Некрасов вә Аббас Сәhһәт» вә «Некрасов вә Азәрбайчан әдәбийяты» мәгаләләриндә дә Некрасов ше'ринин Сәhһәт ярадычылығына көстәрдийи тә'сирдән бәhс эдилир[3].

---

1 «Ачыг сөз» гәзети, 4, 5, 6, 7 июл 1916, №№ 228, 229, 230, 231. Поэма икинчи дәфә «Маариф вә мәдәнийyәт» журналынын 1923-чү ил феврал нөмрәсиндә чап олунмушдур.

2 В. Луговской, К. Симонов. «Азәрбайчан поэзиясынын антолокиясы», «Правда» гәзети. 17 май 1940.

3 М. Ариф. «Некрасов вә Аббас Сәhһәт», «Әдәбийят гәзети», 7 декабр 1946, № 34; «Некрасов вә Азәрбайчан әдәбийяты», «Бакински рабочи» гәзети, 4 декабр 1946, № 240.

Әсәр Н. А. Некрасовун (1821—1878) «Шаир вә Вәтәндаш» (1856) вә Һованес Туманянын (1869—1923) «Шаир вә Рүбаб» (1901) поэмаларынын гүввәтли тә'сирилә язылмышдыр.

Һ. Туманянын ярадычылығына мүрачиәт этмәси Сәһһәт үчүн тәсадүфи бир иш дейилди. Поэмада гоюлан мәсәлә—буржуа-мүлкәдар чәмиййәтиндә сәнәткарын вәзиййәти вә мөвгеи мәсәләси ону бүтүн ярадычылығы бою мәшғул этмишди. Онун «Шаир вә Рүбаб» поэмасындан истифадә этмәси дә белә бир идея яхынлығындан ирәли кәлмишди.

Һ. Туманян «Шаир вә Рүбаб» поэмасыны 1901-чи илдә язмыш вә һәмин илдә эрмәни дилиндә чап этдирмишдир. Доғрудур, 1901—1916-чы илләрдә, йә'ни Туманянын поэмасынын язылдығы илдән Сәһһәтин поэмасынын мейдана чыхдығы замана гәдәр рус дилиндә эрмәни әдәбиййатына һәср эдилмиш бир нечә мүнтәхәбат вә шеир мәчмуәси нәшр эдилмиш[1], онларда Туманян ярадычылығына кениш ер верилмишдир. «Современные армянские поэты»[2] адлы шеирләр мәчмуәсиндә Туманянын һәят вә ярадычылығына һәср эдилмиш очеркдә «Шаир вә Рүбаб» поэмасындан хүсуси бәһс эдилир. Лакин бу мәнбәләрин һеч бириндә «Шаир вә Рүбаб» поэмасынын олмамасы биздә белә бир эһтимал ярадыр ки, Сәһһәт эрмәни достларынын көмәйилә поэманын орижиналындан истифадә эдә биләрди. Сәһһәтин Загафгазия халглары әдәбиййатына, о чүмләдән эрмәни әдәбиййатына дәрин мараг көстәрдийини вә Сатурян, Абелян кими мәшһур эрмәни язычыларындан тәрчүмәләр, игтибаслар этдийини хатырласаг, бу эһтимал һәгигәтә хейли яхынлашар.

Сәһһәтин поэмасындакы биринчи һиссә, йә'ни Шаирлә Пәринин мүкалимәси сәһнәси Туманянын «Шаир вә Рүбаб» әсәринә чох яхындыр; һәтта Сәһһәт һәмин поэманын мүәййән сәһнәләрини игтибас этмишдир.

---

1 «Мүасир эрмәни шаирләри», Москва, 1903 (русча); «Мүасир эрмәни әдәбийяты», Москва, 1906 (русча); «Эрмәни рүбаби», Москва, 1907 (русча); «Эрмәни әдәбийяты мүнтәхәбаты» (М. Горкинин редактәсилә), Петроград, 1916 (русча); «Эрмәни поэзиясы» (В. Брюсовун редактәсилә), Москва, 1916 (русча).

2 «Мүасир эрмәни шаирләри», Москва, 1903, сәһ. 24 (русча).

Һ. Туманянын поэмасы һәятын әзаб вә ачыларыны дадмыш Шаирин шикайәтләрилә башланыр. О, ач аиләсини тә'мин этмәк һаггында дүшүнүр вә һеч бир чыхыш йолу тапмыр. Бу әснада шеир, сәнәт рәмзи кими верилмиш Рүбаб кәлир. Сәһһәтин Пәриси кими, о да шаири дәрд-гәми бурахыб «гызыл күл кими ачан гызлара, тәбиәтә, әлван халчасыны дөшәмиш баһара» нәғмәләр гошмаға чағырыр. Шаир Рүбабын тәклифини рәдд эдир, ону илк дәфә көрүб таныдығы күнә лә'нәт охуюр. Рүбаб бу чавабдан һиддәтләнәрәк дейир:

А про святой забыл ты жар,
Что принесла тебе я в дар?[1]

Сәһһәтин дә поэмасында Шеир пәрисиндән бу сөзләри эшидирик:

Бәс а нанкор, сәнә бәхш эйләдийим тәб'ү һүнәр?

Туманянын әсәриндә Шаир һәятын ачыларындан хәбәрсиз олан вә ону белә бир ағыр заманда язмаға мәчбур эдән Рүбабы мәзәммәт эдәрәк дейир:

Мне б лучше кровь народа пить —
Я б деньги мог тогда скопить,
И скоро кличку «мироед»
Забыл бы дальний и сосед;
И весь народ
Сказал бы: «Вот
Наш благодатель; он один —
Собратьям верный армянин»[2].

Сәһһәтин поэмасында Шаир дейир:

Көрмәсәйдим сәни мән дүшмәнә кам олмаз идим.
Уймасайдым сәнә мәнфури-эвам олмаз идим.
Мән дә бир тачир олуб топлар идим симү зәри,
Халгча варлығымын онда олурду дәйәри.
Өлдүйүм вахт верәрләрди мәнимчин эһсан,
Халг сөйләрди: «Әчәб адәм иди һачы флан».

Туманянын әсәриндә Шаир енидән наразылыг эдиб сөйләйир ки, сәнәт онун әл-голуну бағламыш, ач гой-

---

1 Һ. Туманян. «Сечилмиш әсәрләри», Москва, 1946, сәһ. 165 (русча).

2 Енә орада, сәһ. 166.

мушдур. О, һәр ердә тәһгир вә тәһдид эдилир. Гәзетләр она «ше'ри, ишсизлийи бурахыб ишлә мәшғул олмағы» мәсләһәт көрүр. Шаирин шикайәтләриндән истифадә эдән Рүбаб ону бу ишкәнчәләр аләмини тәрк эдиб, көйләрә учмаға чағырыр. Шаир бу тәклифи гәбул эдир:

Мне, муза, надоела жизнь моя.
Я б улетел в надзвездные края!..
Какое счастье из юдоли слез
Уйти и, на парнасский сев утес,
Оттуда, свесив ноги, созерцать
Тупую чернь!

Сәһһәтин поэмасында Шаир дейир:

Эй әзизи-дилү чан, эй фәрәһи-гәлби-мәлул!
Эдәрәм иштә бу тәклифини шүкранла гәбул.
Табеәм инди сәнә, нәрйә апарсан кедәрәм,
Нечә илһам эдәсән, эйлә тәғәнни эдәрәм.
Тәк чаһанын гутарым мөһнәтү аламындан,
Кәлмишәм тәнкә, мәлала сәһәрү шамындан.
Ал мәни шәһпәринин үзрә апар балая,
Орадан та ки һәгарәтлә бахым дүняя.

Туманянын әсәриндә Шаирин ядына аиләси дүшүр, арвад-ушағыны да өзү илә апармаг үчүн Рүбабдан ичазә истәйир. Рүбаб Шаирин тәклифини рәдд эдир. Зиддиййәтләр ичиндә чырпынан шаир, нәһайәт, Рүбаба енидән лә'нәтләр яғдырараг, сәнәтдән тамамилә әл чәкдийини билдирир.

Юхарыдакы мүгайисәдән айдын олур ки, Сәһһәт гардаш эрмәни язычысынын әсәриндән тә'сирләнмиш вә поэманын мүәййән сәһнәләрини игтибас этмишдир. Лакин о, бир тәглидчи кими һәрәкәт этмәйәрәк поэманын бу һиссәсиндә Азәрбайчан ичтимаи һәяты илә бағлы ени мүһүм фикирләр дә ифадә этмишдир. Ән мараглы будур ки, Сәһһәт «Шаир вә Рүбаб»ын сон һиссәси илә, йә'ни шаирин кәлдийи сон нәтичә илә разылашмыш, бунун әвәзинә Некрасовун «Шаир вә Вәтәндаш» ше'ринин тә'сирилә яздығы Шаир вә Шәһәрлинин мүсаһибәси сәһнәсини яратмышдыр.

Сәһһәт поэманын әсас мәфкурәсини дә бу һиссәдә вермишдир. Онун Некрасовдан нә дәрәчәдә тә'сирләндийини тәсәввүр этмәк үчүн бу ики әсәр арасындакы яхын чәһәтләри нәзәрдән кечирәк.

Мә'лум олдуғу кими Н. А. Некрасовун «Шаир вә Вәтәндаш» ше'ри ингилабчы рус зиялыларынын әдәби манифести иди.

Некрасовун поэмасы Вәтәндашын иттиһамлары илә башлайыр. Шаири ятмыш вә ишсиз көрән Вәтәндаш ачыгланыб дейир:

Опять один, опять суров,
Лежит — и ничего не пишет.

П о э т

Прибавь: хандрит и еле дышит —
И будет мой портрет готов...

Г р а ж д а н и н

Да глядеть обидно.

П о э т

Ну, так уйди.

Г р а ж д а н и н

Послушай: Стыдно!
Пора вставать! Ты знаешь сам,
Какое время наступило;
В ком чувство долга не остыло,
Кто сердцем неподкупно прям,
В ком дарованье, сила, меткость,
Тому теперь не должно спать...

П о э т

Положим, я такая редкость,
Но нужно прежде дело дать.

Г р а ж д а н и н

Вот новость! Ты имеешь дело,
Ты только временчо уснул.
Проснись: громи пороки смело[1]...

Сәһһәт бу сәһнәдән ашағыдакы шәкилдә истифадә этмишдир:

---

[1] Н. А. Н е к р а с о в. «Сечилмиш әсәрләри», Москва, 1946, сәһ. 47—48 (русча).

Шәһәрли

Буна бах, көр нечә ятмыш бурада асудә,
Язмайыр, ишләмәйир, вахты итир биһудә.

Шаир

Һәм дә мәчнун-сифәт, алудейи-гәм, мәсти-ғәрам,
Буну да сөйлә ки, тәсвирчийин олсун там...

Шәһәрли

Галх, киши, ач бир көзүнү
Буланар көнлү, бу һалда көрән олса үзүнү.

Шаир

Ди буюр кет.

Шәһәрли

Утанырсанмы һеч этварындан?
Хәбәрин вармы фәна шивейи-рәфтарындан?
Белә чидди вә мүһүм вахтда әрбаби-һүнәр,
Сән кими атилү батил отурар йохса мәкәр?
Һәр кимин гәлби, я вичданы дейилдир сатылыг,
Һәр кимин даш кими йохдур үрәйиндә гатылыг,
Милләтин һалыны көрдүкдә кәрәкдир янсын,
Дәрдинә галмағы даим өзүнә борч сансын.
Тәб'и-ше'рин ки, сәнин шөһрәт эдиб дөвранә,
Мә'сийәтдир бахасан бунча гәмә биканә.

Шаир

Мәндә вармыш, туталым, сән дедийин фәзлү һүнәр,
Мән нә иш япмалыяммыш, я әлимдән нә кәләр?

Шәһәрли

Бу нә ахмаг данышыгдыр, киши, сән шаирсән,
Шил дейилсән ки? Языб ишләмәйә гадирсән.
Тәрчүман олмаг үчүн кирйәләрә, хәндәләрә...
Салы вермиш сәни хәллаги-чаһан бәндәләрә.
Галх, оян, чүр'әт элә, рә'д кими фәряд эт.
Бу фәлакәтдә галан милләтинә имдад эт.

Һәр ики поеманын бундан сонракы һадисәләри арасында да яхынлыг вардыр.

«Шаир, Шеир пәриси вә Шәһәрли» поемасынын әсас мәфкурәси Шаир илә Шәһәрлинин диалогу сәһнәсиндә верилмишдир. Сәһһәт бу әсәрдә ингилабчы-демократ Некрасова яхынлашараг, «сәнәт сәнәт үчүндүр» шүарыны мүдафиә эдән шаирләри тәнгид этмәк мәгсәдини изләмишдир. Шаирин Некрасова мүрачиәт этмәсинин әсас сәбәби дә бу мәгсәд яхынлығыдыр.

Н. А. Некрасов өз ярадычылығында дөврүн габагчыл идеяларыны, Чернышевски, Добролюбов кими ингилабчы демократларын фикирләрини реал бәдии образларла тәблиғ эдирди. О, «сәнәт сәнәт үчүндүр» шүарыны мүдафиә эдән мүртәче, идеалист язычыларла чидди мүбаризә апарырды. Некрасов халгы ингилаби фәаллыға чағыран сияси поэзиянын байрагдары иди. О язырды: «Элм дә, сәнәт дә—бунларын һамысы чәмиййәт үчүн, инсанын йүксәлмәси, билийинин зәнкинләшмәси үчүндүр»[1]. Эйни фикри Некрасов «Шаир вә Вәтәндаш» поэмасында да бәдии бир шәкилдә ифадә этмишдир. Бу одлу, һәйәчанлы шеир ингилаби бир чағырыш иди. О, халгы айылмаға, «илдырым кими курламаға» чағырырды.

Ярадычылығынын сон илләриндә Сәһһәтин белә бир әсәрә мүрачиәт этмәси вә Вәтәндашын чәбһәсиндә дурмасы шаирин поэзия вә дүнякөрүшүндәки мәфкурәви йүксәлиши көстәрән ән яхшы сүбутдур.

Лакин адлары чәкилән поэмаларын тә'сири, әлбәттә, «Шаир, Шеир пәриси вә Шәһәрли» поэмасыны орижинал фикирләрдән, милли зәминәдән айыра билмәмишдир. Поэманы садәчә олараг тәрчүмә адландырмаг, яхуд мүхтәлиф әсәрләрдән гурашдырылмыш бир әсәр кими баша дүшмәк садәлөвһлүк оларды. Доғрудур, шаир игтибаса чох мейл этмиш, тә'сир бә'зән истифадәйә чеврилмишдир. Лакин бүтүн бунларла янашы, әсәр Сәһһәтин өз ярадычылыг йолу, мәфкурә истигамәти вә үмумән о заманкы Азәрбайчанын ичтимаи вәзиййәтилә о гәдәр дәриндән бағлыдыр ки, ону шаирин өз орижинал ярадычылығындан кәнарда тәсәввүр вә тәһлил этмәк мүмкүн дейилдир. Ваһид вә мөһкәм бир композисияя, мараглы вә рәван бир сүжетә, айдын бир идеяя малик олан бу әсәр, эйни заманда, XX әср Азәрбайчаны илә, милли зәминә илә бағлы иди. Поэма, өз услуб вә композисия хүсусиййәтләри илә дә тә'сирләндийи әсәрләрдән фәргләнир.

Гейд этмәк лазымдыр ки, бурада һәлл эдилән мәсәләләр Сәһһәти тәсадүфи олараг марагландырмамыш, ону узун заман дүшүндүрмүшдүр. Сәһһәт нәзәри мәгаләлә-

[1] Н. А. Некрасов. «Сечилмиш әсәрләри», III чилд, Дөвләт нәшрийяты, М.-Л., 1930, сәһ. 437 (русча).

риндән башга, бәдии әсәрләриндә дә бу мәсәләләрдән бәһс этмиш, өз фикирләрини бәдии сурәтләрлә вермишдир («Шаир», «Бәяни-һал», «Тәрҹүмейи-һалым вә я һололо», «Насеһ», «Сабир» адлы үч мәнзумәси, «Шәрарә», «Охучуларыма» вә с.).

Бу әсәрләрдә Сәһһәт сәнәтин гаршысында ичтимаи тәләбләр дурдуғуну дөнә-дөнә гейд эдир. Онун фикринҹә һәр бир сәнәт әсәри һәяты әкс этдирмәлидир. Башга бир ердә исә шаир «нәзмү тә'лифдә һүнәрвәр олан», лакин халга һеч бир файда вермәйән язычылара нифрәт яғдырыр[1].

Һәлә «Шаир, Шеир пәриси вә Шәһәрли» поэмасына гәдәрки әсәрләриндә Сәһһәт язычынын өз идеаллары уғрунда мүбаризәдә ҹәсарәтли олмасыны ирәли сүрүрдү. Һәр бир язычы өз мәгсәдинә наил олмаг үчүн мүбариз олмалы, «вүҹуду, ағзы од сачмалы», «вулкан кими курламалыдыр». Лакин гәләми, фикри әсарәт алтына алан буржуа-мүлкәдар ҹәмиййәтилә сәнәткарын истәйи арасында дәрин бир зиддиййәт варды. Зәманә «мәғзи янар бир вулкан кими пүскүрмәк истәйән», «сакитлик бачармаян» шаирин әл-голуну тутур, онун «бағырмаг истәйән ағзыны ганлы әлләрлә гапайырды». «Бәяни-һал» шеириндә Сәһһәт һагсызлығын һөкм сүрдүйү мүһитдә әдиб вә шаирләрин вәзиййәтини тәсвир эдәрәк дейирди ки, һазырда сәнәтлә мәшғул оланлар һәр аддымда тәһгир олунмагдадырлар.

«Шаир, Шеир пәриси вә Шәһәрли» поэмасынын мүвәффәгиййәти, һәр шейдән әввәл, шаирин һәмин мәсәләни даһа кениш шәкилдә изаһ эдиб, мүбариз сәнәт идеясыны мүдафиә этмәсиндәдир. Бурада бөйүк арзуларла чырпынан, сәнәтин ичтимаи мә'насыны баша дүшән, ҹәмиййәтин габагҹыл адамы олмаг истәйән бир шаир сурәтилә, онун яшадығы мүһит арасындакы тәзад вә бунун нәтиҹәсиндә шаирин кечирдийи зиддиййәтли әһвалруһиййә ифадә олунур.

Сәһһәтин тәсвир этдийи Шаир сурәти «гаранлыг мүһит ичиндә» языб-яратмаг имканындан мәһрум олан сәнәткарларын тимсалыдыр. О, дөврүнүн көзүачыг бир адамыдыр. О, өз үзәринә көтүрдүйү вәзифәнин мә'насыны яхшы дәрк эдир. О билир ки, «шаир виҹданынын тәлгин

1 Бах: «Сыныг саз», сәһ. 31—32.

этдийи бүтүн һәгигәтләри», гәлбиндәки бөйүк әмәлләри ифадә этмәли, мәнфиликләрә атәш ачмалы вә бунунла ҹәмиййәтин тәрәггисинә, ирәлиләмәсинә көмәк этмәлидир. Лакин әдаләтсиз ичтимаи гурулуш бу бөйүк гайәләр саһибини шикәст этмишдир. Мүһит онун ганадыны әзмиш, гәләмини зәнҹирләмишдир. Шаири хырда ишләрлә мәшғул олмаға, бөйүк ичтимаи мәсәләләрдән бәһс этмәк әвәзинә «файдасыз нәғмә-гәзәл» язмаға мәҹбур эдән дә бу ичтимаи шәраитдир:

Вәтәнә, милләтә санма дейиләм дилдадә,
Язмаг олмаз фәгәт олмазса гәләм азадә.
Һагга, намуса, ничатә, гәләмә анд олсун,
Әршә, фәршә, күнәшә, сүбһдәмә анд олсун,
Чох һәгигәт мәнә тәлгин эләйир виҹданым,
Йохдур ондан бирини сөйләмәйә имканым.
Данышыркән һагғы көйдән етишән буйругла,
Тыханыб сөзләрим ағзымда галыр юмругла.
Доғру сөз сөйләдийим һалда мәс'ул олурам.
Чарәсиз нәғмә-гәзәл язмаға мәҹбур олурам.
Истәрәм гошмағы, лакин йүк ағыр, йол да йохуш.
Неҹә учсун ганады сынмыш, әзилмиш бир гуш?

Бу, көһнә ҹәмиййәтдә зүлм вә тәзйиг алтында әзилән минләрлә габагҹыл адамларын фаҹиәси иди. Сәһһәт Шаиринин дә фаҹиәси бу иди.

А. Сәһһәт мүәййән тарихи дөврүн әдәби һәятындан бәһс эдир. Поэманын әкс этдирдийи дөврдә бир-биринә зидд әсас ики ҹәбһәнин, ики мәфкурәнин мәнафеини мүдафиә эдән ики гисм сәнәткар вар иди. Бунлардан бири буржуа-мүлкәдар мәфкурәсини тәблиғ эдән вә һаким истисмарчы синфә нөкәрчилик этмәк һесабына яшаян язычылар иди. Бу язычылар ялныз өз ағаларынын дедийини еринә етирир, Ә. Һагвердиевин дедийи кими, «ağa буюрур сүр дәрәйә, сүр дәрәйә» мәсәлини һәмишә «гулагларына күшвәрә» эдирдиләр. Ә. Һагвердиев буржуа язычыларынын мәсләксизлийи, буржуазияя нөкәрчилийи һагтында язырды: «...Сәбрибәйзадә дейәндә Анадолудан кәлмиш ханәбәдуш, бамбылы бир шаирдир. Бу бәдбәхт Әбдүлһәмидинми ҹөврүндән, я чаван түркләринми һәмләсиндән гачыб кәлиб, өзүнү сыхыб бир нәфәр сәрмайәдарын бушгағына. Бу шәхс дә бунун габилиййәтинә бәләд олуб, көтүрүб бир журнал бина эдиб, ону да әйләшдириб идарәнин башында, өзүнә дә дейибдир ки, әкәр һүрриййәти-нисван, филан ады чәксән, сәни бир баш Анадолуя

көндәрәрәм. Мәндән мәвачиб алырсан, түркүн мәсәлини һәмишә гулагларына күшварә эт, йә'ни: «аға буюрур сүр дәрәйә, сүр дәрәйә»[1]. Мүртәче буржуа язычылары Ә. Һүсейнзадә, Ә. Ағаев, Х. Сәбрибәйзадә беләләриндән иди. Онлар мәһкум синифләри истисмар йолу илә әлдә эдилән милйонларын һесабына яшайыр вә өз ағаларынын «хошуна кәлән» әсәрләр язырдылар.

Бир дә бу вә я башга дәрәчәдә халгын мәнафеини мүдафиә эдән, онун үчүн языб-ярадан, онун ирәлиләмәсинә вә инкишафына чалышан язычылар варды. Һәмишә һаким синифләрин, мүртәче гүввәләрин тәзйиг вә тә'гибләринә мә'руз галан бу язычыларын да бир гисми халгын ингилаби шүурунун гүввәтләнмәсинә чалышыр, мүхтәлиф мүбаризә үсулларындан истифадә эдирдисә (Ҹ. Мәммәдгулузадә, Сабир), дикәр гисми мөвчуд ичтимаи вәзиййәтлә разылашмыр, она гаршы мүбаризә этмәк истәйир, лакин өзләриндә ачизлик һисс эдәрәк кәдәрләнир, зиддиййәтли һаллар кечирирди (Сәһһәт, Шаиг).

Сәһһәтин поэмасындакы Шаир бу икинчи гисм язычылары тәмсил эдир. Дүшмүш олдуғу зиддиййәтдән гуртармаг үчүн онун гаршысында ики йол дурур: я ердән айрылараг көйләрә учмалы, «нәғмә-гәзәл язмалы», буржуа романтикләринин йолуну тутмалы, я да тамамилә чидди мәфкурәви бир мүбаризәйә башламалыдыр. Бу ики чәбһәнин нүмайәндәси олараг Сәһһәт поэмада Шеир пәриси вә Шәһәрли сурәтләрини яратмышдыр.

Шеир пәриси ердән, чәмийййәтдән айрылмыш сәнәткарларын, пассив романтиканын тимсалыдыр.

Шаир чәкдийи әзаблардан хилас олмаг үчүн йоллар ахтардығы заман Шеир пәриси онун көмәйинә кәлиб, ону «фани дүняя бағланмамаға», «үлвиййәтә йүксәлмәйә» чағырыр. Шеир пәриси сүбут этмәйә чалышыр ки, әсл һәят көйләрдә, мәләкләр аләминдәдир. Доғрудур, онун чағырышында илк нәзәрдә доғру көрүнән, һәяти сәсләнән чәһәтләр дә вардыр. Лакин бунлар Шеир пәрисинин поэмада тутдуғу үмуми мәфкурәви мөвгеини тамамилә экс этдирмир. Шеир пәриси сәнәтә бахышыны чох айдын шәкилдә ифадә эдәрәк дейир:

[1] Ә. Һагвердиев. «Тәсәттүри-нисвана даир», «Молла Нәсрәддин» журналы, 21 март 1914, № 10.

Шаирим! Гәм емә, аләми-чаһан фанидир;
Чавидани яшайыш ләззәти-руһанидир.
Көлкәйә алданараг севмә чәфа аләмини,
Йүксәл үлвиййәтә, сейр эйлә сәфа аләмини.
Аләмин фани гүюдатына пабәнд олма!
Зәһмәтиндән утаныб эйшинә хурсәнд олма!
Уйма алчаглара, сән таири-үлвиййәтсән,
Гач әсарәтдән экәр ашиги-һүрриййәтсән.
Кәл мәнимлә апарым өвчи-сәмавәтә сәни,
Орада наил эдим дүрлү фүюзатә сәни.
Орада һуру пәриләрлә эдәрсән хәндә,
Бәхтиярлыгда яшарсан әбәди, фәрхәндә.

Узун тәрәддүд вә э'тиразлардан сонра мүәййән чыхыш йолу тапмаян Шаир «дүнянын гәмләриндән гуртармаг үчүн» Шеир пәрисинин тәклифини гәбул эдир. Белә бир һәллэдичи заманда өз гәһрәманыны тәһлүкәли бир йолдан айырмаг үчүн мүәллиф Некрасовдан, онун «Шаир вә Вәтәндаш» поэмасындан чыхыш йолу өйрәнәрәк, Вәтәндаша бәнзәйән Шәһәрли сурәтини ярадыр.

Шәһәрли учурум гаршысында дурмуш Шаири сечдийи горхунч йолдан чәкиндирир. Некрасовун Вәтәндашы кими, о да Шаири мүбаризәйә, һәр чүр тәрәддүдү, ачизлийи бурахыб «илдырымлар сачан» сәнәт адамы олмаға, вәтәнә, халга хидмәт этмәйә чағырыр:

Галх, оян, чүр'әт элә, рә'д кими фәряд эт!
Бу фәлакәтдә галан милләтинә имдад эт!
Ананын дәрдинә өвлад шәрик олмазмы?
Ананын һалы вәхим олса, оғул солмазмы?
Вәтән уғрунда кәрәк шәхс фәдакар олсун,
Белә мөвсимдә ятан кимсәләрә ар олсун!..
Санылырсан вәтән өвладларынын бир фәрди,
Вәтән имдадинә, бил ки, чағырыр һәр фәрди.
Я әр ол, ортая чых, я көмәк эт гардашына,
Я кедиб эвдә отур, һәм дә ләчәк сал башына.
... Сән дә дузсуз, ярамаз, насәлис эш'арын илә,
Лакин атәшли үрәкдән чыхан әфкарын илә
Илдырымлар сачараг фыртыналар ичад эт!
Нәзмә чәк гәмли тәәссүрләрини иншад эт!

Бу, Некрасов Вәтәндашынын мүбариз чағырышынын экс-сәдасыдыр. Бу сәтрләрдәки алов вә һәйәчан, вәтәнә мәһәббәт вә гейрәт һисси Некрасов Вәтәндашынын Шаирә мүрачиәтлә дедийи аловлу, һәйәчанлы сөзләрә нә гәдәр яхындыр:

Будь гражданин! Служа искусству,
Для блага ближнего живи,..

Иди в огонь за честь отчизны,
За убежденье, за любовь..

Шәһәрли руһдан дүшән Шаири ичтимаи һәятла гайнайыб гарышмаға, вәтәнә вә халга көмәк этмәйә чағырыр. Лакин артыг зиддиййәтләр кирдабындан чыха билмәйән Шаир нәтичә э'тибарилә нә Шеир пәрисинин йолу илә кедир, нә дә тамамилә Шәһәрли илә разылашыр. Пәринин йолу илә она көрә кетмир ки, бу онун мәгсәдинә зиддир. О, «нәғмә-гәзәл язмаг», көйләрдә учмаг үчүн яранмамышдыр. Шәһәрлинин көстәрдийи йол илә кетмәк исә, Шаирин дедийинә көрә, шәрәфли олса да, чәтиндир. Бунун үчүн шәраит вә имкан йохдур.

«Шаир, Шеир пәриси вә Шәһәрли» поэмасынын идея истигамәтини айдынлашдырмаг үчүн, һәр шейдән әввәл, Сәһһәтин Шаирәми, йохса Шәһәрлийәми бәраәт газандырдығыны, кими даһа чох мүдафиәйә чалышдығыны изаһ этмәк лазым кәлир. Поэманын Сәһһәт ярадычылығындакы әһәмиййәти дә бу мәсәләнин шәрһи илә тә'йин олуна биләр.

Бир чох мүәллифләр бу поэмая гиймәт верәркән, биринчи нөвбәдә Шаир сурәтинин кечирдийи фикри зиддиййәтләрә әсасланмышлар. Бу бир чәһәтдән дүздүр. Доғрудан да, Шаир сурәти илә Сәһһәт сәнәтә вә сәнәткара гиймәт гоймаян буржуа-мүлкәдар чәмиййәтини тәнгид эдир, мүтләгиййәтин тәзйигинә мәһкум олан вә бу сәбәбдән зиддиййәтли, бөһранлы һаллар кечирән язычыларын фачиәсини тәсвирә чалышыр. Бурада зүлм вә әсарәтә, сәнәт вә сәнәткары ачыначаглы һала салмыш ичтимаи гурулуша гаршы об'ектив бир э'тираз вардыр. Лакин бунунла беләә әсәрин әсас мәфкурәси Шаир сурәтилә ифадә эдилмәмишдир.

Шәһәрли сурәтиндән мүәллиф өз гаршысына гойдуғу әсас идеяны ифадә эдән бир васитә кими истифадә эдир. Сәһһәт анчаг онун көмәйилә Шаири ағыр вәзиййәтдән хилас этмәйә чалышыр. Онун «Шаир вә Рүбаб» поэмасынын сон һиссәсини атараг, «Шаир вә Вәтәндаш» поэмасындан истифадә этмәси дә буну сүбут эдир. Бу фикир М. Ариф тәрәфиндән дә тәсдиг эдилир: «Сәһһәтин бу ше'риндә бөйүк рус шаиринин тә'сири ачыг вә айдындыр. Некрасовун Вәтәндашы Сәһһәтин ше'ринә Шәһәрли симасында кәлмиш вә өз мүбариз шеир шүарыны да

эйнилә кәтирмишдир. Сәһһәт онун сөзләрилә тамамилә шәрик олмуш вә ше'рин ичтимаи вәзифәсини халга вә вәтәнә чидди сурәтдә хидмәтдә көрмүшдүр. Бу, Сәһһәтин ярадычылығында гүввәтли бир чәһәт иди»[1].

Сәһһәт өз әдәби вә ичтимаи көрүшләрилә дә Шәһәрлийә даһа чох яхындыр. Истәр нәзәри мәгаләләриндә, истәрсә дә бәдии әсәрләриндә формалист-схоластик әдәбийята, сәнәтдә мәфкурәсизлийә гаршы чыхан Сәһһәтин гәнаәтләрилә Шәһәрлинин фикирләри даһа чох сәсләшир. Буну биз Сәһһәтин «Шәрарә»синдә дә айдын көрмүшдүк.

Доғрудур, мүсбәт образ олан Шәһәрли поэмада бир гәдәр мүчәррәд верилмишдир. Онун һансы синфә, һансы ичтимаи зүмрәйә мәнсуб олмасы гисмән думанлыдыр; онун мүбаризәйә чағырышларында, иттиһамларында мүчәррәдлик вардыр. Лакин бүтүн бунларла янашы, Шәһәрли сәнәтин ичтимаи мүбаризәдә ролуну гиймәтләндирәрәк, ону һәятын габагчыл мейлләринә хидмәт этмәйә чағыран айыг, намуслу, фәал бир вәтәндашдыр. Вәтәнин ағыр күнләриндә өз вәтәндашлыг борчуну еринә етирмәйи инсанын ән мүгәддәс борчу һесаб этдийи кими, зәифлик көстәрән, вәтән гаршысында мәс'улиййәт һисс этмәйән ачиз, горхаг, хәялпәрвәр сәнәт адамларыны да о, иш көрмәйә, өз гәләмилә халга хидмәт этмәйә сәсләйир. Шәһәрлинин чағырышында габагчыл идеялар ифадә эдән һәгиги бир вәтәндашын арзу вә истәкләри топланмышдыр.

«Шаир, Шеир пәриси вә Шәһәрли» поэмасы илә Сәһһәт өз әдәби манифестини э'лан этмишди. Бу әдәби көрүшләрлә, о, М. Ф. Ахундов тәрәфиндән әсасы гоюлан, сонралар реалист язычыларымыз тәрәфиндән инкишаф этдирилән реалист әдәбийят, мүбариз сәнәт тәрәфдары олдуғуну билдирирди. Бу көрүшләрдә Белински, Добролюбов, Чернышевски кими бөйүк ингилабчы-демократларын Некрасов сәнәтиндә:

Поэтом можешь ты не быть
Но гражданином быть обьязан

—шәклиндә мейдана чыхмыш әдәби мүлаһизәләринин көзәл бир тә'сири варды.

---

[1] М. Ариф. «Некрасов вә Аббас Сәһһәт», «Әдәбийят гәзети», 7 декабр 1946, № 34.

Сәһһәт ярадычылығынын ән йүксәк бәдии мәһсулу олан бу поэма шаирин көрүшләриндәки, сәнәтә бахышындакы ирәлиләмәни көстәрән ән яхшы әсәрдир. Поэма Сәһһәтин тәрәддүдләрә, ачизлийә сон гоюб, мүбариз бир гәләм саһиби олмаға доғру йүксәлдийини көстәрирди.

Поэма бәдии дәйәри э'тибарилә дә Сәһһәтин ярадычылығында хүсуси ер тутур. Шаирин поэтик исте'дады, онун шаирлик мәһарәти бу поэмада даһа айдын шәкилдә өз әксини тапмышдыр. Мисралардакы ахычылыг, диалоглардакы тәбиилик, әруз вәзнинин тәләбләринә уйғун олараг Азәрбайчан сөзләриндән ерли-ериндә истифадә этмәк бачарығы, фикри айдын вә кәскин шәкилдә ифадә этмәк йүксәк бир илһамла язылмыш бу поэманын ән яхшы хүсусиййәтләриндәндир. «Шаир, Шеир пәриси вә Шәһәрли» поэмасы XX әср поэзиясынын көзәл нүмунәләриндән биридир.

Ушаглар үчүн әсәрләри

Аббас Сәһһәтин әдәби ярадычылығынын мүһүм бир саһәсини дә ушаглар үчүн яздығы әсәрләр тәшкил эдир. Он беш илә гәдәр мүәллимлик этмиш Сәһһәт ялныз мәктәбдә дейил, мүәййән мә'нада әдәби ярадычылығында да бир мүәллим олмушдур. Онун ушаглар вә кәнчләр үчүн яздығы бир чох лирик шеирләр, сәһнә әсәрләри, тәмсилләр тә'лим-тәрбийә ишинә көмәк этмишдир.

XX әсрин башланғычында Азәрбайчанда маариф саһәсиндә эмәлә кәлән чанланма вә мәктәбә бөйүк эһтиячла әлагәдар олараг бир сыра габагчыл язычылар өз әсәрләриндә маариф, әхлаг, тәрбийә мәсәләләринә дә кениш ер верирдиләр. Бу маарифпәрвәр язычылардан бир чоху (А. Сәһһәт, С. Сани, А. Шаиг вә б.) эйни заманда мүәллимлик эдирди. Онлар мәктәбдә тәләбәләрә өйрәтдикләрини ери кәлдикчә өз әсәрләриндә бәдии диллә ифадә эдир, әхлаги-тәрбийәви әсәрләр языр вә үмумиййәтлә өз ярадычылыгларыны мәктәблә сых бағламаға чалышырдылар. М. Ә. Сабир, С. Сани, А. Шаиг, эйни заманда, көркәмли ушаг әдәбиййаты мүәллифләри кими мейдана чыхмышдылар. Бүтүн бунлар бир тәрәфдән Азәрбайчанда ушаг әдәбиййатынын күчләнмәсинә сәбәб олур, дикәр тәрәфдән ени-ени дәрсликләрин яранмасына, мәктәбләрдә доғма Азәрбайчан дилинә вә әдәбиййатына кетдикчә даһа артыг ер верилмәсинә көмәк эдирди.

А. Сәһһәт дә бу йолда чалышан, Азәрбайчанда ушаг әдәбиййатыны инкишаф этдирән мүәллифләрдән иди. О, ушагларын тә'лим-тәрбийәси ишинә бөйүк әһәмиййәт верирди. Бу мәгсәдлә дә шаир ярадычылығынын мүәййән һиссәсини ушаг әсәрләри язмаға һәср этмиш вә көзәл, мәзмунлу шеирләрилә ушагларын мәһәббәтини газанмышды.

Сәһһәт ушаглар үчүн яздығы әсәрләрә өз ярадычылығынын айрылмаз бир саһәси кими бахырды. Ушаглар үчүн нәшр олунан журналларда, мүхтәлиф дәрсликләрдә мүнтәзәм чыхыш эдән шаир ушаг әсәрләринин бәдии кейфиййәтинә хүсуси диггәт етирмишдир. О, ушаг әсәрләринә бөйүкләр үчүн яздығы әсәрләрдән аз әмәк сәрф этмирди. Белински мәгаләләриндән бириндә язырды: «Ушаглар үчүн анчаг о әсәрләр яхшы вә файдалы сайыла биләр ки, о, бөйүкләри дә мәшғул этсин вә онларын бир ушаг әсәри кими дейил, һамы үчүн язылмыш әдәби әсәр кими хошуна кәлсин»[1].

Ушаг әдәбиййатыны дидактикая чевирмәйә, онун бәдии тә'сир гүввәсини азалтмаға чалышанлара гаршы дейилмиш бу сөзләр бөйүк бир һәгигәти ифадә эдирди. Маарифпәрвәр Азәрбайчан язычыларынын мүсбәт чәһәти бир дә онларын өз әсәрләриндә белә бир нөгсана ер вермәмәйә чалышмаларындадыр. Онлар ушаг әдәбиййатына да там мә'нада чидди ярадычылыг иши кими бахырдылар. XX әсрин илк ики он илиндә Азәрбайчанда сон дәрәчә гүввәтли ушаг әдәбиййатынын яранмасыны бир дә бунунла изаһ этмәк лазымдыр.

Сәһһәт ушаг әдәбиййатына тәсадүфи кәлмәмишди. Ушагларын һәятына, тәһсилинә мараг, тә'лим-тәрбийә ишләринә диггәт үмумиййәтлә шаирин ярадычылыг тәбиәти үчүн характерик иди. Одур ки, 1906-чы илдә «Дәбистан» журналынын 15-чи нөмрәсиндә кәнчләр үчүн яздығы «Фәряди-интибаһ...» адлы биринчи ше'рини чап этдирдикдән сонра, шаир бу саһәдә сә'йлә чалышмышдыр. «Дәбистан», «Мәктәб» кими ушаг журналларында,

[1] В. Г. Белински. «Ушаглар үчүн ени китабхана», «Бүтүн әсәрләри», Венгеровун редактәсилә, 10-чу чилд. сәһ. 508 (русча).

«Түрк әлифбасы», «Икинчи ил», «Ени мәктәб», «Күлзар» адлы дәрсликләрдә онун чохлу әсәри чыхмышдыр.

Белински ушаг әдәбийятыны яш хүсусиййәтләринә көрә мүәййән һиссәләрә айырмағы, ушағын яшыны нәзәрә алараг, онун сәвиййәсинә мүнасиб әсәрләр охутмағы зәрури һесаб эдирди. О язырды: «...ушаглара гаршы мәһәббәт, ушаг яшынын тәләб, хүсусиййәт вә тәфәррүатыны дәриндән билмәк дә ән мүһүм шәртләрдәндир»[1]. Сонралар бу фикир М. Горки тәрәфиндән даһа да инкишаф этдирилмишди: «Ушаг әдәбийяты саһәсинә кәлән мүәллиф охучу яшынын бүтүн хүсусиййәтләрини нәзәрә алмалыдыр. Әкс тәгдирдә нә ушаға, нә дә бөйүкләрә лазым олмаян, кимин үчүн язылдығы мә'лум олмаян бир китаб мейдана чыхар»[2].

Сәһһәтин ушаглар үчүн яздығы әсәрләр яш хүсусиййәтләринә көрә ики һиссәйә айрылыр: 1. Аз яшлы ушаглар үчүн язылан кичик һәчмли лирик шеирләр, нәғмәләр; 2. Мәктәб яшлы ушаглар вә кәнчләрә мәхсус әсәрләр; бурая тәмсилләр, аллегориялар, сырф тәрбийәви шеирләр дахилдир.

Шаирин кичик яшлы ушаглар үчүн яздығы шеирләри даһа чох яйылмышдыр. «Яз», «Бағча», «Ики дана», «Чүчәләр», «Гушлар», «Илк баһар», «Ана вә бала» кими бу күн дә өз бәдии-тәрбийәви әһәмиййәтини итирмәмиш әсәрләри шаирин ушаг психолокиясына, зөвгүнә яхшы бәләд олдуғуну, халг әдәбийятындан мәһарәтлә истифадә этдийини көстәрир. Бу чәһәтдән «Ана вә бала» ше'ри чох характерикдир:

Отурмуш ана,
Басмыш бағрына
Назлы көрпәсин,
Лайла дер[3] она...

Дағда дарылар,
Сүнбүлү сарылар,
Гоча гарылар
Бу балама гурбан.

---

[1] В. Г. Белински. «Сечилмиш мәгаләләр», Бакы, Ушагкәнчнәшр, 1948, сәһ. 129—130.

[2] М. Горки. «Мөвзулар һаггында», «Әдәбийят һаггында», Москва, 1953, сәһ. 643 (русча).

[3] Бурада вәзн хатиринә «дейир» сөзү «дер» шәклиндә ишләнмишдир.

Дағын маралы,
Көзү гаралы,
Дүнянын малы,
Бу балама гурбан[1].

Бу шеирдә охшамаларын поэтик хүсусиййәтләриндән истифадә эдән шаир кичик яшлы ушагларын аләмини дә унутмамышдыр; ше'рин динамик, йығчам вә айдын олмасына диггәт етирмишдир. Үмумиййәтлә, халг әдәбийяты илә бағлы олан белә шеирләриндә Сәһһәт һәмишә өзүнә мәхсус садәлийи, тәбиилийи, халг руһуну вермәйә чалышырды. Эйни хүсусиййәтләрә биз «Көч», «Ики дана» кими шеирләрдә дә раст кәлирик.

А. Сәһһәт шифаһи халг әдәбийятындан мүхтәлиф шәкилләрдә истифадә эдирди. Шаир бә'зән айры-айры шеирләрин мәзмунуну халг нағылларындан алырдыса («Күн вә күләк» ше'риндә олдуғу кими), бә'зән айры-айры баятылары, яхуд нәғмә һиссәләрини эйнилә өз шеирләринә дахил эдирди. Мәсәлән:

Ағ дәвә алчаг кедәр,
Голунда голчаг кедәр,
Ағ дәвәнин көзләри,
Ерә дәйәр дизләри.
Энди чая юһ-юһ,
Ағча мая юһ-юһ («Көч»).

Яхуд:

Бир бөлүк атлар,
Атлар көй отлар,
Әрсиз арвадлар
Бу балама гурбан («Ана вә бала»).

Бә'зән исә шаир айры-айры аталар сөзләрини, мәсәлләри усталыгла ше'рә кәтирир, мүрәккәб һәят һадисәләри ичәрисиндә чашмамаг үчүн кичик охучуларына халг һикмәтилә йол көстәрирди. Мәсәлән, «Әлдән галан, әлли ил галар», яхуд «Бу күнүн ишини сабаһа гойма» кими мәсәлләрин мәзмуну «Ики ушаг» ше'риндә ашағыдакы шәкилдә ишләнмишдир:

Субһә бу күнкү иши
Гоймаз ағыллы киши.

А. Сәһһәтин мәктәбә гәдәр ушаглар үчүн яздығы әсәрләриндә тәрбийәви мәсәләләр әсасдыр. Мүәллим руһ-

---

[1] «Мәктәб» журналы, 1912, № 14.

лу шаир һәр ше'риндә балача охучуларына мә'лумат, билик вермәйә, мүхтәлиф һәят, тәбиәт һадисәләрилә онларын тәсәввүрүнү кенишләндирмәйә чалышыр. Бу шеирләр ушагларда аиләйә, анаја, зәһмәтә мәһәббәт һисси ојадыр; фәсилләрә даир, гушларын вә һејванларын һәяты һаггында мә'лумат верир. «Күлләрин бәһси» аллегориясында ушаглар айры-айры күлләрин хүсусиййәтләрилә, «Көч» ше'риндә кәнд һәяты илә, «Илк баһар» вә «Яз» шеирләриндә көзәл тәбиәт мәнзәрәләрилә таныш олурлар. «Чүчәләр» вә «Гушлар» бу күн дә ушагларын севә-севә әзбәрләдийи чох сәмими шеирләрдәндир.

Сәһһәтин шеирләрини ушаглар үчүн мараглы едән чәһәтләрдән бири онларын мәзмунундакы конкретликдир. Риторикадан тамамилә узаг олан белә шеирләр ушаға мүәййән һәят һадисәси һаггында айдын мә'лумат верир. Мәсәлән, һәчмчә чох балача олан «Яз» ше'риндә ушаг яз фәслинә аид хүсусиййәтләрлә таныш олур. О өйрәнир ки, яз фәслиндә кечә илә күндүз арасында фәрг азалыр, һаванын истиси артыр, дағларын гары әримәйә, гушлар кери дөнмәйә башлайыр. Бүтүн бу мәсәләләри шаир садә бир дил, йүксәк поетик руһла өз кичик охучусуна белә чатдырыр:

О күн ки, фәсли-яз олур,
Кечә күнүз тараз олур.
Һаванын артар истиси,
Даһа союглуг аз олур.
Әрир дағын, чөлүн гары,
Ахар дәрәләрә сары.
Курулту илә сел кәләр,
Салар сәдая чайлары.
Гарангуш ол заман кәләр,
Енә тикәр ювасыны.
Гонар яшыл ағачлара,
Охур көзәл һавасыны.

Белә шеирләриндә Сәһһәт кичик яшлы ушаглар үчүн хүсуси әһәмиййәти олан әянилийә бөйүк диггәт етирир, фикри ләвһә вә мәнзәрәләрлә чанландырыр.

Чылпаг нәсиһәтә, дидактизмә йол вермәмәк үчүн Сәһһәт шеирләринин чохуну һәяти һадисәләрдән ибарәт сүжетләр әсасында язмышдыр. «Оғру вә анасы» ше'риндә оғурлуғун ачы нәтичәләрини, ушағын тәрбийәсиндә ананын мүһүм рол ойнадығыны охучусуна көстәриркән шаир садәчә нәсиһәт йолу илә кетмир, бу идеяны мараглы бир сүжет дахилиндә верир: илк дәфә йолдашынын китабыны оғурлаян ушаг анасы тәрәфиндән тәнбеһ эдилмәдийинә көрә, сонралар оғурлуға адәт эдиб, пешәкар бир гулдура чеврилир. Мәһкәмәдә өлүм фәрманы охундуғу заман о, һакимдән сөз алыб, әслиндә анасынын оғру олдуғуну билдирир. Беләликлә, шеир ибрәтли бир сәһнә илә битир.

«Ата вә оғул», «Ит вә көлкәси», «Ики дана», «Айы вә арылар», «Ики ушаг» вә саирә шеирләр дә мараглы сүжет әсасында гурулмушдур.

Габагчыл Азәрбайчан язычылары ушаг әдәбийятына, кәнч нәслин тәрбийәсинә бөйүк әһәмиййәт вердикләри һалда, буржуа язычылары бу ишә мәнфи мүнасибәт бәсләйир, бу саһәдә чалышмағы өзләри үчүн «тәнәззүл» һесаб эдир, ушаглар үчүн әсәр язан мүәллифләри һәтта тәһгир эдирдиләр. А. Сәһһәтин өз тәбиилийи вә бәдиилийилә диггәти чәлб эдән «Гушлар» ше'ринин, һабелә бир сыра башга ушаг язычыларынын буржуа идеологу Ә. Һүсейнзадә тәрәфиндән тәнгид эдилмәси буна яхшы мисалдыр.

Буржуа язычылары бу зәрәрли фикирләрилә ушаг әдәбийятыны доғру йолдан аздырмаға чалышырдылар. Лакин кечән фәсилдә дейилдийи кими, башда Ч. Мәммәдгулузадә олмагла габагчыл зиялылар бу тәшәббүсләри кәскин сурәтдә писләмишдиләр.

Сәһһәтин мәктәб ушаглары вә кәнчләр үчүн яздығы әсәрләрин чохунда ичтимаи мәзмун гүввәтлидир. Кичик ушаглар үчүн яздығы шеирләрдән фәргли олараг, бурада һәят материалы даһа чох, тематика даһа кениш, идея мәзмуну даһа мүрәккәб вә әһатәлидир. Вәтән мәһәббәти, маарифә, элмә чағырыш бу әсәрләрин әсас мәзмунуну тәшкил эдир. Шаир һәр нәдән языр язсын, гаршысына нә кими тәрбийәви мәгсәд гоюр-гойсун, ону вәтән мәһәббәтилә, элм вә маарифлә әлагәләндирир («Фирдөвсүл-әтфал, яхуд чочуглар бағчасы»[1], «Мәктәб шакирди»[2], «Бир мәктәбдә имтаһан»[3], «Күчә ушағы»[4] вә с.).

Доғрудур, ярадычылығынын илк илләриндә Сәһһәтин

1 «Дәбистан» журналы, 1907, № 2.
2 «Мәғриб күнәшләри», I һиссә, сәһ. 7.
3 «Мәктәб» журналы, 1913, № 9.
4 «Ени мәктәб», Бакы, 1909, сәһ. 149.

милләт вә вәтән анлайышында мәһдудлуг варды. Шаир о заман һәлә ислам тарихини идеализә эдир, «ислам мәдәнийјәтинин» тәнәззүлүнә тәәссүф эдирди. Сәһһәт «вәтән» мәфһуму алтында бә'зән бүтүн «ислам аләми»ни нәзәрдә тутурду. Лакин кетдикчә көрүшләриндә әмәлә кәлән ирәлиләмә Сәһһәтин вәтәнә мүнасибәтинин дә характерини хейли дәйишир. Шаир азадлыг уғрунда ингилаби мүбаризәјә гошулан Әһмәд («Әһмәдин гейрәти»), шаирләри халг мәнафеи уғрунда мүбаризәјә чағыран Шәһәрли («Шаир, Шеир пәриси вә Шәһәрли») кими мүбариз сурәтләр ярадыр; ярадычылығынын сонракы дөврләриндә мәһкумлара рәғбәт, истисмарчы-түфейли синифләрә нифрәт Сәһһәт ярадычылығында үстүн бир әһвалруһийјәјә чеврилир. Беләликлә, Сәһһәтин вәтәнпәрвәрлийи мәһкумийјәтә, истисмара, әдаләтсизлийә гаршы чеврилмиш, халгын талеи вә һәяты илә бағлы олан, маһийјәт э'тибарилә мүтәрәгги бир мә'на дашыян вәтәнпәрвәрлик иди.

Марксизм өйрәдир ки, бир язычынын вәтәнпәрвәрлийини айдынлашдырыркән, биринчи нөвбәдә ичтимаи мүбаризәдә онун һансы тәрәфә—истисмарчы синифләрәми, яхуд мәһкум синифләрәми мейл этдийини изаһ этмәк лазымдыр. Онун өз вәтәниндә нәйи севдийини вә нәйә нифрәт этдийини, онун арзу вә идеяларынын синфи маһийјәтини шәрһ этмәк лазымдыр. Сәһһәт ярадычылығынын үмуми идея истигамәти айдын көстәрир ки, онда зәһмәткеш синифләрә дәрин бир рәғбәт, вәтәнин мүтәрәгги гүввәләринә бөйүк бир инам олмагла янашы, башга халгларын мәдәни наилийјәтләрини гиймәтләндирмәк мейли дә гүввәтли олмушдур. Ичтимаи мүбаризәдә о өз дүнякөрүшү чәрчивәсиндә мәһкум синифләрин мәнафеини мүдафиә этмишдир.

Сәһһәт билаваситә вәтәндән, вәтән мәһәббәтиндән бәһс эдән бир нечә шеир язмышдыр («Вәтән», «Тәрчүмеји-һалым вә я һололо», «Вәтән» вә с.). Бу шеирләрдә о, вәтәнә, халга олан мәһәббәтдән данышыр; вәтән йолунда, халг йолунда һәр шейдән, чанындан белә кечмәјә һазыр олдуғуну билдирир:

> **Шишә чәксәз дә дирийкән этими,**
> **Атмарам мән вәтәну милләтими**[1].

¹ «Сыныг саз», сәһ. 4.

А. Сәһһәтин мәктәблиләр үчүн яздығы шеирләрдә дә вәтәнә мәһәббәт идеясы мүһүм ер тутур. Шаир кәнч нәслдә вәтән севкиси тәрбийә этмәјә чалышыр. «Вәтән» ше'риндә о, мүчәррәд шәкилдә олса да, вәтәнин мүгәддәслийиндән бәһс эдир:

> Көнлүмүн севкили мәһбубу мәним,
> Вәтәнимдир, вәтәнимдир, вәтәним...
> Вәтәнин севмәјән инсан олмаз,
> Олса, ол шәхсдә вичдан олмаз[1].

М. Ю. Лермонтовун вахтилә Добролюбов тәрәфиндән йүксәк гиймәтләндирилмиш «Вәтән»[2] ше'ринин тә'сирилә яздығы «Вәтән» адлы икинчи бир мәнзумәсиндә Сәһһәт ушаглары ана юрдун тәбии зәнкинликләрилә таныш эдир. Шаир вәтәнин «һәр күнчүндә ятан мин хәзинәдән», вәтәнин уча дағларындан, сәфалы абү һавасындан, галын мешәләриндән, чейранларындан данышыб охучуларыны «бу чүр көзәл мәмләкәти севмәјә» чағырыр:

> Көзәл торпаг, көзәл өлкә, көзәл ер!
> Дүня үзрә бимислү бибәдәл ер!
> Бу чүр көзәл мәмләкәти ким севмәз?
> Бунча фираван не'мәти ким севмәз?
> Мән вәтәни чаным кими севирәм,
> Руһум, этим, ганым кими севирәм[3].

Бурада вәтән мәһәббәти әсасән ана юрдун көзәл, зәнкин тәбиәтинә мәһәббәт шәклиндә мейдана чыхмышдыр.

«Фирдөвсүл-әтфал, яхуд чочуглар бағчасы», «Мәктәб шакирди», «Ики ушаг», «Бир мәктәбдә имтаһан» кими шеирләриндә исә Сәһһәт бир маарифпәрвәр кими чыхыш эдир, ушагларда мәктәбә, элмә, маарифә һәвәс оятмаға чалышыр. Садә дилдә, гыса, ойнаг вәзнләрдә язылан бу шеирләрин чоху мүәйјән бир сүжет әсасында гурулмушдур. Мәсәлән: «Ики ушаг» ше'риндә мүәллиф чалышган, ағыллы бир тәләбәни тәнбәл йолдашы илә гаршылашдырыр. Тәнбәл ушаг өз йолдашыны дәрси бурахыб ойнамаға чағырыр. Көрүләси иши сабаһа гоймағы тәнбәллик

¹ «Ени мәктәб», Бакы, 1910, сәһ. 145.
² Сәһһәт Лермонтовун бу ше'рини азәрбайчанчая тәрчүмә этмишдир; бах: «Мәғриб күнәшләри», II һиссә, сәһ. 4.
³ «Мәктәб» журналы, 1914, № 2.

247—8

саян ағыллы ушаг исә йолдашына һәр иши өз вахтында көрмәйи мәсләһәт көрүр:

Сүбһә бу күнкү иши
Гоймаз ағыллы киши.
Дәрсими һазырларам,
Сонра кедиб ойнарам[1].

А. Сәһһәт ушаглар үчүн «Чәһаләт сәмәрәси, яхуд бир етимин хошбәхтлийи»[2] адлы бир п'ес дә язмышдыр. Бу, Азәрбайчан драматуркиясы тарихиндә илк ушаг әсәрләриндән биридир.

П'есин мөвзуу мәктәб һәятындан алынмышдыр. Бүтүн һадисәләри мәктәб дахилиндә тәсвир едән мүәллиф, Сабирин «Охутмурам, әл чәкин», «Гой сөйсүн, ушагдыр ушағым» сатираларында олдуғу кими, чаһил ата-аналары, тәнбәл вә дәчәл шакирдләри тәнгид едир, халгын маарифләнмәси йолунда сә'й көстәрән мүәллимләрин, йохсул тәләбәләрин көһнә чәмиййәтдә әзиййәт чәкдикләрини, онларын гаршысындакы маниәләри көстәрир.

Әсәд вә Садай исте'дадлы тәләбәләрдир. Тәнбәл, натәмиз вә дәчәл Исмайылын әксинә олараг, онлар чалышгандырлар. Чох чәтинликләрдән сонра Гори семинариясында бир ер алмаға мүвәффәг олан мүәллим Әсәди ора көндәрмәк гәрарына кәлир; ону янына чағырыб дейир: «Әсәд, һәрчәнд чох зәһмәт чәкдим, амма шүкүрләр олсун ки, зәһмәтим итмәди. Гори дарүлмүәллимининдә олан пансиона бир нәфәр шакирд гәбул етмәк үчүн вердийимиз әризәни оранын мүдири гәбул етмишдир. Сәнин чалышган вә сә'йли олмағына көрә гәрар гоймушуг ки, орая сәни көндәрәк... Кет, ата-анана хәбәр вер ки, сабаһ сәни Горийә көндәрәчәйәм. Әзизим, орада чалыш, сә'й ет, гой мүәллимләр сәни севсинләр. Инан ки, үч илдән сонра алим вә камил бир инсан олуб, вәтәнинә гайыдачагсан. О вахт милләт вә инсаниййәтә хидмәт едәчәксән»[3]. Лакин Әсәдин Горийә көндәрилмәси хәбәрини ешидән атасы бир баш мүәллимин үстүнә кәлир, «ушағы башдан еләдийи, ону чөлләрә салыб өзкә гапысына нөкәрчилийә көндәрдийи үчүн» мүәллими данлайыр, ону

[1] «Мәктәб» журналы, 1912, № 11.
[2] «Мәктәб» журналы, 1912, №№ 13, 14, 15. П'ес 1914-чү илдә китабча шәклиндә чап олунмушдур.
[3] «Чәһаләт сәмәрәси, яхуд бир етимин хошбәхтлийи», Бакы, 1914, сәһ. 7—8.

фикриндән әл чәкмәйә мәчбур едир. Атанын наданлығы өвладын бәдбәхтлийинә сәбәб олур. Әсәд тәһсилини давам етдирмәйә кедә билмир. Онун еринә Садайы көндәрирләр. П'ес мүәллимин бу сөзләрилә битир: «Кет, әзизим! Үмидварам ки, аз бир вахтда камил бир инсан олуб өз вәтәнинә гайыдарсан, вәтән вә миллэтинә хидмәт едәрсән. Кет, елмин нуру илә ишыглан вә бу гара чамаата гандыр ки, елм вә мәдәниййәт инсанын хошбәхтлийидир»[1].

Көрүндүйү кими, мүәллиф тәрбийәви әһәмиййәти олан бир сәһнә яратмышдыр. Сәһһәт көстәрмәк истәмишдир ки, йохсул ушагларын охумаг имканындан мәһрум олдуглары буржуа-мүлкәдар чәмиййәтиндә, чәһаләтин һөкм сүрдүйү бу мүһитдә исте'дадлы кәнчләрин талеи—бәдбәхтлийи я хошбәхтлийи тәсадүфләрдән асылыдыр. Әсәдин атасы Дадаш оғлунун тәһсилинә мане олуб, ону бәдбәхт етмәсәйди, Садай хошбәхт олмаячагды.

Мүәллим сурәти өз тәбиилийилә охучунун диггәтини чәлб едир. О, тә'лим-тәрбийә ишинә чан яндыран һәгиги бир мүәллимдир. Дадаш кими чәһаләт батаглығында боғулан авамлары хилас етмәк үчүн о, маарифи әсас васитәләрдән сайыр.

П'есдә Гори семинариясына мaариф-мәдәниййәт мәркәзи кими әһәмиййәт верилмәси дә чох марағлыдыр. Мүәллиф өз кичик гәһрәманы Садайы вәтәнә хейр вермәк үчүн Истамбула, Теһрана дейил, Гори семинариясына көндәрир. Әкәр биз Ч. Мәммәдгулузадә, Ү. Һачыбәйов, Н. Нәриманов, Сүлейман Сани, М. Магомаев, М. Маһмудбәйов кими габагчыл Азәрбайчан зиялыларынын Гори семинариясында етишдийини хатырласаг, Сәһһәтин бу сечкисинин мә'насыны даһа айдын баша дүшәрик. Чүнки, бә'зи мәнфи чәһәтләринә бахмараг, һәмин семинария XIX вә XX әсрләрдә мүтәрәгги рус мәдәниййәти, рус педагожиси сайәсиндә ени тәһсил верән маариф очагларындан бири олмушду.

Бир ушаг әдәбийяты мүәллифи кими, Сәһһәт тәмсил жанрындан да кениш истифадә етмишдир. Сейид Әзим Ширванинин тәмсилләринә яхын бир үслубда язылан тәмсилләриндә о, буржуа-мүлкәдар чәмиййәтиндәки ичтимаи бәрабәрсизлийин, мәнфи әхлаги хүсусиййәтләрин

[1] «Чәһаләт сәмәрәси...», Бакы, 1914, сәһ. 19.

тәнгидини верир. Пислә яхшыны, мәнфи илә мүсбәти даһа айдын ифадә этмәк үчүн шаир тәмсилләриндә ики айры-айры зидд чәбһәнин нүмайәндәләрини бир-бирилә гаршылашдырыр. Мәсәлән, мәзмуну шифаһи халг әдәбийятындан алынмыш «Күн вә күләк» тәмсилиндә күләк кими зора, күчә архаланмамаг, күн кими сәбр вә инамла иш көрмәк идеясы ифадә эдилир.

Чалышган, чәсарәтли вә доғручу олмаг, ловғаланмамаг, әмәйә, инсан зәһмәтинә мәһәббәт бәсләмәк шаирин тәмсилләринин идея истигамәтини тәшкил эдир. Мәсәлән: «Улаг вә аслан» тәмсилиндә асланы өлдүрмәк иддиасына дүшән ловға улаг ахырда чох күлүнч бир вәзийәтдә галыр. О, асланын бир һәмләсиндә мәһв олур. «Түлкү вә гурд» тәмсилиндә бошбоғазлыг, тәнбәллик писләнир.

Сәһһәтин мәшһур рус тәмсилчиси И. А. Крыловдан (1769—1844) тәрчүмә этдийи тәмсилләр дә Азәрбайчанда чох йайылмыш, мәктәблиләрин севдийи, әзбәрләдийи шеирләр сырасына дахил олмушдур («Сазандалар», «Балыг, өрдәк вә хәрчәнк», «Фил вә алабаш», «Зәһмәткеш айы», «Гарангуш вә ары», «Гурд вә гузу», «Чүтчү вә илан» вә с). Крылов ярадычылығына хас олан хүсусиййәтләри—халгилийи, кәскин сатираны, дил садәлийини мүһафизә эдән бу тәмсилләр бу күн дә бөйүк бир марагла охунур, ушаг тәрбийәси ишинә көмәк көстәрир.

Сәһһәтин ушаглар үчүн яздығы әсәрләрдәки айдынлыг, дәгиглик, ифадәлилик, ойнаглыг, садәлик вә тәбиилик нәзәри чәлб эдир. Бир-ики ше'рини чыхмаг шәртилә (мәсәлән: «Фирдөвсүл-этфал, яхуд чочуглар бағчасы» вә с.) Сәһһәтин элә ушаг әсәри йохдур ки, ону букүнкү кичик охучулар баша дүшә билмәсин.

Ушаг әдәбийятында дилин айдынлығы вә садәлийи чох мүһүм мәсәләдир. Бу чәһәт һәр һансы бир әсәрин балача охучуя чатмасы, она тә'сир этмәси үчүн әсас шәртләрдән биридир. Ушаг әдәбийяты тарихи, элэчә дә үмум әдәбийят тарихи көстәрир ки, дили айдын, садә вә бәдии олмаян әсәрләр яшамыр, халгын һафизәсиндән тез силинәрәк унудулур. Сәһһәти дә бир ушаг язычысы кими яшадан, севдирән ән мүһүм чәһәтләрдән бири дилинин садәлийи, бәдиилийи олмушдур.

Ушаглар үчүн яздығы әсәрләр Сәһһәтин ярадычылығында чох мүһүм ер тутур. Бу әсәрләр шаирин ушаг әдәбийятынын спесифик хүсусийәтләрини яхшы билдийини

вә бунлары бәдии ярадычылыға мәһарәтлә тәтбиг этдийини көстәрмәклә янашы, онун бир реалист сәнәткар кими күчүнү, гүдрәтини дә нүмайиш этдирир. Сәһһәт бир ушаг язычысы кими реалистдир. О, гәләмә алдығы мөвзулары реалист бир сәнәткарлыгла тәсвир этмишдир.

Тәбиәт тәсвирләри

Сәһһәт Азәрбайчан әдәбийятында чох көзәл, реал тәбиәт мәнзәрәләри ярадан язычылардан сайылыр. Тәбиәти тәрәннүм Сәһһәт лирикасынын әсас хүсусийәтләриндәндир. Һәлә 1905-чи илдә яздығы бир мәгаләдә «Тәзә шеир нечә олмалыдыр?»[1] суалына чаваб верикән о, Шәрг поэзиясынын сабитләшмиш мөвзуларыны, тәсвир васитәләрини тәнгид эдәрәк көстәрирди ки, һәр бир сәнәт әсәриндә инандырычы, тәбии һиссләр, мүәййән әхлаги мәсәләләр вә яхуд шаиранә тәбиәт мәнзәрәләри верилмәлидир. О заман Сәһһәт франсыз шаирләриндән (Сулли Прудом, Жан Рамо) тәбиәт лөвһәләри тәсвир эдән әсәрләр тәрчүмә этмиш вә өзү дә бу руһда шеирләр язмышды. 1905—1906-чы илләрдә, реалист рус әдәбийяты илә һәлә яхшы таныш олмадығы заман Сәһһәт тәбиәти тәсвир эдән әсәрләриндә һиссә, хәяла чох кениш ер верирди. Бу исә һәмин тәсвирләрдә реализмин зәифләмәсинә сәбәб олурду. Адыны чәкдийимиз мәгаләсиндә шаир ирәли сүрдүйү фикирләри әмәли олараг өз ярадычылығына тәтбиг эдир вә тәсвир этдийи тәбиәт лөвһәләрини өз һәйәчанлары, дахили аләми илә вәһдәтдә верирди («Баһар ахшамы», «Ядындамыдыр?»).

Шаирин өзүнүн ени шеир нүмунәси кими тәгдим этдийи «Баһар ахшамы» мәнзумәсини нәзәрдән кечирәк. Шеир белә бир тәсвирлә башланыр:

Яз мөвсими эндикчә сәмадән ерә ахшам,
Күн нуру верир дағлара мин рәнки-диларам.
Аһәстәлийиндән үфүгә эйләйир аһәнк,
Шәффаф сәмадә көрүнүр шөвги-фәзарәнк...

Кечмәз о гәдәр шәмс олур гайиб үфүгдән,
Анчаг галыр ол дәм бир ишыг рәнки-шәфәгдән.
Зүлмәт ганадын шам чәкәр руйи-чәһанә,
Мәхмур дүшәр чүмлейи-зәррати-зәманә.

---

[1] **Бах:** «Һәят» гәзети, 23 феврал 1905, № 14.

Ифадəсиндəки чəтинлийə бахмаяраг, аз-чох реалист маһиййəтдə олан бу тəсвир ахыра гəдəр эйни шəкилдə давам этмир. Шаир өз мəһəббəтини, «пəришан хəялыны» тəбиəтлə əлагəлəндирир; тəсвир олунан мəнзəрə илə өз дахили алəми арасында бир уйғунлуг олдуғуну көстəрир. «Ядындамыдыр?» ше'риндə исə тəбиəт тəсвирилə шаирин хатирəлəри бир-биринə гарышмыш һалда верилир.

Сəһһəтин пейзаж тəсвир эдəн бу илк шеирлəриндə ичтимаи мотивлəр йох дəрəчəсиндəдир. Шаирин сонракı дөврлəрдə тəбиəти тəсвир эдəн əсəрлəриндəн фəргли олараг, бу тəсвирлəрдə фəрдиййəтчилик, интим һисслəр үстүнлүк тəшкил эдир. О, реал тəбиəт мəнзəрəлəриндəн даһа чох өз һəйəчанларыны, дүшүнчəлəрини вермəйə чалышыр. Бу чəһəтдəн:

> Бир күн гəми-дөврандан усанды дили-зарым,
> Бир саһили-дəряя тəрəф дүшдү күзарым,—

—бейтилə башланан шеир даһа айдын тəсəввүр оядыр. Бурада «гəмли дөврандан» чана кəлиб дəря кəнарына чыхан шаирин гүссəлəри вə фыртыналы дəнизин тəсвири верилир. Мүəллиф өз кəдəрли һалы илə фыртыналы дəниз арасында мүгайисə апарыб тəбиəтин өзүндə дə кəдəр ахтарыр, өз гүссəсини тəбиəтлə бөлүшүр.

Тəбиəт тəсвирлəриндə Сəһһəтин һəята, чəмиййəтə мүнасибəтлəри дə өз эксини тапмышдыр. Бу дөврдə тəбиəт, шаири кечирдийи мə'нəви зиддиййəтлəрдəн, əзаблардан хилас эдəн сакит бир ер кими чəлб эдирди. О ялныз сакит вə көзəл тəбиəтдə өзүнə асудə бир сығыначаг тапырды. Белə һалларда шаир тəбиəти өз дахили алəмилə даһа кениш шəкилдə бағлайыб, тəбиəтин өзүнүн об'ектив тəсвиринə аз ер верир ки, бу да əсəрə һисси, хəяли бир рəнк верəрəк, онун реализм гүввəсини азалдыр. Бу тəсвирлəрдə һəятла, инсанларла əлагə зəифдир.

Рус вə Гəрби Авропа əдəбиййатында айры-айры əдəби чəрəянлара (сентиментализм, романтизм, реализм, символизм вə с.) мəнсуб язычылар тəбиəтə мүхтəлиф мəгсəдлə янашмышлар. Сентименталистлəр зəнкин, көзəл тəбиəт алəмини мүасир буржуа мəдəниййəтинə гаршы гоюрдуларса, романтиклəр тəбиəтдəн өз азадлыг мейллəрини, үсянкар, фыртыналы тəбиəтлəрини үзə чыхармаг үчүн истифадə эдирдилəр. Алман язычысы Жан Пол Рихтер (1762—1825) классик пейзажла романтик пейзажын фəргиндəн бəһс эдиркəн образлы бир диллə язырды: «Классик пейзаж күнəшин рəнкилə боянмышса, романтик пейзажда айын думанлы вə мүəммалы шүаы һөкмранлыг эдир»[1]. Реалистлəр исə тəбиəтə об'ектив бир мүнасибəт бəслəйиб, харичи алəми, тəбиəт зəнкинликлəрини реал лөвһəлəрдə чанландырырлар.

Сəһһəтин тəбиəт тəсвирлəриндə сентиментализм əламəтлəри вардыр. «Тəзə шеир нечə олмалыдыр?» мəгалəсиндə сентиментализм чəбһəсиндəн чыхыш эдəн шаир, өз əдəби ярадычылығында да тəбиəт мəнзəрəлəринə һисси, хəяли характер вермəйə чалышырды. Лакин бу хүсусиййəт Сəһһəтдə бир чох сентименталист язычыларда олдуғу кими мүртəче маһиййəтдə дейилдир; онда тəбиəти мəдəниййəтə гаршы гоймаг кими зəрəрли мейллəр олмамышдыр.

1907-чи илдəн сонра шаирин дүнякөрүшүндə, һəята вə сəнəтə бахышында əмəлə кəлəн ениликлə əлагəдар олараг, онун тəбиəтə мүнасибəти, тəбиəти тəсвир үсулу да дəйишир. Ярадычылығынын бу иллəриндə реалист əдəбиййата гүввəтли бир мейл көстəрəн Сəһһəт рус əдəбиййатынын А. С. Пушкин, А. В. Колтсов, А. Н. Плешшеев, И. С. Никитин кими нүмайəндəлəринин тəбиəти тəсвир эдəн əсəрлəрини тəрчүмə эдир вə өзү дə бу руһда шеирлəр языр. Һəмин мүəллифлəрин əслинə яхын тəрчүмə эдилмиш «Гыш», «Гыш сабаһы», «Гыш кечəси», «Яй сəһəри», «Тахыл бичини», «Пайыз» кими мəнзумəлəрини Сəһһəтин «Яй кечəси», «Яй сəһəри», «Əкинчи нəғмəси», «Гыш» вə саирə шеирлəриндəн айырмаг чəтиндир. Бу шеирлəрин адлары бир-биринə бəнзəдийи кими, мəзмуну, үслубу, гурулушу да чох яхындыр.

Тəбиəт тəсвирлəриндə Сəһһəт реалистдир. Бу тəсвирлəрдə артыг шаир тəбиəтин дахили сиррлəрини ачмаға, тəбиəт һадисəлəринə вə сəһнəлəринə рəмзи мə'налар вермəйə чалышмыр, өз руһи алəмилə харичи алəм арасында эйниййəт ахтармыр. Инди онун диггəтини тə-

---

1 Ситат В. Ф. Саводникин «Пушкин, Лермонтов вə Тутчевин поэзиясында тəбиəт һисси» китабындан көтүрүлмүшдүр; Москва, 1911, сəһ. 8 (русча).

биәтин өзү, онун зәнкинлийи чәлб эдир. О, тәбиәти олдуғу кими, көрүндүйү кими тәсвирә чалышыр.

Сәһһәт тәбиәти бүтүн чанлылығы илә дуя билмиш, онун көзәлликләрини мәһарәтлә тәрәннүм этмишдир Демәк олар ки, XX әср Азәрбайчан әдәбийятында тәбиәт тәсвирләри яратмаг саһәсиндә Сәһһәт гәдәр мүвәффәг олан икинчи бир шаир йохдур. Шаирин исте'дады бурада даһа гүввәтли бир шәкилдә үзә чыхмышдыр. Бу фикрин нә дәрәчәдә доғру олдуғуну тә'йин этмәк үчүн онун «Яй сәһәри» адлы мәшһур ше'рини нәзәрдән кечирәк:

Од тутуб гырмызы атәшлә енә янды уфуг,
Шәфәгин гырмызы рәнкилә ишыгланды уфуг.
Бир гәдәр чайдан узаг од галамыш дағда чобан,
Оядыр өз сүрүсүн отлая яйлагда чобан.
Юмушаг көй чәмәнин үстә дүшүб шеһ кечәдән,
Исти йохдур, һәлә вар бир балача меһ кечәдән.
Ағ думанлар учалыр көй үзүнә дағлардан,
Чох сәриндир һавасы, кечмә бу яйлаглардан.
Күн чыхыр, көйдә булуд гырмызы рәнкә бояныр,
Кәндлиләр чох йорулуб, уйгудан инди ояныр.
Пәйәдән мал-гараны бә'зи чыхардыр гыраға,
Бә'зи сәһрая кедир ишләмәйә, бә'зи бағаⁱ.

Азәрбайчан поэзиясынын көзәл нүмунәләриндән олан бу парчада һеч бир сүн'и, хәяли, гондарма фикир вә дуйғу йохдур. Шаир яй сәһәрини көрдүйү вә дуйдуғу кими, бүтүн тәбии хүсусиййәтләри вә әламәтләрилә тәсвир эдир. Бурада охучу санки яй сәһәринин гохусуну, шеһин рүтубәтини, сәһәр нәсиминин әтрини вә нәфәсини дуюр. Шаир тәбиәти инсанла, ичтимаи һәятла говушмуш бир шәкилдә чанландырыр, бу ики аләмин ваһид бир аһәнкини тәрәннүм эдир.

Сәнәтдә тәбиәтә мүрачиәт мүхтәлиф мәгсәд вә һиссләрлә әлагәдар олур. Язычы каинатын, тәбиәт һадисәләринин онда оятдығы тә'сири чох заман өз дүнякөрүшү илә әлагәләндирир вә бу тәсвирләрдән өз эстетик һиссләрини ифадә этмәк үчүн истифадә эдир.

Сәһһәтин тәбиәт тәсвирләриндә дә эйни вәзиййәтә тәсадүф этмәк мүмкүндүр. Шаирин тәбиәт мәнзәрәләриндә көзәл пейзажла янашы шаирин чәмиййәтә, һәята мүнасибәтини дә көрмәк олур. О, тәбиәти донмуш, чансыз шәкилдә дейил, чәмиййәтлә, инсанларла бирликдә тәсвир эдир. Тәбиәт көзәлликләрини инсанла, әмәклә әлагәдар верән Пушкин, Колтсов, Никитин кими, о да тәбиәти инсансыз тәсәввүр этмир; инсан онун пейзажларына бир чанлылыг, һәрәкәт, инкишаф һалы верир («Гыш», «Яй кечәси», «Яй сәһәри» вә с.). Бу әсәрләрдә инсан әмәйини, әмәкчи синифләрин вәзиййәтини әкс этдирән реал лөвһәләр вардыр.

1 «Мәғриб күнәшләри», I һиссә, сәһ. 18. Бу мәчмуәдә мүәллифин өз имзасы илә ики шеир чап олунмушдур ки, онлардан бири «Яй сәһәри»дир.

«Гыш» мәнзумәси гыш фәслинин тәсвирилә башланыр: уча-уча фырланан гар парчалары нәһайәт ерә дүшүр. Дағ-даш тамам ағ өртүйә бүрүнүр. Бачалардан чыхан түстү көйә учалыр. Союгдан булагларын сую донмуш, пәнчәрәләрин шүшәси буз бағламышдыр. Белә бир вахтда бир гарын чөрәк белә тапмаян, эвсиз-эшиксиз галан инсанларын, «фабрикләрдә чалышан, лағымларда күлүнк вуран фәһләләрин» һалы шаирин нәзәрини чәлб эдир. «Исти отагларда ейиб-ятан даш гәлбли дөвләтлиләрә» гаршы гәзәбләнән шаир, йохсуллара, истисмар олунанлара мәһәббәт дуйғуларыны ифадә эдир:

Дөвләтлиләр исти эвдә раһәт ейиб-ятырлар,
Ун алмаға ач языглар палтар-палаз сатырлар.
Аллаһ пайы диләйәни ачыгланыб сөйүрләр:
«Аллаһ версин, кет кәсб элә»—дейиб һәр кәс рәдд эдир,
«Ачам, донуб өлмәкдәйәм»—десә говуб дөйүрләр.
Бир дейән йох фәһләлийә бунлар кетмир, ким кедир?
Бу языглар дейилмидир фабрикләрдә чалышан,
Лағымларда күлүнк чалан, зәһмәтләрә алышан?!

Көрүндүйү кими, шаир синфи зиддиййәтләрин үстүнү ачыр, гыш фәслинин тәсвириндән истифадә эдәрәк һакимләрлә мәһкумлар арасында олан фәрги нүмайиш этдирир. Һәмин лөвһәләр охучуда үрәйи гыш кими союг олан дөвләтлиләрә нифрәт һисси оядырса, мәһкум синифләрә бир мәрһәмәт вә мәһәббәт доғурур.

Эйни хүсусиййәт шаирин пейзаж тәсвир эдән башга шеирләриндә дә вардыр. Бу шеирләр әсасән ики һиссәдән ибарәт олур. Ше'рин әввәлиндә сырф тәбиәти тәсвир эдән лөвһә верилирсә, чох кечмәдән шаир һәмин тәсвири чәмиййәтлә, инсанла әлагәләндирир. Мәсәлән, «Яй кечәси» адлы шеир гүрубун тәсвирилә башланыб инсан әмәйинин,

«күн алтында тәр төкән», «яшамаг үчүн һәр чүр зәһмәтә гатлашан» кәндлиләрин ағыр вәзиййәтинин тәсвири илә битир:

Ахшам олду, күн батды, шамлар янды,
Та сәһәрдән ахшамачан дурмадан
Күн алтында тәр төкәрәк чалышан
Әкинчиләр, бичинчиләр узанды...
Вар бу кәнддә енә элә йохсуллар
Нә чүтү вар, нә котаны, нә кәли...

Эйни руһда язылмыш «Әкинчи нәғмәси», «Яй сәһәри» кими шеирләрдә дә кәндли синфи, кәнд һәяты мәһкум вә ачыначаглы бир вәзиййәтдә тәсвир олунмушдур. Шаир кәнд зәһмәткешләринә өз рәғбәтини билдирмәклә, онларын ағыр иш шәраитини, һәят тәрзини көстәрмәклә кифайәтләнир. О заман Азәрбайчанда гүввәтләнән кәндли чыхышлары, бу синфин мүбаризә руһу һәмин әсәрләрдә өз әксини тапмамышдыр.

Сәһһәт илә эйни заманда, эйни тарихи шәраитдә яшаян Сабир исә кәндли синфини белә тәсвир этмирди. Сабир бир ингилабчы сатирик кими артыг аяға галхмыш, синфи шүуру оянмыш Азәрбайчан кәндлисини көрүб көстәрә билирди. Сәһһәт кәндли синфинә ачымагла, онун ачыначаглы, йохсул вәзиййәтинә өз тәәссүфүнү билдирмәклә кифайәтләнирсә, Сабир даһа ирәли кедәрәк кәндли синфини тарихи инкишафла аяглашмаға башлаян бир синиф кими, ени кейфиййәтләрлә тәсвир эдирди. Сабирин кәндлиси мүлкәдар гаршысында икигат бүкүлмүр, әксинә чәсарәтлә онун гаршысына тәләбләр гоюр, заманын дәйишдиййини дейирди:

Бәсдир дәхи фикр этмә дәдәм бәйди, бабам хан,
кечди элә дөвран,
Кетди о заман халг сизә эйләйә һөрмәт,
бәсдир бу мәзәммәт!
...Һеч кәс сизә бундан белә әймәз билəсән баш,
олдуг һамы гардаш.

А. Сәһһәт XX әср поэзиясында ән көзәл, реал, тәбии пейзаж ярадан мүәллифләрдәндир. Онун пейзажларында Азәрбайчан тәбиәтинин чох инчә хүсусиййәтләри өз әксини тапмышдыр. Шаирин тәбиәти тәсвир эдән шеирләрини охуяркән, санки Азәрбайчанын доғма чөлләрилә кедир, онун кениш дүзләринин, яшыл оваларынын этрини дуюр, ахшам вә сәһәрләрини, союг вә истисини һисс эдирсән. Бөйүк бир усталыг вә сәнәткарлыгла ярадылмыш бу лөвһәләрдә Сәһһәт реалист бир шаир кими чыхыш эдир. XX әср Азәрбайчан поэзиясына ени бир руһ, ени бир аһәнк кәтирән бу шеирләрдә Русиянын зәнкин тәбиәтини маһарәтлә тәрәннүм эдән Пушкин вә Лермонтов, Қолтсов вә Никитин кими шаирләрин дә айдын бир тә'сири вардыр.

Үчүнчү фәсил

АББАС СӘҺҺӘТ ВӘ РУС ӘДӘБИЙЯТЫ

Рус әдәбийяты дүнянын ән ирәлидә кедән, бәшәриййәтин бәдии тәфәккүрүнүн инкишафына гүввәтли тә'сир көстәрән бир әдәбийятдыр. Крылов, Пушкин, Лермонтов, Гогол, Некрасов, Толстой, Чехов, Горки кими классикләр етирмиш олан бу әдәбийят бөйүк рус халгынын вәтән пәрвәрлийини, һуманизмини, ингилаби мейлләрини, мүдриклийини, мисилсиз гәһрәманлығыны, көзәл әхлаги сифәтләрини—бир сөзлә, онун бүтүн варлығыны һәгиги сәнәт дилилә әкс етдирмишдир. Һәгигәтпәрәстлик вә хәлгилик, идеялылыг вә мүбаризлик, дәрин естетик һисс бу әдәбийятын характерик хүсусиййәтләридир.

Мәһз буна көрә дә рус әдәбийяты һәмишә габагчыл бәшәриййәтин севдийи, өйрәндийи бир әдәбийят олмушдур; тәрәгги вә азадлыг йолунда мүбаризәдә халглар бу әдәбийятдан илһам алмышлар.

Азәрбайчанда ичтимаи фикрин, эләчә дә бәдии әдәбийятын инкишафына реалист рус әдәбийяты гүввәтли тә'сир көстәрмишдир. Азәрбайчан әдәбийятында реализмин инкишаф етмәсиндә, бир чох әдәби жанрларын яранмасында, бу әдәбийятын доғру, габагчыл бир мәфкурәви истигамәт алмасында рус әдәбийятынын мүһүм ролу олмушдур. М. Ф. Ахундов, Н. Вәзиров, Ә. Һагвердиев Ҹ. Мәммәдгулузадә, С. С. Ахундов, Н. Нәриманов кими габагчыл Азәрбайчан язычылары рус әдәбийягына бир ярадычылыг мәктәби кими бахмыш, ондан мәфкурәви-әдәби гида алмыш, өз сәнәткарлыгларыны артырмаг үчүн рус әдәбийятындан өйрәнмишләр. Милли зәмичәдә, классик әдәби ән'әнәләр әсасында инкишаф едән әдәбийятымызын йүксәк бир мәрһәләйә гәдәм гоймасында, идея вә сәнәткарлыг ҹәһәтдән зәнкинләшмәсиндә рус әдәбийяты һәгиги бир әдәби ярадычылыг мәктәби вәзифәсини көрмүшдүр.

Шаирин ярадычылығынын вә дүнякөрүшүнүн инкишафында рус әдәбийятынын ролу

Рус дилини сә'й илә өйрәнән, рус әдәбийятыны Азәрбайчанда яймаг саһәсиндә бөйүк иш көрән вә өз көзәл тәрҹүмәләрилә Азәрбайчан мәдәниййәти хәзинәсини зәнкинләшдирән язычылардан бири дә Аббас Сәһһәтдир.

А. Сәһһәт рус әдәбийятынын йүксәк идея-сәнәткарлыг хүсусиййәтләринә малик олмасы гәнаәтинә тәсадүфи олараг кәлиб чыхмамышды. Һәятын өзү, әдәби һадисәләрин өз инкишафы, мөвҹуд ичтимаи-сияси вәзиййәт Сәһһәти бөйүк бир мәдәни-әдәби хәзинәдән истифадә етмәк, өйрәнмәк йолуна салмышды.

Империализм дөврүнүн биринчи халг ингилабы олан 1905-ҹи ил ингилабы бүтүн Русия зәһмәткешләрилә бирликдә учгарларда яшаян, азлыгда галан мәһкум милләтләри дә аяға галдырды, онлара рус халгы илә бәрабәр өз истиглалиййәтләри уғрунда мүбаризә апармаға кениш имканлар яратды. Русиянын мәһкум милләтләри бир даһа рус халгынын азадлыға олан бөйүк әһтирас вә ирадәсинин, кичик милләтләрә көстәрдийи гардашлыг көмәйинин шаһиди олдулар. 1905-ҹи ил ингилабы Русиянын башга учгар өлкәләриндә олдуғу кими, Азәрбайчанда да кениш халг күтләләриндә Русияя, рус халгына даһа бөйүк э'тимад доғурду, Азәрбайчан зәһмәткешләринин өз талеини рус зәһмәткешләрилә әввәлкиндән дә сых бағламасына сәбәб олду. Ингилаб рус халгы илә Азәрбайчан халгынын мә'нәви һәятыны бир-биринә даһа да яхынлашдырды. Беләликлә, Азәрбайчанда рус мәдәниййәтинин чох сүр'әтлә яйылмасы үчүн даһа мүнасиб бир тарихи шәраит яранды, ингилабчы халгын мәдәниййәтинә бөйүк бир әһтияҹ әмәлә кәлди. Габагчыл Азәрбайчан язычылары күтләви бир шәкилдә рус мәдәниййәтини тәблиғ етмәк ишинә гошулдулар, бу саһәдә бөйүк хидмәтләр көстәрмәйә башладылар. Артыг бу заман рус әдәбийятынын пешәкар тәрҹүмәчиләри мейдана чыхыр. Азәрбайчан зәһмәткешләри Крылов, Пушкин, Лермонтов, Толстой, Туркенев, Чехов, Горки кими рус

классикләрини өз ана дилләриндә охуюрлар. Демократик тәшкилатлар вә зиялылар тәрәфиндән Русиянын габагчыл мәдәниййәт хадимләри вә язычыларынын юбилейләри кечирилир, әсәрләри тез-тез тамашая гоюлур, мәтбуатда онларын фәалиййәтини ишыгландыран мәгаләләр дәрч эдилир.

Демәк лазымдыр ки, рус әдәбийятынын Азәрбайчанда яйылмасы маниәсиз вә асан бир йол илә кетмирди. Бир тәрәфдән чаризмин мәнһус милли сиясәти, дикәр тәрәфдән ерли буржуазиянын мәнафеини мүдафиә эдән панисламист-пантүркист зиялыларын мүртәче фәалиййәти габагчыл рус ичтимаи фикринин, рус әдәбийятынын Азәрбайчанда яйылмасына чидди маниә төрәдирди. И. В. Сталин чаризмин милли мүстәмләкә сиясәтини характеризә эдәрәк язырды: «Чаризм күтләләри гул һалында вә чәһаләтдә сахламаг үчүн учгарларда патриархал-феодал зүлмүнү гәсдән шиддәтләндирирди... Чаризм күтләләри чәһаләтдә сахламаг үчүн ерли мәктәбләри, театрлары, маариф мүәссисәләрини сыхышдырыр, бә'зән дә тамамилә ләғв эдирди. Чаризм ерли әһалинин ән яхшы адамларынын һәр чүр тәшәббүсүнү боғурду. Нәһайәт, чаризм учгарларда халг күтләләринин һәр чүр фәаллығыны мәһв эдирди»[1].

Чаризмин бу әксингилаби сиясәтини ерли мүртәчеләр бөйүк бир инадла һәята кечирмәйә чалышырдылар. Милләтчи буржуа язычылары истисмарчы синифләрин мәнафеинә хидмәт эдән, мистика, дини хурафат яян схоластик әдәбийяты, мүртәче романтизми дөврүн һаким әдәбийятына чевирмәк йолунда чалышыр, бунун үчүн мәтбуатдан, бәдии әдәбийятдан вә башга васитәләрдән кениш истифадә эдирдиләр. Ингилаб илләриндә «Һәят» (1905—1906) вә «Фүюзат» (1906—1907) кими буржуа органлары әтрафында топланан бу язычылар пейғәмбәрин анадан олмасына, аллаһын тә'рифинә һәср эдилмиш мистик, дини шеирләр языр, чаризмин әксингилаби тәдбирләрини алгышлайыр, панисламизми чанфәшанлыгла тәблиғ эдирдиләр. Бу чызмагарачылар М. Ф. Ахундовун реалист әдәби мәктәбинин, онун көркәмли нүмайәндәләринин әлейһинә мүбаризә апардыглары кими, онларын әсас

[1] И. Сталин. Әсәрләри, 4-чү чилд, Бакы, Азәрнәшр, 1947, сәһ. 394—395.

мә'нәви гида мәнбәләриндән олан габагчыл рус мәдәниййәти вә әдәбийятынын да дүшмәни идиләр. Онлар рус мәдәниййәти вә әдәбийятына гаршы «ислам мәдәниййәтини», мистик романтизми гоюрдулар. Буржуа язычы вә журналистләри рус әдәбийятына өз синфи мәнафеләриндән чыхыш эдәрәк янашырдылар. Онларын ялныз рус әдәбийятынын ики нәһәнк симасына—Л. Н. Толстой илә М. Горкийә вердикләри гиймәт буна айдын сүбутдур. Әкәр ерли милләтчи буржуазиянын аполокети Ә. Һүсейнзадә «Толстойлуг нәдир?»[1] мәгаләсиндә Толстой сәнәтинин әсл реалистик маһиййәтини пәрдәләйәрәк ону диндар бир философ кими гәләмә верирдисә, пантүркист Ә. Ағаев «Горкинин «Һәятын дибиндә» п'есиндә» татар Асан»[2], «Горки вә мүсәлманлыг[3] кими мәгаләләриндә бөйүк әдибин «Һәятын дибиндә» п'есиндә ирәли сүрдүйү фикирләри гур'ан айәләрилә мүгайисә эдир, Горкинин фикирләрилә гур'ан айәләри арасында куя уйғунлуг олдуғуну исбат этмәйә чалышырды. Буржуа журналистләри вә язычыларынын рус әдәбийятына бәсләдикләри мүнасибәт белә иди!

Габагчыл Азәрбайчан зиялылары вә язычылары мүртәче идеолокия вә әдәбийята гаршы мүбаризәләриндә классик рус әдәбийятындан кәсәрли бир силаһ кими истифадә эдирдиләр. Чаризмин милли-мүстәмләкә сиясәтини дамғалаян, азлыгда галан халглара бөйүк үрәклә бахан, онларын азадлыг мүбаризәләринә рәғбәт бәсләйиб көмәк эдән габагчыл рус зиялыларынын сәсинә сәс верәрәк, онлар азадлыг идеяларынын, реалист әдәбийятын гәләбәси йолунда чалышырдылар.

XX әср әдәбийятынын бир чох көркәмли, мүтәрәгги әдәби сималары кими, А. Сәһһәт дә Азәрбайчанда ичтимаи фикри даһа йүксәк бир мәрһәләйә галдырмаг, Азәрбайчан поэзиясына доғру, мүасир бир истигамәт вермәк, ону схоластик Шәрг ше'ри тә'сирләриндән хилас этмәк ишиндә рус әдәбийятынын әһәмиййәтини чох яхшы баша дүшмүшдү.

Сәһһәт поэтик тәрчүмәләрилә, бир тәрәфдән Азәрбайчан халгыны рус әдәбийятынын габагчыл фикирләрилә

[1] «Фүюзат» журналы, 1906, № 1.
[2] «Каспи» гәзети, 21 феврал 1903, № 42.
[3] «Каспи» гәзети, 26 ноябр 1903, № 253.

танЫш этмәк мәгсәдини изләйирдисә, дикәр тәрәфдән бу йолла Азәрбайҹан әдәбийятынын өзүнүн инкишаф этмәсинә тә'сир көстәрмәйә чалышырды. Сәһһәт бу нәтиҹәйә бирдән-бирә, тәсадүфән кәлиб чыхмамышды.

1905-чи илин әввәлләриндә яздыгы «Тәзә шеир неҹә олмалыдыр?» мәгаләсиндә шаир поэзиянын инкишафы мәсәләләриндән бәһс эдәркән һәлә айдын, доғру нәтиҹәләрә кәлиб чыха билмирди. О, поэзияны һисси бир йол илә, сентиментализмин эстетик нормаларыны хатырладан бир йол илә ирәли апармаға чағырырды. Лакин шаирин көрүшләриндә бу мәһдудлуг узун мүддәт давам этмир. О, кет-кедә дүня әдәбийятынын реалист нүмунәләрилә, хүсусән рус әдәбийяты илә таныш олдугҹа эстетик көрүшләриндә бир ирәлиләмә яраныр. Рус әдәбийятына шаирин бәсләдийи мүсбәт мүнасибәти, ону габагҹыл бир әдәбийят кими гиймәтләндирдийини «Сабир» (1911) мәгаләсиндә вә «Мәғриб күнәшләри»нә (1912) язылан мүгәддәмәдә айдын көрмәк мүмкүндүр. Һәмин мәгаләләриндә Сәһһәт Пушкинин, Лермонтовун, Гоголун, Салтыков-Шедринин адыны һөрмәтлә яд эдир, Сабир ярадыҹылыгы илә «рус әдибләринин мәшаһириндән вә көз яшлары арасындан күлән Гогол вә Салтыков-Шедрин» ярадыҹылыгы арасында бир бәнзәйиш олдуғуну көстәрир[1]. «Һазырда русларын... парлаг вә кениш әдәбийята»[2] малик олдуғуну гейд эдән шаир, эйни заманда, бу әдәбийяты «элм вә билик күнәши» адландырыр, онунла бизим «зүлмәтдә галан дуйғуларымызы ишыгландырмаға»[3] чағырырды.

А. Сәһһәт поэзиямыз гаршысында гойдуғу бу тәләби, һәр шейдән әввәл өз ярадыҹылыгында һәята кечирмәйә чалышырды. Индийә гәдәр Сәһһәтин рус әдәбийяты илә олан әлагәсиндән бәһс эдәркән, чох заман буну анҹаг онун тәрҹүмәчилик фәалиййәтилә мәһдудлашдырмышлар. Белә мәгаләләрдә әсас диггәт шаирин тәрҹүмә принсипләринин изаһына верилмиш, нәтиҹәдә рус әдәбийятындан эдилән тәрҹүмәләрин Сәһһәтә идея-бәдии тә'сири мәсәләси көлкәдә галмышдыр. Әлбәттә, бу сөзләри

1 Бах: «Сабир», «Ени иршад», 1911, № 2.

2 «Мәғриб күнәшләри», «Мүгәддәмә». I һиссә, сәһ. 4.

3 Енә орада, сәһ. 5.

Мәммәд Арифин «Лермонтов вә Сәһһәт»[1], «Некрасов вә Азәрбайҹан әдәбийяты»[2], «Некрасов вә Аббас Сәһһәт»[3] кими мәзмунлу мәгаләләри һаггында демәк олмаз. Мүәллиф һәмин мәгаләләриндә һәгиги тәдгигат йолу илә Сәһһәтлә Лермонтов вә Некрасов ярадыҹылыглары арасындакы идея яхынлыгларыны ачыб көстәрмиш, Азәрбайҹан шаиринин фикри-поэтик инкишафына бу сәнәткарларын көстәрдийи тә'сири фактларла сүбут этмишдир. «Шаир, Шейр пәриси вә Шәһәрли» поэмасына Некрасовун «Шаир вә Вәтәндаш» ше'ринин тә'сири фикирләрини дә илк дәфә М. Ариф сөйләмишдир. Лакин бә'зән йығҹам бир гейд вә мүлаһизә кими дейилмиш бу фикирләр сонралар әдәбийятшүнаслыгымызда кифайәт гәдәр инкишаф этдирилмәмишдир. Һалбуки белә бир иш, белә бир тәдгигат чох лазым вә ваҹибдир.

Ҹәсарәтлә демәк лазымдыр ки, ингилаба гәдәрки поэзиямыза рус әдәбийяты ән'әнәләрини тәтбиг этмәйә чалышан, рус әдәбийятындан өйрәнмәк йолларыны әяни шәкилдә нүмайиш этдирән илк гүввәтли шаир Сәһһәт олмушдур. Шаирин бу саһәдәки фәалиййәтинин хүсуси тәдгигата эһтияҹы вардыр. Бу мүһүм мәсәләнин изаһы XX әсрдә Азәрбайҹан поэзиясына рус әдәбийятынын көстәрдийи тә'сири айдынлашдырмаг вә буну даһа әтрафлы тәсәввүр этмәк үчүн әһәмиййәтлидир.

Нәср вә драматуркиянын инкишафында рус әдәбийятынын ролу әдәбийятшүнаслыгымызда нисбәтән әтрафлы ишыгландырылмышдыр. М. Ф. Ахундов, Н. Вәзиров, Ә. Һагвердиев, Ҹ. Мәммәдгулузадә, С. С. Ахундов кими классикләрин ярадыҹылыг йолу рус әдәбийяты илә сых бағлы олмуш вә онлар Азәрбайҹанда нәср вә драматуркияны инкишаф этдирмәк үчүн рус әдәбийятындан өйрәнмишләр. XX әсрдә рус поэзиясынын Азәрбайҹан поэзиясына көстәрдийи тә'сири өз ярадыҹылыгында даһа парлаг шәкилдә нүмайиш этдирән сәнәткар исә Аббас Сәһһәт олмушдур. О, рус әдәбийятындан этдийи мүталиә вә тәрҹүмәләрин көмәйилә өз ярадыҹылыгынын даһа

1 «Лермонтов вә Сәһһәт», «Революсия вә култура» журналы, 1939, № 10—11.

2 «Некрасов вә Азәрбайҹан әдәбийяты», «Бакински рабочи» гәзети. 4 декабр 1946, № 240.

3 «Некрасов вә Аббас Сәһһәт», «Әдәбийят гәзети», 7 декабр 1946, № 34.

доғру бир истигамәтдә инкишаф етмәсини тә'мин едә билмишди. Тәрчүмә илә ардычыл мәшғул олмаг рус әдәбийятынын идея вә сәнәткарлыг хүсусиййәтләрини мәнимсәйиб, онун дахили ярадычылыг сирләрини өйрәнмәк үчүн яхшы бир мәшг иди. Бу мәшг өзүнүн ән яхшы әсәрләрини рус поэзиясы нүмунәләри илә сәсләндирмәк үчүн шаирә чох көмәк етмишди.

Рус әдәбийяты Сәһһәтә һәм ярадычылыг методу, һәм дә дүнякөрүшү чәһәтдән тә'сир көстәрмишдир. Шаирин ярадычылығынын көһнә схоластик-формалист шеир тә'сириндән хилас олуб, ени мәзмун вә истигамәт алмасында, реалист бир поэзияя чеврилмәсиндә рус әдәбийяты әһәмиййәтли рол ойнамышдыр. Әлбәттә, шаирин «Алимнүмалар», «Мүсәлман үрәфалары», «Әһмәдин гейрәти» кими реалист әсәрләр яратмасында әсасы Вагиф вә Закирлә гоюлан реалист Азәрбайчан поэзиясынын ролуну да гәтиййән яддан чыхармаг олмаз. Сәһһәт, бир шаир кими, һәмишә поэзиямызын мүсбәт милли ән'әнәләриндән өйрәнмәйә вә онлары давам етдирмәйә чалышмыш, Низами, Фүзули кими классикләрин ирсини гиймәтләндирмишдир. Лакин Сәһһәт ше'ринин ени мәзмун вә форма хүсусиййәтләри кәсб етмәсиндә, XX әср Азәрбайчан әдәбийятында өзүнә мәхсус бир аһәнк алмасында рус әдәбийяты да көзәл мәнбәләрдән бири олмушдур.

XX әсрин ичтимаи-сияси вәзиййәти әдәбийятын гаршысында мүһүм тәләбләр гоймушду. Сәһһәт бу тәләбләрә даһа долғун бир шәкилдә чаваб вермәк үчүн доғма әдәбийятын ән'әнәләрилә бирликдә рус әдәбийятындан да кениш истифадә едирди. О заман бу истифадәйә чидди бир еһтияч вар иди. Бир халгын башга бир халгын мәдәниййәтиндән өйрәниб тә'сирләнмәсинин әһәмиййәтиндән бәһс едәрәк Чернышевски языр: «Бир халгын о бири халга етдийи заһири, формал тә'сирдән башга бир дә айры, чанлы вә сәмәрәли бир тә'сир дә вардыр. Бу тә'сир дә ондан ибарәтдир ки, йүксәк инкишаф пилләсиндә даянан бир халгын мүвәффәгиййәтләри өз инкишафы йолунда кери галмыш о бири халгын адамларыны дүшүндүрән бир предметә чеврилир. Дүшүнчәләри өз халгларына көмәк етмәк үчүн васитәләр ахтармагла мәшғул олан бу адамлар башга халгларын һәятында елә нүмунәләр тапырлар ки, бунлара диггәт етдикдә, һәмин адамларын өз хүсуси мүлаһизәләри асанлашыр, елә фактлар

тапылыр ки, милләтин һәятыны яхшылашдырмаг үчүн, милләтин өз вәзиййәтинин тәләб етдийи шәртләри һәята кечирмәйин лазым вә мүмкүн олдуғуна күтләләри инандырмаг үчүн һәмин фактлардан бир дәлил кими истифадә едирләр»[1].

Сәһһәт дә рус әдәбийятындан бу мә'нада, бу шәкилдә, халгын өз еһтиячларындан чыхыш едәрәк истифадә едирди.

А. Сәһһәт тәрчүмәчилик фәалиййәтиндә М. Ю. Лермонтовун поэзиясы илә чох мәшғул олдуғу кими, өз ярадычылығында да бу поэзиядан чох өйрәнмишдир. Лермонтов Сәһһәти фикри-поэтик аләми илә өзүнә чох яхын олан бир шаир кими чәлб едирди.

Мә'лумдур ки, чәмиййәтдәки һагсызлыглардан, ичтимаи бәрабәрсизликдән доған шикайәтлә бирликдә мүбаризә руһу, мөвчуд гурулуша е'тираз Лермонтов поэзиясынын әсас мотивләриндән иди. Декабристләр үсянындан сонракы ағыр иртича шәраитиндә яшайыб-ярадан Лермонтов зүлм вә әдаләтсизлийин ағыр нәтичәләрини көрдүйү заман бәдбин вә кәдәрли, чәмиййәтин габагчыл мейлләрини, халгын ингилаби руһуну көрдүйү заман исә нөгсанлары тәнгид руһунда, мүбаризә руһунда шеирләр язырды. Лермонтов бәдбинлийинин өзү дә мүсбәт маһиййәтдә иди. Бу, фәаллыг, мүбаризә һисси, вәтәнә мәһәббәт ойядан бир әһвал-руһиййә иди. М. Горки бу барәдә язырды: «...Лермонтовдакы бәдбинлик—тә'сир едичи һиссдир: бу бәдбинликдә мүасир чәмиййәтә гаршы бир нифрәт, онун инкары, мүбаризә һәвәси вә кәдәр, өз тәнһалығыны вә зәифлийини дәрк едәрәк үмидсизлийә дүшмәк чох ачыг бир шәкилдә өзүнү көстәрир. Онун бәдбинлийи бүтүнлүклә күбар чәмиййәтинә гаршы йөнәлмишдир»[2].

Бөйүк рус шаирини Сәһһәтә севдирән дә онун зүлмә нифрәт һиссилә үзви сурәтдә бирләшмиш вәтәндашлыг кәдәри иди.

Сәһһәт Лермонтовун «Мтсыри», «Һачы Абрек», «Чәркәсләр», «Ганлы» поэмаларыны, «Мүбаһисә», «Үч хурма ағачы», «Вәтән», «Пейғәмбәр», «Терекин сөвгаты» кими

[1] Н. Г. Чернышевски. «Әсәрләри күллиййаты», IV чилд, Москва, 1948, сәһ. 65 (русча).

[2] М. Горки. «Сечилмиш әдәби-тәнгиди мәгаләләри», Москва, 1941, сәһ. 68 (русча).

шеирләрини тәрҹүмә етмишдир. Лермонтову Азәрбайҹан охуҹусуна танытдырмаг мәгсәдини изләйән Сәһһәт әйни заманда бу йол илә вәтәндашларынын шүуруна тә'сир етмәйә, онларда мүбариз фикир вә һиссләр оятмаға чалышмышдыр. Рус әдәбиййатынын ән көзәл, өлмәз әсәрләриндән олан «Мтсыри» поемасыны тәрҹүмә едәркән Сәһһәт, һеч шүбһәсиз, бу әсәрдәки азадлыг мейлини, е'тиразлары өз охуҹусуна чатдырмаг истәмишдир. Истибдада, әсарәтә гаршы үсян руһунда язылан «Мтсыри» поемасында азадлыг ән йүксәк бәшәри бир арзу кими тәрәннүм олунур.

Лермонтовун шеирләрини дәрин бир мәһәббәтлә тәрҹүмә едән Сәһһәт өз ярадыҹылығында да бу бөйүк сәнәткардан илһам алмышдыр. Онун «Шаир, Шеир пәриси вә Шәһәрли», «Тәрҹүмейи-һалым вә я һололо», «Шикайәт» кими әсәрләриндә Лермонтовун «Пейғәмбәр», «Монолог», «Журналист, Охуҹу вә Язычы», «Тәнһалыг», «Гәлбин мә'юс анлары» кими шеирләринин тә'сири дуюлур. Бу әсәрләрдә Лермонтов әсасән бир мәсәләни—бөйүк идеаллар саһиби олан сәнәткарла мөвҹуд ҹәмиййәт арасындакы тәзады вә бу тәзадын ядатдығы ағыр, һәйәҹанлы һаллары тәсвир едир. «Пейғәмбәр» мәнзумәсиндә инсанлары әдаләтли вә инсафлы олмаға, һагг сөзә гулаг асмаға чағыран шаир ҹәмиййәтдә истеһза илә гаршыланыр, «ҹамаат» ону алгышламаг әвәзинә «дәли, мискин, ахмаг» адландырыб тәһгир едир.

Лермонтов дәрин бир еһтирасла көстәрирди ки, сәнәткар «халгын һәм тәнтәнәли, һәм дә ағыр күнләринин тәрҹүманы» олмалыдыр. О, тә'гибләрдән горхмамалы, бөйүк һәгигәтләри ашкара чыхармаг үчүн чалышмалыдыр. Лакин мөвҹуд ичтимаи шәраитдә яшаян сәнәткар ҹәмиййәтдәки һагсызлыглары ачыб демәк истәйирсә дә, «буна ҹүр'әт етмир», чүнки «гәдир билмәйән ҹамаат она нифрәт бәсләйир» («Журналист, Охуҹу вә Язычы»). Одур ки, буржуа ҹәмиййәтиндә һәгиги халг сәнәткарлары өз үрәк сөзләрини демәдән, «һүнәр вә баҹарығыны көстәрмәдән һәят пияләсиндән ағулар ичир», «тез ачылыб, тез солурлар» («Монолог»). Бу ҹәмиййәтдә тәнһалыг һисс едән шаир әлини сыхмаг үчүн бир дост әли белә тапмыр: «һаны бир дост әли ки, сыхсын языг әлләрим»—дейә шикайәтләр едир («Гәлбин мә'юс анлары», «Тәнһалыг»).

Лермонтовун дахили бөһранларыны ифадә едән бу сәтрләр, бу әһвал-руһиййә заманәйә гаршы кәскин е'тираз характери дашыйырды.

Әйни мотив вә мәсәләләрә, әһвал-руһиййәйә вә дахили бөһранлара Сәһһәт поезиясында да раст кәлирик. Лермонтов поезиясы кими, Сәһһәт ше'ри дә маһиййәтҹә реалист иди. Лакин бурада сентиментал вә романтик әламәтләр хейли күчлү иди. Лермонтов кими, Сәһһәт дә бә'зән вәтәндашларынын шүуруна заманәдән, намус вә гейрәтини итирмиш, вәтән мәһәббәтиндән мәһрум адамлардан шикайәт йолу илә тә'сир етмәк истәйир. Шаирин поезиясындакы гүссә вә кәдәр һәятдан әл үзмәк характериндә олмайыб, фәал, тә'сиредиҹи, оядычы бир характер дашыйыр. Бу ҹәһәтдән Лермонтовун «Шаир», «Пейғәмбәр» кими шеирләринин руһунда язылмыш «Тәрҹүмейи-һалым вә я һололо» ше'рини нәзәрдән кечирәк.

Бурада мөвҹуд ичтимаи һәятын чәтинликләрилә үзүзә кәлән, истәдийини дейиб яза билмәйән, «нәфәси ганлы әлләрлә тыханмыш» шаирин кечирдийи дахили бөһранлары вә һәйәҹанлары илә янашы мәсләк вә әгидә йолунда дөнмәзлик, мүбаризәдә ардычыллыг, горхмазлыг әһвал-руһиййәси дә ифадә олунмушдур. Доғрудан да, бу шеир бир нөв шаирин өзүнүн мүхтәсәр бир тәрҹүмейи-һалыдыр. Бүтүн чәтинликләрә, манеәләрә бахмаяраг, о, өзүнү мәғлуб вә аҹиз һесаб етмир, һеч бир һәдә вә әзиййәтдән горхмадығыны билдирир.

Сәнәткарла ҹәмиййәт арасындакы тәзад мәсәләси, Лермонтов поезиясында олдуғу кими, Сәһһәт ярадыҹылығында да мүһүм ер тутур. Бу мөвзуда язылмыш «Шаир, Шеир пәриси вә Шәһәрли», «Шаир», «Тәрҹүмейи-һалым вә я һололо» кими әсәрләриндә Сәһһәт нифрәт етдийи буржуа-мүлкәдар ҹәмиййәтинә гаршы чыхмаг, «вүҹудуну әзән ән дәһшәтли һәгигәтләри» сөйләмәклә «гәфләт юхусунда олан» охуҹуларыны оятмаг истәйир; о дөнәдөнә ше'рин, шаирин, үмумиййәтлә сәнәтин ичтимаи маһиййәтини гейд едир, ичтимаи мүбаризәдә бәдии сөзүн кәсәрли тәблиғат силаһы олдуғуну көстәрир. Лакин истисмарчы ҹәмиййәт сәнәткарларын әл-голуну бағламыш, фәалиййәтләрини мәһдудлашдырмышдыр. Лермонтов кими, Сәһһәт дә белә бир гәнаәтә кәлир ки, мүртәҹе ичтимаи гүввәләр поезияны һәят һәгигәтләрини даһа кениш шәкилдә екс етдирмәк имканларындан мәһрум едир. Бу

чәмиййәтдә мүртәчеләр, авам, көһнәпәрәст адамлар габагчыл язычылары истеһза вә тәһгирлә гаршылайырлар.

Лермонтовун «Пейғәмбәр» ше'рилә Сәһһәтин «Тәрчүмейи-һалым вә я һололо» ше'ри арасында чох бөйүк фикир, руһ вә поэтик ифадә яхынлығы вардыр. Лермонтов яшадығы мүһити, бир сәнәткар кими она олан мүнасибәти белә тәсвир эдир:

О замандан ки, һакими-мүтләг,
Мәни гылмыш пейәмбәри-бәрһәг...
Мәнә эгвамым этди истеһза,
Атдылар тә'нә илә сәнки-чәфа...
Амма бир шәһрдән һачаг кетсәм,
Халг ичиндән өтүб үбур этсәм,
Күләрәк тә'н илә гоча кишиләр,
Мәни этфала көстәриб сөйләр:
— Эй ушаглар, будур, бахын, о дәли
Ки, дейир вар әлимдә аллаһ эли,
Бу сизә олмаг истәйир рәһбәр,
Кәлмишәм, дер, бу гөвмә пейғәмбәр...
Көр нә бош иддиа эдир ахмаг
Ки, бунун ағзы илә һәзрәти-һагг
Данышыр; бир бахын нә гәмкиндир,
Нечә солғун, зәиф, мискиндир;
Нечә чылпагдыр о, бахын нә фәгир
Ки, бүтүн халг эдир ону тәһгир.

Сәһһәтин яшадығы мүһитдә дә сәнәткары дәли, диванә һесаб эдир, «һололо» дейә тәһгир эдирләр. Мөвчуд ичтимаи гурулуш ону да Лермонтовун сәнәткары кими «солғун, зәиф, мискин» этмишдир:

Эшг зәнчири гырылды, йол ачын,
Эй ушаглар, һололо кәлди, гачын.
Од сачыр ағзы, вүчуду алышыр,
Од тутур ким она бир дәм яшашыр...
Далдығы фикри дәрин дәрялар,
Дүшдүйү эшги чәтин сөвдалар.
Гәлби ган, һалы яман, ханә-хәраб,
Көз яшы ичдийи су, бағры кәбаб.
Сатдығы чинси бөйүк нийййәтләр,
Алдығы нәф'и фәна төһмәтләр,
Фикри али, бәдәни хар, зәлил,
Ады Сәһһәткән, өзү хәстә, әлил[1].

Шаир эйни мүлаһизәләрини ери кәлдикчә башга шеирләриндә дә ифадә этмишдир:

---

[1] «Сыныг саз», сәһ. 4.

Әлваһи-асимани икән һәр нәшидәси,
Диванә зәнн эдир ону лакин эвамү нас[1].

Яхуд:

Тәкфир олунур бу эсри-һазир
Һәр ким ки, ола эдибү шаир[2].

А. Сәһһәт дүшүндүйү, билдирмәк истәдийи бир чох мәсәләләри поэтик чәһәтдән даһа тә'сирли ифадә этмәк үчүн игтибас вә нәзирәләр үсулундан да истифадә эдирди. А. Н. Островскинин «Йохсуллуг эйб дейил» комедиясындан, А. П. Чеховун «Чәррaһлыг» новелласындан эйни адла игтибаслары буна мисал ола биләр. Һәр ики әсәриндә шаир сәрбәст һәрәкәт этмиш, орижиналдакы адлары дәйишдирмиш, һадисәләри Азәрбайчана көчүрмүш, милли зәминәйә аид мәсәләләр гоймушдур. «Йохсуллуг эйб дейил» комедиясынын исә һәтта сүжет хәтти дә дәйишдирилмиш, әсәрә Азәрбайчанын ичтимаи һәяты илә бағлы ени мәсәләләр дахил эдилмишдир.

Беләликлә, мешшанлыг, пула, варланмаға олан эһтирас вә бунун төрәтдийи мәнфи нәтичәләр, тачир психолокиясынын ифшасы, тибби мүаличә үсулунун о заманкы Азәрбайчанда керилийи кими мәсәләләри экс этдирмәк истәйән Азәрбайчан шаиринә даһи рус язычылары һәгиги көмәк көстәрмишләр.

Биз кечән фәсилдә көрдүк ки, Сәһһәтин «Шаир, Шеир пәриси вә Шәһәрли» поэмасынын ярадылмасында да Н. А. Некрасовун «Шаир вә Вәтәндаш» ше'ринин бөйүк ролу олмушдур. Ше'рин, сәнәтин ичтимаи маһиййәтини, сәнәткарын габагчыл идеяларла силаһланан бир вәтәндаш олмасы мәсәләләрини һәлл этмәк истәркән «интигам вә кәдәр» поэзиясынын ярадычысы Азәрбайчан шаиринин көмәйинә кәлмишди.

Сәһһәт поэзиясында реализмин гүввәтләнмәсинә көмәк эдән әдәби амилләрдән бири дә, шаирин бә'зән юмор вә сатирая мүрачиәт этмәси иди. Чәмиййәтдәки нөгсан вә ичтимаи хәстәликләри күлүш йолу илә тәнгид этмәк Сәһһәт ше'ри үчүн сәчиййәви олмаса да, о бә'зән әдәбиййатын бу жанрындан истифадә этмәйә чалышырды. Чер-

---

[1] «Шаир», «Маариф вә мәдәниййәт» журналы, 1923, № 3.
[2] «Бәяни-һал», «Сыныг саз», сәһ. 5.

нышевски язырды ки: «һәр бир юморда һәм күлүш, һәм дә кәдәр вардыр»[1]. Сатирая мәхсус олан бу кизли, дахили кәдәр өз фикир вә дуйғуларыны, е'тираз вә наразылыгларыны бә'зән шикайәт тәрзиндә ифадә едән Сәһһәтә дә гисмән яхын вә лазым иди. Бир чох реалист әсәрләр мүәллифи олан шаир, реалист әдәбийятын айрылмаз бир һиссәси, онун чанлы, фәал вә тә'сирэдичи саһәси олан сатирая, әлбәттә, тамамилә биканә бир мүнасибәт бәсләйә билмәзди. Бурадача демәк лазымдыр ки, Сәһһәтин сатирая мейл көстәрмәсиндә әсасы Г. Закир, М. Ф. Ахундов вә С. Ә. Ширванилә башланыб Сабирлә ән йүксәк нөгтәсинә чатан милли сатира ән'әнәләри бөйүк рол ойнамышдыр. Тәдгигатчылар дүз дейирләр ки, «Алимнүмалар», «Мүсәлман үрәфалары», «Өзләрини севәнләрә» кими сатирик руһда язылмыш шеирләрилә шаир өзүнү Сабирә бәнзәтмәк истәмишдир. Лакин бурада бир һәгигәти дә, сатирик әсәрләрин ярадылмасы просесиндә шаирә рус әдәбийятынын көстәрдийи тә'сири дә гейд этмәк лазымдыр. Сәһһәт Крылов, Гогол, Салтыков-Шедрин, Чехов кими рус сатирикләрини дәриндән охуюр, онларын әсәрләрини азәрбайчанчая тәрчүмә вә я игтибас эдирди. Бу мүталиә вә тәрчүмә просеси шаирин сатирик тәсвир прийомларыны мәнимсәмәсинә, сатира вә юморун әдәбийятдакы әһәмиййәтини дәрк этмәсинә чидди көмәк эдирди. Бурада мәшһур рус тәмсилчиси Крыловун хидмәти даһа бөйүкдүр.

Сәһһәт Крылов сәнәтинин тә'сирэдичи гүввәсини, тәрбийәви әһәмиййәтини чох яхшы дәрк эдирди. О билирди ки, Крыловун тәмсилләри реализм вә хәлгилийин көзәл нүмунәләридир, бунлар рус халгынын руһуну, онун дилиндәки сатира вә юмор хүсусиййәтләрини ифадә эдән әсәрләрдир. Буна көрә дә Сәһһәт бир тәрчүмәчи кими чох тез-тез Крылова мурачиәт эдир, бөйүк бир мәһарәтлә онун тәмсилләрини Азәрбайчан дилинә чевирирди. Бу исә өзү-өзлүйүндә Сәһһәтдә сатирик ифадә вәрдишинин даһа да гүввәтләнмәсинә сәбәб олурду. Шаирин «Айы вә шир», «Гарышга вә милчәк», «Айы вә гурд», «Түлкү вә меймун», «Күн вә күләк», «Улаг вә аслан» кими тәмсилләринә бөйүк рус тәмсилчисинин тә'сири олмушдур. Бу тәмсилләрин гурулушу, идеясы, ифадә тәрзи Крылов тәмсилләрини хатырладыр. Сәһһәтдә һәр тәмсил йығчам дейилмиш нәсиһәтамиз бир бейтлә гуртарыр; бу тәмсилләрин һәр бири чәмиййәтдәки айры-айры ичтимаи нөгсанларын, мәнфи әхлаг нормаларынын тәнгидинә чеврилмишдир. Крыловун тәмсилләриндәки дәрәчәдә олмаса да, бунларда сатирик руһ, сатирик ифадә тәрзи вардыр. Бүтүн бунлар көстәрир ки, Сәһһәтин романтик чағырышлардан, мүчәррәдликдән узаглашыб реалист әсәрләр, тәмсилләр язмасында, сатирая мейл этмәсиндә бир сатирик шаир кими Крыловун да аз хидмәти олмамышдыр.

Азәрбайчан поэзиясында пейзаж лирикасынын ән көзәл нүмунәләрини ярадан мүәллифләрдән бири Сәһһәтдир. «Яй сәһәри», «Яз», «Гыш», «Яй кечәси», «Әкинчи нәғмәси» кими Азәрбайчан тәбиәтини мәһарәтлә тәрәннүм эдән шеирләр бу һөкмү тәсдиг эдә биләр. XX әср Азәрбайчан ше'ринә ени бир руһ, рәнкарәнклик кәтирмиш бу шеирләрдә тәбиәтин об'ектив, реал тәсвири верилмишдир. Шаирин рус әдәбийятындан тәрчүмә этдийи бир чох пейзажлары көстәрир ки, о, бу саһәдә дә айры-айры рус шаирләриндән файдаланмышдыр. Сәһһәт пейзаж тәсвир эдән әсәрләриндә милли ән'әнәләрлә рус әдәбийяты ән'әнәләрини бирләшдирирди. Шаир она гәдәр рус шаиринин пейзажларыны тәрчүмә этмиш, өзү дә бу просесдә реалист пейзаж яратмаг йолларыны онлардан өйрәнмишдир. Тәдгигат көстәрир ки, бу саһәдә Сәһһәт, ән чох, рус әдәбийятында маһир пейзаж мүәллифләри кими танынмыш Колтсов вә Никитиндән тә'сирләнмишдир.

А. В. Колтсов вә И. С. Никитин рус әдәбийятында реал тәбиәт тәсвирләри ярадан, рус халгынын руһуну көзәл рус тәбиәтилә бағламағы бачаран шаирләрдән сайылырлар. Һәр ики шаир тәбиәт мөвзууну күзәраны тәбиәтлә сых бағлы олан кәндли сурәтләрилә әлагәдар шәкилдә тәрәннүм эдир. Онларын тәбиәт тәсвирләриндә о заманкы рус кәндлисинин вәзиййәти вә һәяты усталыгла ачылыб көстәрилир. Белински бу чәһәтдән Колтсовун поэзиясыны гиймәтләндирәрәк язырды: «Колтсов ятатмағы поэзия үчүн дүняя кәлмишди. О, сөзүн кениш мә'насында халгын оғлу иди... О, рус тәбиәтини, бир рүшейм, бир һәят шәрти кими рус кәндлисинин тәбиәтиндә яшаян

[1] Н. Г. Чернышевски. «Әсәрләри күллийяты», II чилд. Москва, 1949, сәһ. 190 (русча).

бүтүн яхшы вә көзәл чәһәтләри руһилә, үрәйилә, ганилә севирди...

...Ону етишмиш сүнбүл кими сәс салан човдар севиндирир вә мүтәәссир эдирди, о башгасынын тарласына өз тәрилә суварылмыш зәмисини севән кәндлинин мәһәббәтилә бахырды. О, кәндли дейилди, лакин мәһсул йығымы онун үчүн ишыглы бир байрам иди: онун «Әкинчи маһнысы»ны вә «Мәһсул»уну охуюн»[1].

Никитин исә «Чүтчү» кими шеирләриндә кәндли зәһмәтинин ағырлығыны, онун ач-ялавач бир һәят кечирдийини көстәрдийи үчүн мүртәче әдәбиййатчыларын тәнгид вә һүчумларына мә'руз галмышды. Онлардан бири һәтта шаири «Чүтчү» ше'риндә коммунизм идеяларыны яймагда тагсырландырыр вә ону сияси мәсәләләрә тохунмамаға чағырырды.

Демәк лазымдыр ки, Сәһһәтин халг һәятына яхынлығы, хүсусән кәндли синфинә рәғбәт вә мәһәббәти онун тәбиәт мөвзууна һәср олунмуш әсәрләриндә даһа габарыг шәкилдә өз әксини тапмышдыр. Онда об'ектив тәбиәт тәсвирләри әсасән кәндли вә әкинчи зәһмәтилә биркә тәсвир олунур. Шаирин демократик көрүшләрини, халга инамыны, истисмар олунан әкинчиләрә гайғысыны көстәрән бу шеирләр, эйни заманда, онун рус әдәбиййатынын габагчыл идеяларындан, сәнәткарлыг хүсусиййәтләриндән өйрәндийинә дә яхшы сүбутдур. Мәсәлән, Белинскинин Колтсов ярадычылығында йүксәк гиймәтләндирдийи «Мәһсул» ше'рилә[2] Сәһһәтин «Яй сәһәри» ше'рини мүгайисә эдәк. Колтсов өз ше'рини сәһәрин тәсвирилә башлайыр:

Енә од тутду, дан ери янды,
Шө'ләләнди үфүг, аловланды.
Чәкилир, йүксәлир, думан учалыр,
Ер үзүндән яваш-яваш азалыр...
Күн чыхыб ер үзү ишыгланды,
Ағ думан дағлар үстә топланды.
Көрүнүр көй үзүндә гөвси-гүзәһ,
Чүтчүләрдә, әкинчиләрдә фәрәһ...
О саат бә'зиси котан гошду,
Бә'зиси чүт гошуб йола дүшдү...

---

1 Белински. «Сечилмиш әсәрләри», III чилд, Москва, 1948, сәһ. 136—137 (русча).

2 Сәһһәт Колтсовун бу ше'рини «Тахыл бичини» ады илә тәрчүмә этмишдир.

Көтүрүб кәндлиләр һәрә бир чин,
Башланыбдыр тахыллар ичрә бичин.

Сәһһәтин яй сәһәринин тәсвирилә башланыб кәндлиләрин сәһрая, бағлара ишләмәйә кетмәси сәһнәсилә битән «Яй сәһәри» ше'ри дә руһу, идеясы илә «Мәһсул» ше'рини хатырладыр:

Од тутуб гырмызы атәшлә енә янды үфүг,
Шәфәгин гырмызы рәнкилә ишыгланды үфүг...
Ағ думанлар учалыр көй үзүнә дағлардан,
Чох сәриндир һавасы, кечмә бу яйлаглардан!..
Күн чыхыр, көйдә булут гырмызы рәнкә бояныр,
Кәндлиләр чох йорулуб, уйгудан инди ояныр.
Пәйәдән мал-гараны бә'зи чыхардыр гыраға,
Бә'зи сәһрая кедир ишләмәйә, бә'зи бағa.

Сәһһәтин мисал кәтирдийимиз «Яй сәһәри» ше'рилә Никитиндән тәрчүмә этдийи эйни адлы ше'ри арасында да идея вә шәкил яхынлығы вардыр. Бу маһир тәбиәт тәрәннүмчүсү дә өз ше'рини сәһәрин тәсвирилә башлайыр, чох чәкмир ки, онун да нәзәрини «мал-гарасыны ятагдан чыхардан», «котан гошуб чөлә кедән», «әлиндә дәряз от бичән» әкинчиләр чәлб эдир.

Сәһһәт йохсул кәндлиләрин әмәйинә чәмиййәтин игтисади әсасыны тәшкил эдән амилләрдән бири кими бахырды. Лакин бу синфин чәмиййәтдә чох мүһүм мөвге тутмасына бахмаяраг, онун ачыначаглы, йохсул, дөзүлмәз бир һәят кечирмәси шаирдә чох чидди э'тираза сәбәб олурду. «Әкинчи нәғмәси» ше'риндә Сәһһәт зәһмәткеш кәндлинин әмәйини тәрәннүм эдәрәк дейирди ки, мадди не'мәтләр истеһсалында, хүсусән кәнд тәсәррүфатында әкинчинин бөйүк зәһмәти вардыр:

Әкинчи һәр кәсдән артыг чалышар,
Онун әмәйилә инсанлар яшар.

Белә бир нәтичәйә кәлдийи үчүндүр ки, шаири йохсул кәндлинин вәзиййәти нараһат эдир. О, «Яй сәһәри», «Яй кечәси» кими шеирләриндә «нә чүтү, нә котаны, нә кәли» олан, өзү халгы доюздурдуғу, кейиндирдийи һалда, ачындан өлмәмәк үчүн «ахшамачан хырманлары доланан», «күн алтында тәр төкәрәк чалышан» әкинчиләрин вәзиййәтинә э'тираз эдир, нормал олмаян бу һалы арадан галдырмаг үчүн халга мүрачиәт эдир, онлары

көмәйә чағырыр. Бу шеирләрдә шаирин йохсул кәндлийә мәһәббәтилә янашы кәндли синфинин көзүнү ачмаг, синфи шүуруну оятмаг мейли дә күчлүдүр. Бу ҹәһәтдән Сәһһәтин, һаггында бәһс олунан шеирләри Никитинин «Ҹүтчү» ше'рини хатырладыр. Габагҹыл вә долғун бир идея ифадә едән һәмин шеирдә Никитин рус кәндлисинин ағыр, ач вә йохсул вәзиййәтинә е'тираз едир, ону бу вәзиййәтә салан ичтимаи гурулуша, мүлкәдарлыға нифрәтләр яғдырыр:

Уж когда же ты, кормилец наш,
Возьмешь верх над долей горькою?
Из земли ты роешь золото,
Сам-то сыт сухою коркою!

...Хлеб поспел—тебе кручинушка:
Убирать ты не управишься,
На корню—то он осыплется,
Без куска-то ты останешься.

Урожай—купцы спесивятся:
Год плохой—в семье все мучатся—
Все твой двор не поправляется,
Детки грамоте не учатся[1].

Мәһз belә шеирләринә көрә чар сензурасы Никитинин шеирләр китабынын чап олунмасына иҹазә вермәмишди.

А. Сәһһәтин рус әдәбиййатындан нечә вә нә шәкилдә өйрәнмәси, тә'сирләнмәси мәсәләси кениш вә айрыҹа бир тәдгигата мөһтаҹдыр. Бу мәсәләни әтрафлы тәдгиг етмәклә шаирин ярадыҹылыг вә дүнякөрүшүнүн инкишафына көмәк едән мүһүм әдәби амилләрдән бирини айдынлашдырмаг мүмкүндүр. Мә'лумдур ки, Сәһһәт панисламизм идеялары илә ашыланмыш буржуа әдәбиййаты тә'сирләринә гапылдығы заман дини, мүҹәррәд, чәтин вә анлашылмаз бир дилдә әсәрләр яздығы һалда, реалист Азәрбайҹан әдәбиййатынын ән'әнәләриндән, Сабир сатирасындан, еләҹә дә рус әдәбиййатындан өйрәндийи заман, өз поезиясынын реалистик, демократик ҹәһәтләрини даһа асанлыгла инкишаф етдирир, доғру бир ярадыҹылыг йолу илә ирәлиләйә билирди.

---

[1] И. С. Никитин. «Сечилмиш әсәрләри», М.-Л., 1948, сәһ. 34 (русҹа).

Тәрҹүмәчилик фәалиййәти

Сәһһәт Азәрбайҹан әдәбиййатында илк ихтисаслы мүтәрҹим олмушдур. Ингилаба гәдәр бир чох Азәрбайҹан язычы, мүәллим вә зиялылары (А. Бакыханов, Әһмәдбәй Ҹаваншир, Һәсәнәли Аға Гарадағи, Р. Әфәндиев, Ф. Көчәрли, Ҹ. Мәммәдгулузадә, Ү. Һаҹыбәйов, М. Ә. Сабир, А. Шаиг вә с.) тәрҹүмә илә мәшғул олмушларса да, онлар бу иши ардыҹыл вә мүнтәзәм шәкилдә давам етдирмәмишләр. Әдәби фәалиййәтинин мүһүм бир һиссәсини тәрҹүмәчилийә һәср етмиш Сәһһәт исә бүтүн ярадыҹылығы бою фасиләсиз олараг бу саһәдә чалышмыш, Азәрбайҹанда поетик тәрҹүмәни ени бир мәрһәләйә галдырмышдыр.

Демократик вә тәрәггипәрвәр зиялыларын мәтанәтли мүбаризәси сайәсиндә 1905-ҹи илдән сонракы мәдәни ҹанланма заманы башга халгларын мәдәни ирсилә даһа артыг таныш олмаг еһтияҹы әмәлә кәлмишди. Бунунла әлагәдар олараг бәдии әдәбиййат тәрҹүмәсинә диггәт чох артмыш вә күчләнмишди.

Доғрудур, XIX вә XX әсрин бир чох язычылары Азәрбайҹанда бәдии тәрҹүмәнин инкишафы ишиндә хейли иш көрмүшдүләр. А. Бакыханов, Һ. Гарадағи, Ә. Ҹаваншир, Р. Әфәндиев, Ф. Көчәрли кими язычылар XIX әсрдә рус әдәбиййатындан тәрҹүмә ишинин әсасыны гоймушдулар.

Һәлә XIX әсрин 80-ҹы илләриндә вә даһа әввәлләр Азәрбайҹанда поезия нүмунәләринин нәсрлә тәрҹүмәсинә тәсадүф олунур ки, бу тәрҹүмәләр, әлбәттә, анҹаг бир тәҹрүбә, бир мәшг, бәдии тәрҹүмә ишиндә садәҹә олараг илк мәрһәлә кими гиймәтләндирилмәлидир. «Вәтән дили» дәрслийиндә чап олунмуш «Гурд вә дурна»[1], «Гурд вә гузу»[2] кими тәмсилләри белә тәрҹүмәләрә нүмунә көстәрмәк олар. Крыловун ейни адлы тәмсилләриндән нәсрлә тәрҹүмә олунмуш бу парчалар орижиналын садәҹә олараг мәзмунуну нағыл едир. Бу ҹүр тәрҹүмәләр мәтнин мәзмунуну доғру-дүрүст ифадә едә билмәдийи кими, онун поетик тә'сирини, бәдии форма хүсусиййәтләрини дә горуя билмир.

---

[1] «Вәтән дили», I һиссә, Тифлис, 1888, сәһ. 39.
[2] Ено орада, сәһ. 49.

XIX әсрин сонларына доғру рус әдәбийятындан тәрчүмә иши даһа да кенишләндийи кими, тәрчүмәләрин бәдии кейфиййәти дә кетдикчә яхшылашмаға башлайыр. Мәсәлән, Һ. Гарадағинин тәрчүмәләринә нисбәтән Пушкинин «Торчу вә балыг» («Сказка о рыбаке и рыбке») поэмасынын Ф. Көчәрли тәрәфиндән эдилмиш тәрчүмәси сәнәткарлыг э'тибарилә даһа йүксәк сәвиййәдә дурурду. 1892-чи илдә Ереванда айрыча китабча шәклиндә чап олунмуш бу тәрчүмәнин дили садә, сүжети исә орижинала хейли яхын иди. Лакин бунунла бәрабәр Ф. Көчәрли орижиналын бә'зи бәдии хүсусиййәтләрини, айры-айры ерләрдә мә'нача дүрүстлүйүнү горуя билмәмиш, сәрбәст тәрчүмәйә мейл көстәрмишди. Бу нөгсан вә кәсирләр исә бөйүк шаирин сәнәткарлыгла яратдығы әсәринин йүксәк бәдии сәвиййәдә Азәрбайчан охучусуна чатмасына мане олмушду.

Ф. Көчәрлидән сонра Пушкинин һәмин нағыл-поэмасыны Рәшидбәй Әфәндиев тәрчүмә этмиш вә өз «Бәсирәтүл-этфал» дәрслийиндә чап этдирмишдир[1]. Бу тәрчүмә орижинала яхынлығы, онун бә'зи бәдии хүсусиййәтләрини, колоритини сахламасы э'тибарилә даһа мүвәффәгиййәтли иди. Тәрчүмәчи орижиналын садәчә нағылыны дейил, онун мәзмун вә шәкли хүсусиййәтләрини дә мүһафизә этмәйә чалышмышды. Р. Әфәндиевин «Ушаг бағчасы» (1898) вә «Бәсирәтүл-этфал» (1901) дәрсликләриндә чап этдирдийи башга тәрчүмәләри дә (Крыловун «Түлкү вә үзүм», «Эшшәк вә бүлбүл», «Меймун вә чешмәк», «Айна вә меймун», «Гурд вә пишик» вә саирә тәмсилләри) бу чәһәтдән диггәти чәлб эдир. Азәрбайчанда поэтик тәрчүмәнин инкишафында мүһүм рол ойнаян бу тәрчүмәләрин әһәмиййәтини азалтмамаг шәртилә демәк лазымдыр ки, бунлар бәдии тәрчүмә принсипләрини горумаг, орижиналын идея вә форма хүсусиййәтләрини сахламаг нөгтейи-нәзәриндән бир чох нөгсанлара малик иди.

Реалист рус әдәбийятынын бөйүк идея-бәдии әһәмиййәтини дуяраг, онун тәрчүмәсилә мәшғул олан сәләфләринин йолу илә кедән Сәһһәт тәрчүмәчилийи ени инкишаф мәрһәләсинә галдырды. Тәрчүмәйә бөйүк һәвәс

---

1 «Бәсирәтүл-этфал», Бакы, 1901, сәһ. 87—99.

көстәрәрәк буну о өзүнә бир пешә сечди, эһтираслы вә ардычыл әмәйин сайәсиндә Азәрбайчанда професcионал тәрчүмәнин әсасыны гойду. Сәһһәт тәрчүмәйә илһамла янашырды. О, тәрчүмә этдийи мәтнә ярадычы бир мүнасибәт бәсләйир, орижиналын идеясыны дәриндән гаврамаға, үслубуна йийәләнмәйә чалышыр, язычынын ярадычылыг сирләрини өйрәнир вә бунлары тәрчүмәдә мүвәффәгиййәтлә экс этдирмәк үчүн ени-ени формалар, йоллар ахтарыр вә тапырды. Бу саһәдә әлдә этдийи бөйүк мүвәффәгиййәтләрин нәтичәси иди ки, һәлә сағлығында ону рус мәдәниййәти тарихиндә маһир тәрчүмәчи кими танынан Жуковски илә мүгайисә эдир вә «икинчи Жуковски» адландырырдылар. Сәһһәтин өз сағлығында язылмыш бир тәрчүмейи-һалда дейилирди ки, «Сәһһәтин тәрчүмәдә даһа артыг мәһарәт вә исте'дады олдуғу үчүн рус әдибләриндән икинчи Жуковски дейә биләрик. Белә ки, чаван шаиримизин «Мәғриб күнәшләри» нам әсәриндә мәшһур рус шүәрасындан Пушкин, Лермонтов, Никитин, Крылов вә бир чох башга шүәралардан этдийи тәрчүмәләр әслилә мүвафиг олмагла бәрабәр шаяни-тәгдирдир»[1].

1905-чи ил рус ингилабындан сонра, башга халгларын әдәбийяты илә Азәрбайчан халгыны даһа кениш өлчүдә таныш этмәк зәрурәти мейдана чыхдығы заман габагчыл зиялылар бәдии тәрчүмә ишинә, хүсусән рус әдәбийятындан тәрчүмә мәсәләләринә бөйүк диггәт етирирдиләр. Онлар бир тәрәфдән рус әдәбийятындан тәрчүмәләр эдир, рус әдәбийяты нүмунәләрини яймаға чалышыр, дикәр тәрәфдән дә бәдии тәрчүмәнин кейфиййәти уғрунда мүбаризә апарырдылар. Доғрудур, бу заман һәлә бәдии тәрчүмәнин принсипләри нәзәри шәкилдә ишләнмәмишди. Лакин айры-айры язычылар мөвчуд тәрчүмәләр һаггында ери дүшәндә фикир сөйләйирдиләр. Мәсәлән, Крыловдан («Гарға вә түлкү»), Фирдовсидән («Шаһнамә»дән бир парча), Хәйямдан, Сә'дидән бир сыра тәрчүмәләр этмиш олан Сабир «Отелло» фачиәсинин тәрчүмәсини бәйәнмәмишди. Тазиянәләриндән бириндә о, һәрфи, механики тәрчүмәйә мейл көстәрән Һ. Вәзирову белә тәнгид этмишди:

---

1 «Күлзар», Бакы, 1912, сәһ. 236.

Ойлә бир тәрҹүмә ки, руһи-Шекспир көрҹәк,
Ағлады руһи-Отеллойла бәрабәр өзүнә.
«Ах, мүтәрҹим» дейә бир одлу түфүрҹәк атды,
Шүбһәсиз, дүшдү о да тәрҹүмәкарын көзүнә[1].

Азәрбайҹан язычылары бәдии тәрҹүмәни үмумхалг иши һесаб етдикләри үчүн, онун дилинин садәлийинә, хәлгилийинә хүсуси фикир верирдиләр. Орижиналы халга доғру-дүрүст чатдырмаг, ондан сәмәрәли истифадә эдилмәсини асанлашдырмаг үчүн онлар тәрҹүмә дилинин мүмкүн гәдәр садә олмасына чалышырдылар. Бәдии дилин садәләшмәси ишиндә чох бөйүк хидмәти олан Ҹ. Мәммәдгулузадә мәһз белә бир ҹәбһәдә дурурду. О, Крыловун «Йолчулар вә итләр» адлы тәмсилинин адыны әрәб сөзләрилә тәрҹүмә эдән бир мүәллифи тәнгид эдәрәк язырды: «Ачдым Крыловун мәҹмуәсини вә вәрәгләйиб «Абирин вә килаб» адында бир тәмсил тапа билмәдим...

Мәним хәялыма бир шей дә кәлир: русча охуянлара мә'лумдур ки, Крылов тәмсилләрини садә рус дилиндә языб ки, рус милләти яхшы баша дүшсүн.

Әкәр Крылов билсәйди ки, түркләр (азәрбайҹанлылар—*К. Т.*) онун тәмсилләрини түрк дилинә тәрҹүмә эдәндә йолчулара «абирин» вә итләрә «килаб» ады гояҹаглар, йәгин ки, Крылов да тәмсилләрини фрәнк, я немсә дилиндә язарды»[2].

Сәһһәт бәдии тәрҹүмәчилик фәалиййәтини тәрҹүмәйә бу гәдәр тәләбкарлыгла янашылан бир дөврдә давам этдирмиш вә бир мүтәрҹим кими халгын мәһәббәтини газанмышды.

Әдәбийят кими, бәдии тәрҹүмә дә о заман Азәрбайҹандакы синфи зиддиййәтләри, демократик гүввәләрлә әксингилаби гүввәләр арасында кедән идея мүбаризәсини әкс этдирирди. Буржуа идеолокиясына хидмәт эдән панисламистләр «17 рамазан», «Инкилис ханымы», «Әзраи-гүрейш» кими дини характерли бәдии әсәрләр тәрҹүмә эдирдиләр. Онлар һәтта гур'аны Азәрбайҹан ди-

1 «Һопһопнамә», Бакы, Азәрнәшр, 1954, сәһ. 301.
2 «Молла Нәсрәддин» журналы, 25 август 1906, № 21.

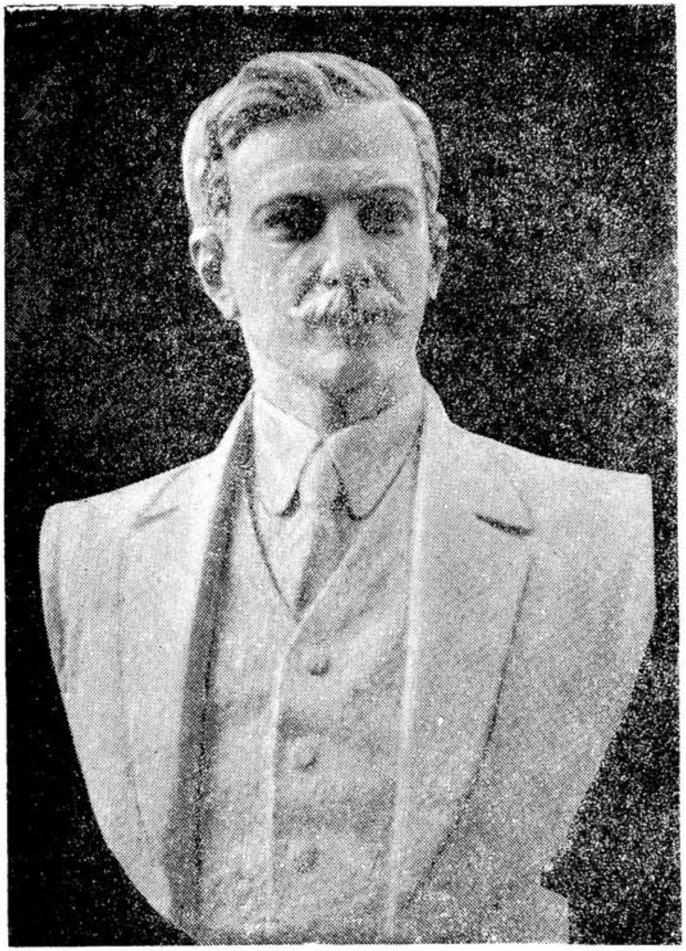

Аббас Сәһһәтин бүсту
(Һейкәлтәраш *Һ. Әһмәдов,* 1949)

линə тəрчүмə эдиб, дини хурафаты яймагла мəшғул олурдулар. Халга хидмəт эдəн, онун мəнафеини көзлəйəн демократик язычылар исə идея истигамəти э'тибарилə мүтəрəгги маhиййəтдə олан əсəрлəр тəрчүмə эдирдилəр. Онлар идея-бədии чəhəтдəн əhəмиййəти олан, башга халгларын рəғбəтини газанмыш классик əсəрлəри бачарыгла сечə билир, рус əдəбиййатына хүсуси бир мараг көстəрирдилəр. Тəсадүфи дейилдир ки, XIX вə XX əсрин ән габагчыл язычы вə зиялылары, о чүмлəдəн А. Бакыханов, М. Ф. Ахундов, С. Ə. Ширвани, Н. Вəзиров, Ə. hагвердиев, Ч. Мəммəдгулузадə, М. Ə. Сабир, Ү. hачыбəйов вə башгалары рус əдəбиййатына бир ярадычылыг мəктəби кими бахмыш, онларын бир чоху бу əдəбиййатын көзəл нүмунəлəрини Азəрбайчан дилинə тəрчүмə этмишлəр. Бир тəрчүмəчи кими, Сəhhəт дə икинчилəрин йолу илə кедирди. О, Бакыхановла башланыб, М. Ф. Ахундов тəрəфиндəн инкишаф этдирилəн, сонралар реалист язычыларын бөйүк бир эhтирасла горудуғу əдəби йолун—рус мəдəниййəтинə эhтирам вə мəhəббəт йолунун həгиги бир давамчысы кими мейдана чыхмышды. Бу чəhəтдəн о, М. Ф. Ахундов əдəби мəктəбинин вариси иди.

Сəhhəт тəрчүмəйə əдəбиййатын инкишафына, əдəби ирслəрин яйылмасына көмəк эдəн бир васитə кими бахырды. О билирди ки, тəрчүмə həр hансы əсəрин бир дилдəн башга бир дилə механики тəрчүмəси дейилдир; бу, мүрəккəб идея-ярадычылыг просесидир. Бу просес мүəййəн мəгсəдлə бағлы олур. Тəрчүмə олунан əсəр həмин халгын мəдəни сəвиййəсини, мə'нəви тəлəблəрини, арзу вə истəклəрини, элəчə дə тəрчүмəчинин өз дүнякөрүшүнү экс этдирир. Одур ки, охучу үчүн «hеч бир сурəтдə мə'рифəт вə ибрəт дəрси hүсулə кəтирмəйəн» əдəбиййата гаршы мүбаризə ишиндə Сəhhəт тəрчүмəдəн кениш истифадə этмəйə чағырырды. «Мəғриб күнəшлəри»нин мүгəддəмəсиндə шаир язырды: «Авропалыларын өз əдəбиййаты о гəдəр васе олдуғу hалда, енə əрəб вə фарсын мəшhур эдиб вə шаирлəринин əсəрлəрини өз диллəринə тəмамəн тəрчүмə этмишлəр. Белə олан сурəтдə биз нə үчүн авропалыларын асарыны өз лисанымыза тəрчүмə этмəйəк? Билмəдиймизи нə үчүн өйрəнмəйəк? Бу мəт-

ләб мәни вадар этди ки, Гәрб[1] әдәбийятындан бәгәдри-гүввә өз дилимизә тәрчүмә этмәклә әһалимизи онларын асарына ашина эдим. Таин ки, о шүмуси-элмү үрфанын әнвари-әшү'әсилә бизим дә зүлмәтдә галан дуйғуларымыз ишыглансын; харичи лисанларына ашина олмаян шаирләримиз онлара нәзирә язмагла ени-ени, көзәл-көзәл әсәрләр мейдана кәтирсин вә бунунла бизим дә әдәбийятымыз дөвләтләнсин вә тәрәгги этсин»[2].

Беләликлә, Сәһһәт үчүн бәдии тәрчүмә халгларын мәдәни ирсини бир-биринә етирән, халглар арасында мәдәни әлагәни мөһкәмләндирән бир васитә иди. Шаир мүхтәлиф халгларын әдәбийятындан этдийи тәрчүмәләрилә бир тәрәфдән Азәрбайчан поэзиясында һәлә XX әсрдә дә давам эдән схоластик-формалист шеир галыгларыны арадан галдырмаг ишинә көмәк эдир, дикәр тәрәфдән, һәмин әсәрләрлә охучуларын фикри инкишафына, зөвгүнә, шүуруна тә'сир көстәрмәйә чалышырды.

Бә'зән әдәбийятларын бир-биринә тә'сириндән данышанда, бу саһәдә тәрчүмә әсәрләринин көстәрдийи хидмәт тамамилә унудулур. Бу исә әдәби тә'сирин мәнбәләриндән бирини кифайәт гәдәр айдынлашдырмаға мане олур. Һәлбуки һәр һансы бәдии тәрчүмә әсәри өзү илә бәрабәр, әдәбийята ени идеялар, ени бәдии үсул вә тәсвир васитәләри дә кәтирир. Мәсәлән, Азәрбайчан әдәбийятына рус әдәбийятынын тә'сирини кәтирән мәнбәләрдән бири рус язычыларындан эдилән тәрчүмәләр олмушдур. Бәдии тәрчүмәнин бу хүсусиййәти Сәһһәт үчүн айдын иди. Шаир «харичи лисанларына ашина олмаян шаирләримиз онлара нәзирә язмагла ени-ени, көзәл-көзәл әсәрләр мейдана кәтирсин вә бунунла бизим дә әдәбийятымыз дөвләтләнсин вә тәрәгги этсин»—дедикдә, әлбәттә, бәдии тәрчүмәнин мәһз бу мүсбәт тә'сир гүввәсини нәзәрдә тутурду.

Бүтүн бунлар көстәрир ки, Сәһһәт тәрчүмә илә тәсадүфи мәшғул олмамыш, она бир вәтәнпәрвәрлик иши кими, чидди идея-ярадычылыг иши кими бахмышдыр.

---

[1] Бир чох тәрәггипәрвәр Азәрбайчан язычылары кими, Сәһһәт дә бурада «Гәрб» вә «Авропа» мәфһумларыны эйни заманда «рус» мәфһуму еринә ишләтмишдир. Буну, Сәһһәтин рус әдәбийяты нүмунәләриндән ибарәт олан ики чилдлик китабчая «Мәғриб күнәшләри» (Гәрб күнәшләри) ады вермәсиндә дә көрмәк олур.

[2] «Мәғриб күнәшләри», I һиссә, Бакы, 1912, сәһ. 5—6.

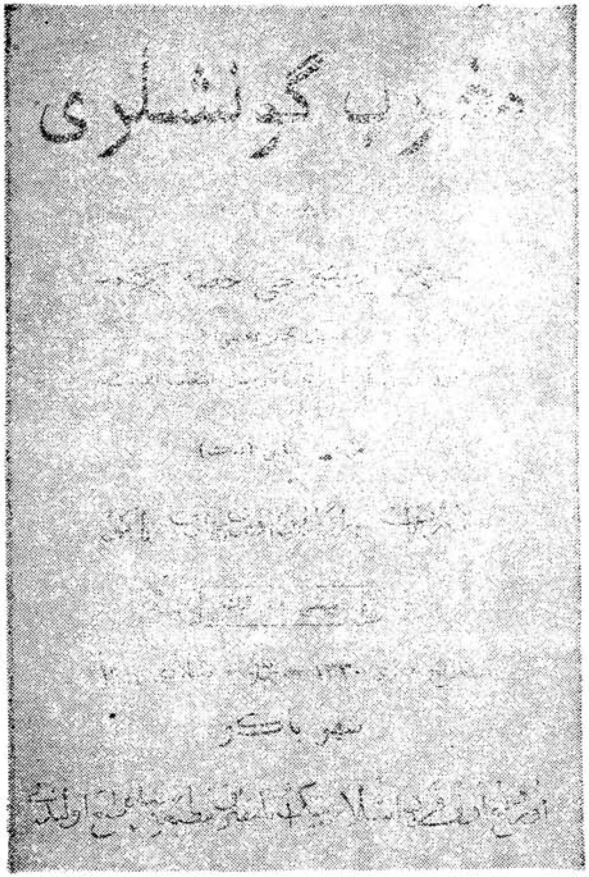

А. Сәһһәтин 1912-чи илдә нәшр олунмуш „Мәғриб күнәшләри“ китабының чилди

А. Сәһһәт 1905-чи илдән башлаяраг бүтүн әдәби ярадычылығы бою мүтәрчимлик этмиш, Азәрбайчан охучусуну рус, Авропа, күрчү вә эрмәни әдәбийяты илә таныш этмәйә чалышмышдыр. Онун тәрчүмәләри әсасән «Мәғриб күнәшләри» адлы ики китабда, «Түрк әлифбасы», «Икинчи ил», «Ени мәктәб», «Күлзар» кими дәрсликләрдә, «Дәбистан», «Мәктәб» журналларында чап олунмушдур.

Сәһһәт бир мүтәрчим олараг әсасән рус әдәбийяты илә марагланмыш вә Крылов, Пушкин, Лермонтов, Толстой, Никитин, Надсон, Михайлов, Голс-Миллер, Горки кими ийирмидән юхары рус язычысынын әсәрини азәрбайчанчая тәрчүмә этмишдир. Онун тәрчүмәләринин чох һиссәси «Мәғриб күнәшләри»ндә топланмышдыр. Бу китабын нәшр эдилмәси о заман Азәрбайчанда ени вә бөйүк бир һадисә иди. Демәк олар ки, «Мәғриб күнәшләри» Азәрбайчанда бүтүнлүклә рус әдәбийятына һәср эдилмиш илк шеирләр мәчмуәси иди.

Сәһһәтин бу тәшәббүсү бир даһа көстәрир ки, патриархал-феодал Шәргинә мейл эдәрәк панисламизми, пантүркизми тәблиғ эдән, буржуа Авропасы гаршысында кәялтагланараг онун әдәбийятына пәрәстиш көстәрән, тәһһайәт, бөйүк рус язычыларынын ярадычылығыны тәриф эдән мүртәче язычыларын әксинә олараг, о, рус әдәбийятына йүксәк гиймәт вермишдир.

Үмумиййәтлә, Шәргин дини мәркәзләриндә тәһсил алан Аббас Сәһһәт кими шаирләрин ярадычылыг инкишафында рус мәдәнийәти чох чидди рол ойнамышдыр. Мөвзу тапмагда, ени фикир сөйләмәкдә чәтинлик чәкән, әсәрләринин «союглуғуну дуяраг янар үрәклә ағлаян» Сәһһәт, һеч шүбһәсиз, арзу вә истәкләрини, өзүнү дүшүндүрән бир чох мәсәләләри рус әдәбийятында тапмыш вә она дәриндән бағланмышдыр. Тәсадүфи дейилдир ки, шаирин бүтүн әдәби ирсинин ярысындан чохуну рус әдәбийятындан тәрчүмә этдийи әсәрләр тәшкил эдир.

Демәк лазымдыр ки, бир мүддәт, даһа доғрусу кениш әдәби фәалиййәтә башладығы илк илләрдә Сәһһәтин мүтәрчимлик иши башга йол илә кетмишдир. Теһранда франсыз дилини мүкәммәл өйрәнән шаир 1905—1907-чи илләрдә Франса әдәбийятындан тәрчүмәләр этмишдир («Нәғмейи-ордибеһишти», «Бир вәрәгдир китаби-хилгәтдән» вә с.). Тарих э'тибарилә онун илк

тәрчүмәси «Нәғмейи-ордибеһишти» (1905) ше'ри һесаб олунур. Һәмин тәрчүмә һаггында шаир языр: «Франсанын мәшһур шүәраларындан Жан Рамонун «Нәғмейи-ордибеһишти» сәрлөвһәсилә гайәт ләтиф бир мәнзумәсини тәрчүмә этмишәм. Әкәрчи, шаирин эһтисас этдийи нүкати-назикейи-ше'рини кәмалинчә тәрчүмәйә мүвәффәг олмадым вә лакин... бәгәдри гүввә түркчәйә чыхартмаглыға мүбадирәт этдим».

Чүн көрдүм олуб алма ағачлары чичәкли,
Сордум, нийә олдуз әчәба бойлә бәзәкли?—

—бейтилә башлаян бу шеирдә баһар фәслинин тәсвири верилир. Өзүнүн бу дөврдәки ярадычылығына уйғун олараг шаир тәрчүмә үчүн дә һисси шеирләр сечирди. Илк тәрчүмәләриндә о, «Тәзә шеир нечә олмалыдыр?» мәгаләсиндә гойдуғу тәләбләр чәрчивәсиндә һәрәкәт эдирди. Бурада ичтимаи мәзмун зәиф олдуғу кими, дил, үслуб, ифадә тәрзи дә нисбәтән көһнәдир.

Сонралар Сәһһәт Гәрби Авропа шаирләриндән И. В. Көте (1749—1832), А. Мүссе (1810—1857) вә Морис Һартмандан (1821—1872) бир сыра тәрчүмәләр этмишдир.

Сәһһәтин гардаш эрмәни вә күрчү халгларынын әдәбийятындан да тәрчүмә вә игтибаслары вардыр. Һәр ики халга достлуг мүнасибәти бәсләйән шаир онларын әдәбийятыны өйрәнмиш, бурадакы мүсбәт чәһәтләри гиймәтләндирмиш вә габагчыл эрмәни зиялылары илә яхындан әлагә сахламышдыр. О, XX әср эрмәни язычыларындан Һ. Туманян вә А. Абелянла даһа чох марагланырды. «Шаир, Шеир пәриси вә Шәһәрли» адлы мәшһур поэмасыны языркән Һ. Туманянын «Шаир вә Рүбаб» әсәриндән тә'сирләнмиш, драматург А. Абелянын «Нефт фантаны» п'есини эйни адла игтибас этмишдир. Шаир вә мүтәрчим А. Сатуряндан (1865—1917) тәрчүмә этдийи «Һәйәчанлы нәғмәләр»[1] Сәһһәтин яхшы тәрчүмәләриндәндир.

Күрчү әдәбийятындан исә Сәһһәт романтик шаир Николоз Бараташвилинин (1817—1845) мәшһур «Мерани» ше'рини тәрчүмә этмишдир. 1916-чы илдә Күрчүстанда Бараташвилинин анадан олмасынын 100 иллийи гейд

1 «Мәғриб күнәшләри», II һиссә, сәһ. 58.

олундуғу заман (шаирин 1817-чи илдә доғулдуғу сон илләрдә исбат олунмушдур) Сәһһәт дә өз тәрчүмәсилә бөйүк күрчү шаиринә һөрмәт вә мәһәббәтини билдирмишдир[1]. О өзү ше'ри «күрчү шаиринин юбилейи мүнасибәтилә» тәрчүмә этдийини көстәрир. Ихтисарла тәрчүмә олунан бу шеир «Н. Бараташвили нәшидәләриндән» гейдилә чап эдилмишдир[2].

Сәһһәтин әсл, кениш тәрчүмәчилик фәалийјәти 1907-чи илдән сонра башланмышдыр. 1906-чы илдә Шамахыда ачылмыш реални мәктәбдә мүәллимлик эдән Сәһһәт бу мәктәбдә онунла әмәкдашлыг эдән рус мүәллимләринин көмәйилә аз бир заманда рус дилини мүкәммәл өйрәнир вә рус классикләринин әсәрләрини һәвәслә мүталиә эдир; бу замандан башлаяраг Азәрбайчанда рус әдәбийятынын ән яхшы мүтәрчими олур.

Сәһһәтин әсас тәрчүмә принсипи—тәрчүмә олунан мәтнә мүмкүн гәдәр яхынлашмаг принсипи иди. Бу принсипә о, ярадычы бир тәрчүмәчи олмаг э'тибарилә мүхтәлиф шәкилләрдә әмәл эдирди. Бу чәһәтдән Сәһһәтин тәрчүмәләриндә әсас ики йол нәзәрә чарпыр. Бунлардан бири орижиналын мәтнини дәйишдирмәдән, онун һәм мә'на, һәм дә бүтүн форма хүсусиййәтләрини сахлайыб тәрчүмә этмәк йолудур ки, шаир чох вахт бу үсул илә тәрчүмә этмәйә чалышырды. Шеир тәрчүмәсиндә бу йол чох чәтин олса да, Сәһһәт мүвәффәгиййәтлә чәтинликләрин өһдәсиндән кәлирди. Икинчи йол исә, орижиналын идея вә мәзмунуну әсас көтүрмәк, йә'ни гаршыя чыхан чәтинликләр үзүндән мәтндәки бә'зи деталлара сәрбәст янашараг, әсәрин әсасән мә'насыны вә руһуну вермәк йолудур. Бу йол илә этдийи тәрчүмәләриндә шаир орижиналын әсири олмурду; о, мәтнә нисбәтән сәрбәст янашыр, бә'зән айры-айры мисралары ихтисар эдир, бә'зән ени мисралар артырырды. Лакин бүтүн бунлар бир шейә—тәрчүмә олунан әсәрин идея мәзмунунун даһа долғун, даһа дүзкүн верилмәсинә хидмәт эдирди. Беләликлә, һәр ики йол илә эйни принсип—орижиналын идея-бәдии вәһдәтини горуюб, ону мүмкүн гәдәр әслинә яхын шәкилдә тәрчүмә этмәк принсипи көзләнирди.

---

[1] Бах: Әзиз Мирәһмәдов, «Бараташвили Азәрбайчанда», «Әдәбийят гәзети», 16 октябр 1945, № 29.

[2] «Ачыг сөз» гәзети, 16 декабр 1915, № 353.

Сәһһәтин биринчи йол илә этдийи тәрчүмәләриндә орижиналы доғру-дүрүст әкс этдирмәйә бөйүк бир мейл вардыр. Бурада шаир орижиналы һәрчәһәтли гаврамаға, һеч бир тәһрифә йол вермәмәйә, онун руһуну, бәдии хүсусиййәтләрини әкс этдирмәйә чалышыр. Онун «Гафгаз», «Учгун вә я учурум», «Пейғәмбәр», «Мтсыри», «Терекин сөвгаты», «Һачы Абрек», «Һәятын дибиндә», «Хәбәрдар!», «Ирәли», «Сазандалар», «Фил вә алабачы» кими онларча тәрчүмәсини буна мисал көстәрмәк олар.

Бу чәһәтдән Пушкиндән тәрчүмә эдилмиш «Гафгаз» ше'ри даһа характерикдир. Сәһһәт тәһрифә йол вермәдән, мәнзумәнин идея мәзмунуну сахламаға мүвәффәг олмуш, Пушкин ше'ринә хас олан хүсусиййәтләри, образлары Азәрбайчан дилинә мәхсус бәдии ифадәләр, поэтик образлар васитәсилә вермишдир. Нүмунә үчүн орижинал илә тәрчүмәнин илк дөрд мисраыны мүгайисәли шәкилдә нәзәрдән кечирәк. Пушкиндә охуюруг:

Кавказ подо мною! Один в вышине
Стою над снегами у края стремнины;
Орел, с отдаленной поднявшись вершины,
Парит неподвижно со мной наравне.

Тәрчүмәси беләдир:

Гафгаз алтымдадыр... Ән мүдһиш олан зирвәдә мән
Тутмушам тәк учурум, гарлы дағ үстүндә гәрар.
Гара гуш учмаға галхарса узаг бир тәпәдән,
Нә гәдәр йүксәк учарса, енә дөврәмдә учар.

Пушкинә мәхсус мәһарәтлә тәсвир олунан бу лөвһә тәрчүмәдә дә эйни гүввәт вә дәгигликлә верилмишдир. Лакин шаир һәрфи тәрчүмәйә йол вермәмәк үчүн айры-айры сөзләри механики олараг тәрчүмә этмәмиш, Азәрбайчан дили вә ифадә хүсусиййәтләринин тәбиилийини сахламагла, онун дахили ганунларыны горумагла, мисраларын үмуми мә'насыны вермишдир. Мәсәлән, шаир: «Парит неподвижно со мной наравне» мисраыны «Нә гәдәр йүксәк учарса, енә дөврәмдә учар» шәклиндә тәрчүмә этмишдир. Һәр ики мисраы сөз-сөз, кәлмә-кәлмә мүгайисә этдикдә хейли фәрг мейдана чыхыр. Тәрчүмәйә орижиналда олмаян, «нә гәдәр», «йүксәк», «енә» сөзләри артырылдығы кими, «неподвижно», «со мной» кими сөзләрдән дә истифадә эдилмәмиш, «наравне» сөзү «дөв-

рәмдә» сөзү илә әвәз эдилмишдир. Көрүндүйү кими, сөзләр бир-биринә о гәдәр дә уйғун кәлмир. Лакин һәр ики мисра эйни фикри, һәм дә бир-биринә сон дәрәчә яхын бир фикри йүксәк поэтик шәкилдә ифадә эдир. Һәр ики мисра эйни мәнзәрәни охучу гаршысында чанландырыр.

Тәрҹүмәйә белә ярадычы шәкилдә янашмаг бачарығы Сәһһәтин тәрҹүмәләринин йүксәк бәдии кейфиййәтини тә'мин эдән әсас амилләрдән иди. Она көрәдир ки, бу әсәрләр асанлыгла охунур, поэтик гүввәсилә охучуну дәрһал өз тә'сири алтына ала билир; чох заман онларын һәтта тәрҹүмә олдуғуну белә тә'йин этмәк чәтин олур.

Әлбәттә, дәгиг тәрҹүмәни һеч вахт һәрфи тәрҹүмә кими, эйни сөзләрин бир-биринә нә дәрәҹәдә уйғун кәлиб кәлмәмәси кими баша дүшмәк доғру дейилдир. Һәгиги бәдии тәрҹүмә сөзләрин тәрҹүмәсини вермәк дейил, орижиналын идея мәзмуну вә бәдии ифадә көзәллийини ачыб көстәрмәлидир. Әкс тәгдирдә тәрҹүмә механики бир просесә чеврилә биләр, онун бәдии кейфиййәти ашағы дүшәр. Бүтүн ярадычы, поэтик тәрҹүмәләрдә олдуғу кими, Сәһһәтин тәрҹүмәләриндәки дәгиглийи дә бу мә'нада анламаг вә изаһ этмәк лазымдыр.

Сәһһәтин сәнәткарлыгла Лермонтовдан тәрҹүмә этдийи «Мтсыри», «Һачы Абрек» поэмалары дә әслинә яхындыр. Шаир айры-айры мисралары белә эйнилә вермәйә чалышараг, тәрҹүмәнин камил чыхмасына мүвәффәг олмушдур. «Һачы Абрек» поэмасында Лейла илә Һачы Абрекин мусаһибәси, тәбиәт тәсвирләри, гоча ләзкинин изтираблары, Һачы Абрекин һәйәчанлары, яхуд «Мтсыри»дә кәнҹ монахын азадлыг мейлини тәсвир эдән сәһнәләр усталыгла тәрҹүмә олунмушдур. Сәһһәтин тәрҹүмәләринә хас олан айдынлыг, тәбиилик бурада да габарыг шәкилдә мейдана чыхмышдыр.

Шаир тәрҹүмәләриндә йығчамлыға хүсуси диггәт етирир. О, бачардыгча мисралары парчаламадан, верилән фикирләри гыса вә мә'налы ифадәләрлә тәрҹүмә эдир. Мутәрҹимдән бөйүк сөз эһтияты, усталыг тәләб эдән бу ҹәһәт исә тәрҹүмәнин даһа тә'сирли, даһа доғру чыхмасына сәбәб олур.

Нүмунә үчүн ашағыдакы мисраларын тәрҹүмәсинә диггәт эдәк:

Вперед, забудь свои страданья,
Не отступай перед грозой...
Буди уснувших в мгле глубокой
Упавшим—руку подавай[1].

Тәрҹүмәси:

Арш ирәли, арш, унут гәмләри,
Гачма бәлалар габағындан кери...
Уйгуя далмышлары галдыр, оят,
Аҹизү бичарәләрә әл узат[2].

Яхуд:

С тех пор как вечный судия
Мне дал всеведенье пророка,
В очах людей читаю я
Страницы злобы и порока.[3]

Тәрҹүмәси:

О замандан ки, һакими-мүтләг
Мәни гылмыш пейәмбәри-бәрһәг,
Адәм өвладынын көзүндә мүдам
Сәһфә-сәһфә хәта вә зүлм охурам[4].

Бә'зән Сәһһәт дөрд мисрада верилән фикри усталыгла ики мисрая сығышдырыр:

Лермонтовун «Терекин сөвгаты» ше'риндә дейилир:

Расступись, о старец-море,
Дай приют моей волне!
Погулял я на просторе,
Отдохнуть пора бы мне[5].

Тәрҹүмәси:

Гоча Каспи! Чәкил, йол вер, далғаларым гой кәлсин!
Бас бағрына, ер вер, сәнин ағушунда динҹәлсин![6]

---

[1] С. Я. Надсон. «Шеирләр», 9-чу чапы, сәһ. 10—11 (русча).
[2] А. Сәһһәт «Ирәли» (Надсондан тәрҹүмә), «Мәгриб күнәшләри», II һиссә, Бакы, 1912, сәһ. 64.
[3] М. Ю. Лермонтов. «Сечилмиш әсәрләри», Ленинград, 1946, сәһ. 91 (русча).
[4] А. Сәһһәт. «Пейғәмбәр» (Лермонтовдан тәрҹүмә), «Мәгриб күнәшләри», I һиссә, Бакы, 1912, сәһ. 35.
[5] М. Ю. Лермонтов. «Сечилмиш әсәрләри». Ленинград, 1946, сәһ. 71 (русча).
[6] «Терекин сөвгаты», «Мәгриб күнәшләри», II һиссә, сәһ. 23.

Сәһһәтин тәрчүмәләриндә айры-айры мисраларын синтактик гурулушуну сахламаг һалларына да тәсадүф эдилир. Бу, бәдии тәрчүмәдә аз тәсадүф эдилән бир йол олса ла, шаир Азәрбайчан дилинин инчәликләрини дәриндән билмәси һесабына белә чәтинликләрин өһдәсиндән кәлирди. Мәсәлән, Пушкинин «Гыш йолу» ше'риндән: «Ни огня, ни черной хаты»[1] мисраыны о, мәһарәтлә, эйни синтактик гурулушда, эйни кәлмәләри ишләдәрәк тәрчүмә этмишди: «Нә ишылты, нә дә чыраг, нә бир гара дахма вар»[2]. Тәрчүмәйә шаир ялныз «чыраг» кәлмәсини әлавә этмишдир ки, бу да һәмин мисрадакы мә'наны гәтиййән тәһриф этмир.

Кәтирилән мисаллар көстәрир ки, Сәһһәт рус дилинә мәхсус ифадәләри ана дилинин имканлары дахилиндә тәрчүмә этмәк йолларыны мейдана чыхарырды. Бә'зән о, тәрчүмә этдийи ше'рин ритмини, аһәнкини, мүәййән дәрәчәдә вәзнини дә сахламаға мүвәффәг олурду. Мәсәлән, Лермонтовун «Пейғәмбәр» ше'ринин тәрчүмәсиндә орижиналын фикри истигамәтилә янашы, онун аһәнки дә мүәййән дәрәчәдә горуну6 сахланмышдыр.

Бә'зән гаршыя элә мәтнләр чыхыр ки, онлары эйнилә тәрчүмә этмәк олмур. Белә чәтин һалларда да Сәһһәт мәһарәтлә вәзиййәтдән чыхыш йолу тапырды. О, идиомалары, Азәрбайчан охучусу үчүн анлашылмаз ифадәләри эйнилә, механики шәкилдә тәрчүмә этмәйиб, дилимиздә бунлара мүвафиг мисаллар, ифадәләр тапырды. Мәсәлән, онун ишләтдийи «Бу баш-гулаг камаҹчая ярашмаз» («Сазандалар»), «Дәлийә амма күндә байрамдыр» («Һәят»), «Тохун ачдан хәбәри олмаз» («Диләнчи») кими идиоматик мисралар орижиналдакы мисралара чох уйғундур.

Белински Көтенин әсәрләринин рус дилинә тәрчүмәләриндән бәһс эдәрәк языгды: «Көтедән эдилән тәрчүмәләрдә биз онун мүтәрчимини дейил, Көтени көрмәк истәйирик. Әкәр Пушкин дә Көтени тәрчүмә этмәйә башласайды, биз ондан тәләб эдәрдик ки, о бизә өзүнү дейил, Көтени көстәрсин»[3].

[1] А. С. Пушкин. «Бүтүн әсәрләри», II чилд, Москва, 1949, сәһ. 346 (русча).

[2] «Мәғриб күнәшләри», II һиссә, сәһ. 70.

[3] Бу ситат П. Скосыревин «Поэтик тәрчүмә сәнәти һаггында» сәрләвһәли мәгаләсиндән кәтирилир. «Литературное творчество», 1946, № 1, сәһ. 99.

Сәһһәтин дә тәрчүмә принсипи белә иди. Шаир чох заман орижиналын мәзмунуну, үслуб хүсусиййәтләрини, адлары вә саирәни эйнилә мүһафизә эдирдисә дә, бу онда һәрфи тәрчүмәйә чеврилмирди; чүнки Сәһһәт ярадычы тәрчүмәчи иди.

Тәрчүмә әдәбийяты тарихиндән мә'лумдур ки, һәрфи тәрчүмә һәмишә мүвәффәгиййәтсизлийә уғрамышдыр. Бунун сәбәби айдындыр. Чүнки һәр бир әсәр тәрчүмә олунанда ярандығы ичтимаи-әдәби шәраитдән айрылараг, башга бир ичтимаи-әдәби шәраитә дүшүр, ени бир дилдә ифадә олунур. Һәрфи тәрчүмә исә һәмин әсәри башга халг үчүн анлашылмаз, марагсыз бир шәклә салыр. Ф. Энкелс «Капитал»ын инкилис дилинә тәрчүмәси мүнасибәтилә языгды ки, мүтәрчим тәрчүмә этдийи әсәрин дилинин бүтүн инчә хүсусиййәтләрини билмәли вә механики слараг сөзләрин тәрчүмәсини дейил, үмуми мә'наны вермәлидир[1].

Сәһһәт бәдии тәрчүмәнин бу хүсусиййәтини яхшы дәрк этдийи үчүн, орижиналын мәзмун вә үслубуна хәләл кәтирмәмәк шәртилә, тәрчүмәдә бә'зи дәйишикликләрә йол верирди. Бунлар анҹаг тәрчүмә мәтниндә мә'нанын даһа айдын верилмәси вә ону Азәрбайчан охучусу үчүн анлашылан бир вәзиййәтә салмаг мәгсәдилә эдилән дәйишикликләрдир. Белә һалларда шаир тәрчүмәйә лазым кәлдикдә ени мисралар артырыр, фикри йығчамлашдырмаг үчүн бә'зи мисралары ихтисара салыр, сөзләрин, мисраларын ерини дәйишир вә башга лазыми дәйишикликләр эдир. Илк нәзәрдә бу дәйишикликләр мәтндән узаглашмаг тә'сири бағышлайыр. Әслиндә исә белә дейилдир. Буна ярадычы тәрчүмәнин мүхтәлиф үсуллары, прийомлары кими гиймәт вермәк лазымдыр. Чүнки мәтни узадыб-гысалтмаг бә'зи һалларда һеч дә орижиналдан узаглашмаг демәк дейилдир. Бу дәйишикликләр бә'зән фикри, идеяны баяғылашдырмыр, әксинә, орижинал ени тәрчүмә олунмуш дилдә даһа да яхшы, айдын сәсләнир.

Мә'лумдур ки, һәр бәдии әсәр механики шәкилдә бирләшмиш айры-айры һиссәләрин, сөзләрин садәчә йы-

[1] Бах: А. Федоров. «Бәдии тәрчүмә һаггында», Ленинград, 1941, сәһ. 16—17 (русча).

ғындан ибарәт олмур. Одур ки, тәрчүмәчи дә әсәри башга бир дилә чевирдикдә орижиналдакы идеомалары, һәмин халга мәхсус бир чох милли адәт вә ән'әнәләри изаһ этмәли, айдынлашдырмалыдыр. Бу исә тәрчүмәнин мәтниндә бә'зи дәйишикликләр эдилмәсинә сәбәб олур.

Доғрудур, Сәһһәт бә'зән орижинала һәддиндән артыг сәрбәст янашыр, мүәййән тәһрифләрә йол верирди. Мәсәлән, Лермонтовун «Вәтән» ше'ринин сон дөрд мисрасыны шаир чох сәрбәст тәрчүмә этмиш, орижиналдакы рус һәятына мәхсус милли хүсусиййәтләри нәзәрдән гачырмышдыр. Бә'зән исә о, адлары, милли хүсусиййәтләри мәһәллиләшдирир, ону Азәрбайчан һәяты илә уйғунлашдырырды. Нәтичәдә орижиналын милли колорити зәифләйир, тәрчүмә мә'нача мәтндән узаглашырды. Мәсәлән, Сәһһәтин «Вәтән», «Һәят», «Ирәли», «Яй сәһәри» тәрчүмәләриндә ишләтдийи «һампа», «казан сәси», «Кәлим», «Вадийи-Сина», «Тур» кими Шәрг һәятына мәхсус мәфһумлар, дини сөзләр орижиналын мә'нача тәһриф олунмасына сәбәб олмушду.

Сырф милли колоритә малик олан вә бүтүн тәфәррүаты илә верилмәси чәтин олан шеирләри дә Сәһһәт сәрбәст тәрчүмә этмишдир. Белә тәрчүмәләрдә шаирә айдын олмаян мисралар атылмыш вә онлар мүнасиб фикирләрлә әвәз эдилмишдир; бә'зән исә белә ерләр садәчә ихтисар олунмушдур. Мәсәлән, Крыловдан тәрчүмә эдилмиш «Гарагуш вә ары», «Көл вә чай», «Чүтчү вә илан» кими тәмсилләрдә бә'зи мисралар мә'нача дәйишдирилмиш, орижиналда һәр тәмсилин башланғычында верилмиш йығчам, нәсиһәтамиз парчалар, бә'зи мисаллар ихтисар олунмушдур. Лакин белә һаллар Сәһһәтин тәрчүмәләриндә бир систем шәклиндә дейил, тәсадүфи характер дашыйырды. О, бир чох башга рус шаирләри кими, Крыловун да Азәрбайчанда ән көзәл тәрчүмәчиләриндән бири олмушдур. Шаир өзүнә гәдәр Крыловдан эдилән тәрчүмәләрин бә'зи мүвәффәгиййәтли чәһәтләрини өйрәнмиш, бөйүк рус шаиринин тәмсилләрини тәрчүмә этмәк ишини Азәрбайчанда ени бир мәрһәләйә галдырмышдыр. Сәһһәтин бу саһәдәки мүвәффәгиййәтләрини вә шаирин Крылов ярадычылығы илә марагланмасынын сәбәбләрини айдын тәсәввүр этмәк үчүн бөйүк рус шаиринин әсәрләринин тәрчүмә олунмасы тарихинә гысача бир нәзәр салмаг мараглыдыр.

Русияда тәмсили илк дәфә ичтимаи һәятла сых бағлаян, ону кәскин сатирик бир жанр сәвиййәсинә галдыран И. А. Крылов олмушдур. Ондан әввәлләр дә рус әдәбийятында тәмсил язанлар вар иди. Лакин Крыловун бөйүклүйү бунда иди ки, о, тәмсилә ени вә орижинал хүсусиййәтләр верәрәк, онун ичтимаи-сияси тә'сир гүввәсини артыра билмишди. Кәскин сатирик бир руһда язылмыш бу тәмсилләрин чоху билаваситә мөвчуд дәвләт гурулушуна, чаризмин сияси хадимләринә, өлкәдәки һәрч-мәрчлийә ишарә илә язылмышды. Крыловун һәр тәмсили бир һәдәфи нишан алырды. Бүтүн бунларла янашы Крыловун тәмсилләри мүәййән, конкрет тарихи дөврүн мәсәләләрини экс этдирмәклә бәрабәр, умумиләшдиричи бир маһиййәт дашыйырды. Крыловун бүтүн дүнядa мәшһур олмасынын бир сәбәби дә мәһз онун тәмсилләринин белә үмуми, дәрин ичтимаи мәзмуна малик олмасы иди.

Азәрбайчан әдәбийятында Крылова мүрачиәтин, онун тәмсилләрини Азәрбайчанда яймағын хүсуси бир тарихи вардыр. Бу саһәдә кениш тәдгигат апаран Мәммәд Ариф «И. А. Крылов вә Азәрбайчан әдәбийяты»[1] китабчасында бир сыра доғру нәтичәләрә кәлмиш, Крыловун тәрчүмәси тарихинин просесини көстәрмишдир. Мүәллиф Крыловун тәрчүмәләрини изләмәклә Азәрбайчанда поэтик тәрчүмәнин кечдийи инкишаф йолуну да гисмән ишыгландырмыш, бу саһәдә Сәһһәтин фәалиййәтини хүсуси гиймәтләндирмишдир.

Азәрбайчанда Крыловун илк тәрчүмәчиси А. Бакыханов олмушдур. О, сәрбәст шәкилдә тәрчүмә олунмуш «Эшшәк вә бүлбүл» тәмсилилә бөйүк рус тәмсилчисинин әсәрләрини тәрчүмә этмәйин Азәрбайчанда әсасыны гоймушдур. Бундан сонра Крыловдан тәрчүмә иши хейли гүввәтләнмиш, кетдикчә күтләви шәкил алмаға башламышдыр. Бу тәмсилләрдәки тәнгид вә сатиранын кәсәрини, бәдии еткинлик, халг руһу вә садәлийи һисс эдән габагчыл мүәллим вә шаирләр XIX әсрин сон онилликләриндә ени тәртиб олунмуш дәрсликләрдә Крыловун ирсиндән кениш истифадә эдирләр. «Вәтән дили» (1883), «Ушаг бағчасы» (1898) кими дәрсликләрдә Крыловун

[1] М. Ариф. «И. А. Крылов вә Азәрбайчан әдәбийяты», Бакы, Азәрнәшр, 1944.

бир сыра тәмсилләринин тәрҹүмәси чыхыр. Юхарыда бәһс эдилдийи кими, бу тәрҹүмәләрдә һәм орижинала яхынлыг, һәм дә бәдии ҹәһәтдән бир сыра нөгсан вә кәсирләр вардыр. Әлбәттә, Һ. Гарадағи, Ф. Көчәрли, Р. Әфәндиев тәрәфиндән эдилмиш тәрҹүмәләр Крыловун бәдии тәрҹүмәсини вермәк ишиндә илк тәшәббүсләр олдуғу кими, рус әдәбиййатынын мүсбәт тә'сирләрини кәтирмәк э'тибарилә дә әһәмиййәтли иди. Лакин онлар Крылову тәрҹүмә эдәркән гаршыя чыхан халг ифадәләрини, идиомалары, тәмсилләрин форма хүсусиййәтләрини мүһафизә этмәкдә, онларын колоритини сахламагда чәтинлик чәкмиш, бә'зән исә мүвәффәг олмамышлар. Крыловун һәгиги бәдии тәрҹүмәсини вермәк илк дәфә А. Сәһһәтә нәсиб олмушдур.

Крылов ән чәтин тәрҹүмә олунан шаирләрдәндир. Онун тәмсилләрини франсыз, инкилис вә саир дилләрә тәрҹүмә эдән тәрҹүмәчиләр һәмишә бу чәтинлийи гейд этмишләр. Бу тәрҹүмәчиләрдән бири языр ки: «Крылов ән орижинал бир шаир олдуғу үчүн о, рус шаирләринин һамысындан даһа чәтин тәрҹүмә олунур. Онун тәзадларында, кәскин вә гыса сатирасында, дузлу-мәзәли һәкиманә сөзләриндә, ше'риййәтиндә элә көзәлликләр вардыр ки, онлары нәсрдә белә эйнән вермәк мүмкүн дейилдир»[1]. Бу чәтинлийин әсл сәбәби Крылов тәмсилләринин зәнкин милли колоритә малик олмасыдыр[2]. Истәр өз орижинал тәмсилләрини вә истәрсә башга шаирләрдән игтибас эгдийи тәмсилләри Крылов «тамамилә милли рус сүзкәчиндән кечирәрәк» рус мәишәтинә уйғунлашдырыр, халг юмору илә, халг дилиндә язырды. Белә әсәрләри исә башга бир дилә эйнилә чевирмәк, эйни мә'на вә сәнәткарлығы сахламаг тәрҹүмәчидән мәһарәт истәйир.

А. Сәһһәт бу чәтинлийин өһдәсиндән кәлә билмишдир. О, Крыловдан тәрҹүмә этдийи тәмсилләри Азәрбайҹан һәятына, халг руһуна уйғунлашдырмышдыр. Крылов кими, о да йығчам вә мә'налы ифадәләр ишләтмишдир. Сәһһәт өз мүтәрҹимлик ишиндә һәрфи тәрҹүмә далынҹа кетмәмишдир.

[1] Ситат М. Арифин «И. А. Крылов вә Азәрбайҹан әдәбиййаты» адлы китабындан көтүрүлмүшдүр; Бакы, Азәрнәшр, 1944, сәһ. 41.

[2] Бах: В. Г. Белински. «Иван Андреевич Крылов», «Сечилмиш мәгаләләр», Бакы, 1948, сәһ. 97.

Крыловдан этдийи тәрҹүмәләриндә Сәһһәтин һәм орижинала яхынлыг, һәм дә бәдии ҹәһәтдән сәләфләриндән нә гәдәр ирәли кетдийини әяни шәкилдә тәсәввүр этмәк үчүн эйни мәтнин ашағыдакы тәрҹүмәләринә нәзәр салаг.

Крыловун «Квартет» баснясы белә башланыр:

Проказница-Мартышка,
Осел,
Козел,
Да косолапый Мишка
Затеяли сыграть Квартет.
Достали нот, баса, альта, две скрипки
И сели на лужок под липки,—
Пленять своим искусством свет[1].

А. Сәһһәтин тәрҹүмәси:

Дәҹәл меймун, чолаг айы, чәп кечи,
Бир улаға йолдаш олду һәр үчү.
Дөрд сәсличә бир мусиги нәғмәси
Чалмаға һәмаһәнк олду ҹүмләси.
Ики каманча, ики тар тапдылар,
Бир ҹәмәнин үстә мәҹлис япдылар.
Отурдулар, тәрәб бәзми гурдулар вә и. а.[2]

Р. Әфәндиевин тәрҹүмәси:

Бир күнү меймун, ол оюн фәрраш,
Айы, эшшәк, кечи—бу дөрд йолдаш,
Отуруб бир ҹәмәндә һәлгә илә
Гурдулар мәҹлиси сәлигә илә.
Айы тар алды, кечи бир дүнбәк,
Меймун алды каманча, дәф эшшәк.
Йығылыб башлайыб муғаматы
Сәс-сәсә вердиләр чох әбяты[3].

Бу мисал көстәрир ки, Р. Әфәндиев орижиналы мә'нача доғру әкс этдирмәкдә чәтинлик чәкдийи кими, ону бәдии йүксәклийә дә галдыра билмәмишдир. Мәсәлән, тәрҹүмәдә тәмсилин сатирик руһу илә әлагәдар олараг айыя верилән сифәт (косолапый) тамамилә атылмыш, орижиналын 5-чи вә 6-чы мисралары мәһәллиләшдирил-

[1] И. А. Крылов. Әсәрләри, III ҹилд, Москва, 1946, сәһ. 82 (русча.)

[2] «Ени мәктәб», Бакы, 1909.

[3] «Ушаг бағчасы», Истамбул, 1898, сәһ. 19.

миш, йә'ни дәф, дүмбәк, тар, каманча, муғамат кими сөзләр әсәрин милли колоритини дәйишдирмиш, квартет кәлмәси исә изаһсыз галмышдыр. Эйни тәрчүмә үсулу демәк олар ки, бүтүн тәмсил бою давам этмишдир. Лакин әсл мәсәлә бундадыр ки, мә'на таһрифләри тәрчүмәнин бәдии чәһәтдән дә зәифләмәсинә сәбәб олмушдур. Тәрчүмәдә сөзләрин ериндә ишләнмәси, йығчамлыг, ахычылыг чәһәтдән дә гүсурлар вардыр.

Доғрудур, Сәһһәтин тәрчүмәсиндә дә бә'зи мә'на таһрифләри йох дейилдир. Лакин шаир тәрчүмәнин илк мисраында орижиналын үмуми сатирик руһуну чох усталыгла сахлая билмишдир. Р. Әфәндиев айыя верилән «чолаг» сифәтини тамамилә ихтисар этдийи һалда, Сәһһәт, «дәчәл», «чолаг» сифәтләрини сахламагла янашы «кечи» кәлмәсинә «чәп» сифәтини дә әлавә этмиш, нәтичәдә Крыловун тәсвир этдийи мәнзәрәни бир гәдәр дә күлүнч, сатирик вәзиййәтә салмышдыр.

Р. Әфәндиевин тәрчүмәсиндә «квартет» кәлмәси тамамилә атылмышдыр. Сәһһәт исә һәмин кәлмәни «Дөрд сәсличә бир мусиги нәғмәси» шәклиндә тәрчүмә этмишдир. Тәмсилин өзүнүн «Квартет» адланмасы тәрчүмәлә һәмин кәлмәнин изаһ олунмасы зәрурәтини мейдана кәтирмишди. Бу чизкиләр орижиналын мә'нача даһа доғру ифадә эдилмәсинә көмәк этдийи кими, тәрчүмәнин поэтик чәһәтдән гүввәтли чыхмасына да сәбәб олмушдур.

Р. Әфәндиевин тәрчүмәләриндә Крыловун тәмсилләриндәки йығчамлыг да кифайәт гәдәр мүһафизә эдилмәмишдир. Мүтәрчим бә'зән Крыловун лаконик бир шәкилдә ифадә этдийи мәтләби узадыр, изаһ эдир ки, бу да тәмсилин бәдии тә'сир гүввәсинин зәифләмәсинә сәбәб олур. Бунун нәтичәсидир ки, 32 мисралыг «Гурд вә пишик» тәмсили тәрчүмәдә 42 мисрая, 40 мисралыг «Гугу вә кәбутәр» тәмсили 62 мисрая гәдәр узадылмышдыр. Сәһһәт исә Крылову йығчам вә даһа доғру тәрчүмә этмәйин нүмунәсини вермишдир. Одур ки, онун тәрчүмәләрилә орижиналлар арасында һәчмчә әһәмиййәтсиз бир фәрг олур. Бүтүн бу хүсусиййәтләр Сәһһәти Азәрбайчанда Крыловун ән уста тәрчүмәчиләриндән бири кими мәшһурлашдыра билмишдир. Онун «Сазандалар», «Фил вә алабаш», «Гурд вә гузу» кими тәрчүмәләри инди дә севилә-севилә охунан әсәрләрдәндир.

А. Сәһһәтин тәрчүмәләри дилинин садәлийи вә образлылығы э'тибарилә дә нәзәри чәлб эдир. Шаир рус әдәби дилинә хас олан садәлийи, айдынлығы тәрчүмәләриндә мүмкүн гәдәр горумаға чалышмышдыр. Тәсадүфи дейилдир ки, онун тәрчүмәләринин дили өз орижинал әсәрләринин дилиндән хейли садә вә айдындыр. Тәрчүмәләриндә шаир дил садәлийини, һәр шейдән әввәл, халг дилинин зәнкинликләрини яхшы билмәси вә ондан бачарыгла истифадә этмәси сайәсиндә горумаға наил олмушдур. О, Азәрбайчан дилинин түкәнмәз хәзинәсилә яхындан таныш олдуғу үчүн дил материалы илә сәрбәст даврана билир, бу исә орижиналын чәрчивәләри ичәрисиндән чыхмаг үчүн она бөйүк көмәк эдирди.

Аббас Сәһһәтин рус шаирләриндән этдийи тәрчүмәләрин идея-бәдии тә'сири чох гүввәтли иди. Ени идея хүсусиййәтләри вә ени һисләрлә Азәрбайчан ше'риндә реализмин инкишафына бөйүк тә'сир көстәрән бу әсәрләр о заман схоластик-формалист шеир галыгларына гаршы гүввәтли мүбаризә васитәси олдуғу кими, бир чох габагчыл шаирләрин бу руһда шеирләр язмасына, рус әдәбиййатындан тәрчүмәләр этмәсинә дә тә'сир көстәрмишдир. Бу тәрчүмәләр Азәрбайчанда, эйни заманда, габагчыл фикирләрин инкишафына да тәкан вермишдир. Азәрбайчан охучусу Пушкин, Лермонтов, Никитин, Колтсов кими рус классикләринин әсәрләрилә илк дәфә Сәһһәтин тәрчүмәләри васитәсилә кениш сурәтдә таныш олмушдур.

* * *

А. Сәһһәт һәр раст кәлдийи, тәсадүфи әсәри тәрчүмә этмирди. Тәрчүмә үчүн о, биринчи нөвбәдә өз ярадычылыг хүсусиййәтләринә вә көрүшләринә мүвафиг олан, руһуна вә үслубуна уйғун кәлән әсәрләр сечмишдир. Онун тәрчүмәләри мүәййән дәрәчә Азәрбайчан һәяты илә бағлы иди. Бунлар, эйни заманда, Азәрбайчан мүһитинин мүәййән мәсәләләрини экс этдирирди. Одур ки, һәм идея, һәм дә руһ вә үслуб э'тибарилә Сәһһәтин орижинал әсәрләрилә тәрчүмәләри арасында мөһкәм дахили әлагә вардыр. Сәһһәтин бүтүн тәрчүмә ярадычылығынын инкишаф тарихи буну ачыг-айдын көстәрир. Әкәр шаир 1905—1906-чы иллердә, өз ярадычылығында олдуғу кими, франсыз шаирләринин һисси, сентиментал

сәчиййәли әсәрләринин тәрчүмәси илә дә мәшғул олурдуса, сонралар һәята, сәнәтә бахышында әмәлә кәлән инкишафла әлагәдар олараг, о, реалист рус әдәбийяты нүмунәләрини тәрчүмә эдирди. Сәһһәтин ярадычылығында көрдүйүмүз инкишафы, ичтимаи һәятдакы һадисәләри әһатә этмәк мейлини, кетдикчә романтизмдән реализмә кечмәсини биз онун тәрчүмә ярадычылығында да көрмәкдәйик. Сәһһәт ярадычылығында раст кәлдийимиз бир сыра мөвзулар, әһвал-руһиййә вә үслуб зиддиййәтләри онун тәрчүмәләриндә дә нәзәрә чарпыр. М. Арифин дедийи кими, сәнәтә ичтимаи мә'на верән Сәһһәт тәрчүмәйә дә мәфкурә иши кими бахмышдыр: «Шаир, һәр шейдән әввәл, өз руһуна яхын олан шеирләри сечмәйә чалышмыш вә эйни заманда рус поэзиясынын характерик чәһәтләрини нәзәрдән гачырмамышдыр. Буна кәрәдир ки, Сәһһәтин тәрчүмә этдийи әсәрләрдә әсас мотив ичтимаи мотивдир. Һәятын сыхынтыларындан хилас олмаг үчүн чырпыныш, зәманәдән шикайәтлә бәрабәр мүбаризәйә, ирәлийә доғру чағырыш, реал тәбиәт, әмәк вә маишәт мәнзәрәләри—будур Сәһһәти чәлб эдән әсас поэтик аләм»[1].

Бу чәһәтдән Сәһһәтин Лермонтовдан этдийи тәрчүмәләр чох характерикдир. Бир аз әввәл шаирин өз ярадычылығы илә Лермонтов арасында нә гәдәр яхын идея бағлары олдуғуну кәрдүк. Белә бир яхынлыг онун Лермонтовдан этдийи тәрчүмәләрдә дә вардыр. Нүмунә үчүн «Вәтән» ше'ринин идея истигамәтинә диггәт етирәк.

Н. А. Добролюбовун йүксәк гиймәт вердийи бу шеирдә Лермонтов «һәгиги вәтән мәһәббәтини» тәрәннүм этмишдир. Русиянын зәнкин тәбиәтинә, доғма чөлләринә, кәнд һәятына дәрин бир мәһәббәт оядан бу шеирдә мүлкәдар чәмиййәтинә, тәһкимчилийә гаршы нифрәт дә ифадә олунмушдур. Эйни мотивләр Сәһһәтин вәтән мөвзуунда яздығы шеирләрдә дә вардыр.

Мүтәрчим Сәһһәти рус әдәбийятынын ингилабчы, мүтәрәгги язычылары чох марагландырырды. Шаир биринчи нөвбәдә зүлм вә әсарәти, ичтимаи һагсызлыглары тәсвир вә тәнгид эдән әсәрләри тәрчүмә эдирди. Ингилабчы шаир Голс-Миллердән (1842—1871), өмрүнү сүркүнләрдә кечириб, ингилабчылара дәрин рәғбәт көстәрән А. Н. Плешшеевдән (1825—1893) вә нәһайәт, С. Я. Надсондан (1862—1887) тәрчүмә эдилән «Хәбәрдар!», «Диләнчи», «Истигбал бизимдир», «Ирәли», «Зиндан» кими шеирләр бу чәһәтдән сәчиййәвидир.

Азадлыг йолунда вурушан бир мүбаризин фачиәли өлүмүнү тәсвир эдән «Хәбәрдар!»[1] ше'риндә зүлмкар гурулуша гаршы атәшин э'тираз вардыр. Бурада азадлыг уғрунда мүбаризә апаранларын чар һәбсханаларында, сүркүнләрдә кечирдикләри әзаблы күнләр, онларын мәтанәти, ирадәси көстәрилир. Сәһһәт Русияда чох кениш йайылан вә кәнчләрин чох севдийи, маһныларда охудуғу бу ше'ри һәрарәтлә тәрчүмә этмишдир.

Плешшеевин «Диләнчи» ше'риндә исә «фәһләлик эдиб чөрәк газанан», «бәнзи учуг, вәрәмли» инсанларла «файтонларда өтүшән», «даш гәлбли дөвләтлиләр» арасындакы зиддиййәтдән данышылыр. Мәһкум синифләрә мәһәббәт һиссилә язылан бу мәнзумәдә Плешшеев диләнчи бир ушағын бир дөвләтли тәрәфиндән рәдд эдилиб, йохсул кәндли тәрәфиндән һимайә олунмасыны чох сәмими, реал шәкилдә көстәрмишдир. Сәһһәтин «Гыш», «Әкинчи нәғмәси» кими шеирләрилә «Диләнчи» мәнзумәси арасында фикир яхынлығы һисс олунур.

XIX әсрин икинчи ярысында Русияда лирик бир шаир кими танынмыш Надсон да Сәһһәтин диггәтини чәлб эдән язычылардан олмушдур. Надсон әдәбийят аләминә Некрасов ше'ринин давамчысы кими кәлмиш, ярадычылығынын сонларында исә символизмә мейл көстәрмишдир. Кәдәр вә үмид, муасир буржуа чәмиййәтинә нифрәт, кәләчәйә инам вә мүбаризәйә чағырыш онун бир чох әсәрләринин мәфкурә истигамәтини тәшкил эдир. Сәһһәтин диггәтини дә Надсона мәхсус бу чәһәтләр чәлб этмиш вә о, шаирин «Истигбал бизимдир»[2], «Һәят», «Зиндан», «Ирәли» кими шеирләрини тәрчүмә этмишдир.

«Истигбал бизимдир», «Ирәли» вә «Зиндан» шеирләриндә әдаләтсиз чәмиййәти, «гүссәли һәяты» алт-үст этмәйә чағырыш, мүбаризә руһу әсасдыр. Шаир инаныр ки,

---

[1] М. Ариф. «Лермонтов вә Сәһһәт», «Революсия вә култура» журналы, 1939, № 10—11, сәһ. 42.

[1] «Мәғриб күнәшләри», II һиссә, сәһ. 59. Голс-Миллердән тәрчүмә олунан бу шеир («Слушай») китабда сәһв олараг шаир М. Л. Михайловун ады илә кетмишдир.

[2] С. Я. Надсонун «Друг мой, брат мой, усталый, страдающий» мисраы илә башланан ше'ринин тәрчүмәсидир.

«наһаг ганлар төкән», «ер үзүнү көз яшы илә исладан» һакимләр мәһв олачаг, кеч-тез һәр чүр зүлм вә әсарәтдән хилас олмуш бир аләм яраначагдыр. Одур ки, азадлыг уғрунда мүбаризә эдәнләрин зинданлара атылмасы шаири бәдбинләшдирмир, о, «азадлыг йолунда» әсир оланлары «зәнчирә чәкилмиш ширләр» адландырыр:

Һүррийәт йолунда әсирәм, әсир,
Зәнчирим ағырдыр, бойнуму кәсир.
Башлаяраг залымлары тәһгирә,
Чәкилмишик ширләр кими зәнчирә. («Зиндан»)

Надсон, мүчәррәд шәкилдә олса да, охучуларыны азадлыг әлдә этмәк үчүн мүбаризә этмәйә, һеч бир чәтинликдән чәкинмәмәйә чағырырды:

Арш ирәли, арш, унут гәмләри!
Гачма бәлалар габағындан кери.
Зүлмәти-шәбдә гызарыр дан ери.
Һайды, гочаг, һайды, икид, гош, йүрү ...
Кет ирәли, кет, кери гойма аяг!
Элмү ишыг намына яндыр чираг.
Гой сәни тәкфир эләсинләр һаман,
Гой сәни тәһгир эләсинләр һаман,
Гой чүһәлалар сәнә бөһтан десин,
Гой үләма гәтлинә фәрман десин,
Горхма, бу зәһмәтләрә гатлаш, алыш,
Гейрәт илә мәсләкин үзрә чалыш! («Ирәли»)

А. Сәһһәтин ингилабчы мачар шаири Морис Һартмандан тәрчүмә этдийи «Ағ палтар» ше'ри дә эйни мүбариз руһдадыр. Онун мәнбәи Михайловун тәрчүмәсидир. Михайлов тәрәфиндән «Ағ өртүк» ады илә тәрчүмә олунан бу шеир һәлә о заман рус ингилабчыларынын ән севимли шеирләриндән бири олмушду. Бу шеир зүлмә, әсарәтә гаршы үсян байрағы галдыранлара мәрд олмағы, «өлүм гаршысында диз чөкмәмәйи» өйрәдирди.

Азәрбайчанда ингилаби һәрәкатын күндән-күнә йүксәлдийи, халгын сияси шүурунун күндән-күнә гүввәтләндийи бир заманда Сәһһәтин белә мүбариз руһлу әсәрләрә мүрачиәт этмәси тәсадүфи дейилди.

Беләликлә, «парлаг вә кениш» дейә тә'риф этдийи рус әдәбийятынын, еләчә дә Гәрби Авропа әдәбийятынын Азәрбайчанда интишар этдирилмәси ишиндә Сәһһәтин чох бөйүк хидмәти олмушдур. О, һәлә ингилабдан габаг рус әдәбийятынын гүдрәтини дуя билмиш, Азәрбайчан охучуларынын нәзәрини бу бөйүк сәнәтә чәлб этмишди.

Дүня мәдәнийјәти тарихиндә Русиянын хүсуси вә әһәмийјәтли бир ролу олмушдур. Габагчыл рус мәдәнийјәти Гәрби Авропа вә Шәрг өлкәләриндә тәрәггипәрвәр адамлара дәрин вә давамлы бир тә'сир көстәрмиш вә көстәрмәкдәдир. Азәрбайчан халгы да өз ени, реалист-демократик әдәбийятыны ярадаркән бу бөйүк сәнәт хәзинәсиндән өйрәнмиш, онун габагчыл мәфкурәләриндән файдаланмышдыр. Азәрбайчан халгынын сон ики әср мүддәтиндә габагчыл рус мәдәнийјәтиндән истифадә эдәрәк өз милли мәдәнийјәтини йүксәлтмәси рус вә Азәрбайчан халглары әмәкдашлығынын парлаг бир тәзаһүрүдүр.

Бөйүк Октябр сосялист ингилабы Русия илә Азәрбайчан арасында әввәлкиндән даһа мөһкәм бир мәдәни әлагә яратды. Букүн совет халглары аиләсиндә күндән-күнә тәрәгги эдән Азәрбайчан халгы Коммунист партиясынын милли сиясәти сайәсиндә, бөйүк рус мәдәнийјәтиндән өйрәнәрәк формача милли, мәзмунча сосялист мәдәнийјәтини даһа да инкишаф этдирир. Бу ишдә ингилабдан сонра сүр'әтлә инкишаф эдиб кенишләнән, йүксәк мәдәни сәвийјәйә чатан бәдии тәрчүмә дә мүһүм рол ойнайыр. Һеч шүбһә йохдур ки, Сәһһәтин бәдии тәрчүмәләри бу күн тәрчүмә илә мәшғул олан шаирләримиз үчүн өз сәнәткарлыгларыны тәкмилләшдирмәк ишиндә көзәл нүмунәләрдир.

Дөрдүнчү фәсил

СӘНӘТӘ БАХЫШЫ. БӘДИИ ДИЛИ ВӘ СӘНӘТКАРЛЫГ ХҮСУСИЙЙӘТЛӘРИ

Зәманәсинин габагчыл вә мәдәни бир сәнәткары олан Сәһһәт әдәбийят нәзәриййәси вә тәнгид саһәсиндә дә фәал чалышырды. О, Азәрбайчан әдәбийятынын инкишафына көмәк этмәк мәгсәдилә элми-тәнгиди мәгаләләр языр, бир чох мүһүм әдәби мәсәләләр һаггында фикир йүрүдүр, ери кәлдикчә, таныш олдуғу рус вә Гәрби Авропа әдәбийятшүнаслығындакы фактлардан истифадә эдирди. Низами, Фүзули, Пушкин, Лермонтов, Некрасов ярадычылығында вә бир чох муасирләриндә олдуғу кими, шаир әсәрләриндә, мәктубларында да тез-тез әдәбийят мәсәләләринә тохунурду. Онун реализм, сатира, тәнгид, әдәбийятда идеялылыг вә хәлгилик, классик ирсә мүнасибәт, бәдии тәрчүмә кими мәсәләләр һаггында фикирләри XX әсрин әввәлләриндә Азәрбайчанда ирәли сүрүлән габагчыл әдәби-тәнгиди көрүшләри ишыгландырмаг нөгтейи-нәзәриндән чох әһәмиййәтли вә файдалыдыр.

А. Сәһһәтин әдәби көрүшләрини бүтүн айдынлығы илә шәрһ этмәк вә онун идея истигамәтини, мөвгеини доғру тәсәввүр этмәк үчүн дөврүн әдәби мүбаризәләринә мүхтәсәр нәзәр салмаг лазымдыр.

Ийирминчи әсрин әввәлләриндә мүртәче буржуа язычылары илә демократ язычылар арасында кедән чидди мәфкурә мүбаризәси әдәбийятын нәзәри мәсәләләринин һәллинә дә өз тә'сирини көстәрмишди. Әмәкчи халгын мәнафеини мүдафиә эдән демократларла мүртәче буржуа идеологлары һәр саһәдә—сиясәт, мәдәниййәт, тарих, дил мәсәләләриндә олдуғу кими, әдәби көрүшләрилә дә там зидд чәбһәләрдә дурурдулар. «Молла Нәсрәддин» илә «Фүюзат» арасындакы мүбаризә, эйни заманда, тәнгиди реализмлә мүртәче романтизмин мүбаризәси иди. Бу, бүтүн маһиййәти э'тибарилә бир-биринә зидд олан ики әдәби чәрәянын мүбаризәси иди. Бунлардан бири демократик мәзмунлу реалист әдәбийят иди ки, бу әдәбийят Азәрбайчан халгынын азадлыг һәрәкатына, мәдәни инкишафына хидмәт эдирди. Бир дә мүртәче романтизм үслубунда яранан әдәбийят иди ки, бу, ичтимаи һәятын актуал мәсәләләриндән узаг дүшүб, буржуа-мүлкәдар синифләринә хидмәт эдирди.

Азәрбайчан буржуазиясынын əксингилаби идеяларыны, мә'нәви дүшкүнлүйүнү ифадә эдән мүртәче романтизм М. Ф. Ахундов тәрәфиндән әсасы гоюлан реализмә көкүндән зидд иди. Буржуа идеологу Ә. Һүсейнзадәнин редакторлуғу илә нәшр олунан «Фүюзат» журналы вә онун әтрафында топланан язычылар, журналистләр буржуа сәнәти һаггында, хүсусилә бир әдәби үслуб кими тәблиғ этдикләри романтизм һаггында нәзәри фикирләр дә ирәли сүрүрдүләр. Доғрудур, журналда сәнәт мәсәләләринә даир айрыча нәзәри мәгаләләр аз чап эдилмишдир; лакин бу вә я дикәр мүнасибәтлә язылан мәгаләләрдә мүәллифләр өз әдәби көрүшләрини, буржуа сәнәтинин мәгсәд вә маһиййәти һаггында фикирләрини дә ифадә этмишдир. Ә. Һүсейнзадә «сәнәт сәнәт үчүндүр» тезисинә бәраәт газандырмаг үчүн мәгаләләриндә бәдии әдәбийятын идея-тәрбийәви ролуну пәрдәләмәйә чалышырды. О, реализмә мәһз бу нөгтәдән зәрбә эндирмәйә чәһд эдир, онун идеялылығыны, һәгигәтпәрәстлийини, ичтимаи һәятла бағлылығыны зәиф чәһәтләр кими гәләмә верирди.

Мә'лумдур ки, XX әсрин әввәлләриндә әдәбийятда схоластик-формалист шеир галыглары, баяғы эстетик ганун-гайдалар һәлә давам этмәкдә иди. Мүртәче буржуа идеолокиясыны тәблиғ эдән язычылар Азәрбайчан әдәбийятынын реалист ән'әнәләринә зидд олараг мистик, һәятдан узаг мәсәлә вә һадисәләри экс этдирмәклә мәшғул идиләр. Өлүмә доғру кедән буржуа чәмиййәтинин әдәбийятына һәр чүр нәзәри дон кейдирмәк, онун мискин идеяларына бәраәт газандырмаг үчүн исә буржуа нәзәриййәчиләри, о чүмләдән Ә. Һү-

сейнзадә әлиндән кәләни әсиркәмирди. О, әдәбийяты, сәнәти һәят һадисәләрини экс этдирмәйә, бу йолла чәмиййәтә хидмәт көстәрмәйә чағыран габагчыл язычылара гаршы чыхараг язырды: «Османлы түркләринин әдәбийяти-чәдидәләри мүстәсна олдуғу һалда, Иранла бәрабәр саир түркләрин әш'ар вә әдәбийятлары тилсимә кирифтар олмуш кими бир нөгтәдә донуб галмышдыр... Бә'зи рәһбәрләримиз буна чарәсаз олмаг истәдиләр. Лакин шаирләримизи даһа фәна йоллара сөвг этдиләр. Бунлара дедиләр ки, чаным, бүлбүлдән, мәһбубдән әл чәкиниз, бир аз да элмә, маарифә, сәнаеә, мәктәбә мәдһиййәләр языныз... Бичарә шаирләр дә мәктәбин, элм вә сәнәтин хидмәтчиси олмаға башлайыб, ше'ри бүтүнбүтүн тәдәнниййә уғратдылар... Чаным, нәггаша, я рәссама демәк олурму ки, нә үчүн бир куһсарын, бир мәшчәрәнин,.. бир гүрубун ләвһейи-мәнзәрәси илә мәшғул олурсан? Бизә бол-бол мәктәб рәсмләри вер, чамаатымызы элм вә маарифә тәшвиг эт; шаирлийин, рәссамлығын мейдани-һүнәри айрыдыр»[1].

«Фүюзат» журналынын тә'гиб эдәчәйи сияси, әдәби истигамәти шәрһ эдән вә бир нөв журналын әдәби програмы олан бу мәгаләдә мүәллиф буржуа эстети кими әдәбийятын конкрет һәят вә мәишәт мәсәләләрини экс этдирмәсинә гаршы чыхырды. Тәсадүфи дейил ки, бу сәтрләри Ә. Һүсейнзадә көркәмли демократ публисист Һ. Зәрдабинин әдәбийятын, сәнәтин идеялылығы мәсәләләринә һәср этдийи бир мәгаләсинин әлейһинә язмышды. «Халг нәғмәләри» сәрлөвһәсилә чап олунан һәмин мәгаләдә Зәрдаби «бүлбүлү вә күлү тә'риф эдән», «бирбирләрини һәчв эдән» шаирләри «элм тәһсил этмәкдән», «мүсәлманлара олан зүлмләрдән» язмаға чағырырды. О, һәят һаггында схоластик вә яланчы тәсәввүр оядан буржуа-мүлкәдар әдәбийятыны тәнгид эдәрәк язырды: «Кечмишдә «Әкинчи» гәзети чыханда о вахтын шаирләриндән языб тәвәгге эләмишдим ки, бүлбүлү вә күлү тә'риф вә бир-бирини һәчв этмәкдән әл чәкиб, элм тәһсил этмәк нәф'ләриндән вә биз мүсәлманлара олан зүлмләрин барәсиндә шеирләр языб, онлары бизим ашыглара хош сөвт илә охумағы өйрәтсинләр ки, ашыглар онлары тойларда охуюб әһалини оятмаға сәбәб олсунлар.

[1] «Фүюзат» журналы, 1906, № 1, сәһ. 4.

Онлардан бирчә Сейид Әзим Ширвани элм тәһсил этмәк нәф'ләриндән бир нечә шеир язмышды ки, «Әкинчи»дә чап олунмушду...

Хүласә, шеир бөйүк бир аләтдир ки, онунла бизим юхуда олан гардашларымызы айылтмаг чох асандыр»[1].

Айдындыр ки, Ә. Һүсейнзадә күл-бүлбүлдән данышан әдәбийяты тәнгид эдиб элмдән, мәктәбдән язмаға чағыран «бә'зи рәһбәрләрә» гаршы чыханда һәр кәсдән әввәл Һ. Зәрдабини нәзәрдә тутурду. Зәрдабинин мәгаләсиндә әдәбийятын идеялылығы һаггында сөйләнән фикирләр буржуа идеологунун сәнәтә бахышлары илә уйғун кәлмәдийи үчүн тәнгидә мә'руз галмышды. «Фүюзат» редакторунун фикринчә, сәнәткар ялныз өз хәялыны, өз интим дуйғуларыны экс этдирмәлидир. Әдәбийяты һәят һадисәләринә мүдахилә этмәйә, тәрбийәви ишлә мәшғул олмаға чағырмаг ону «инһитата уғратмаг» демәкдир.

Әдәбийяты ичтимаи һәятдан узаглашдырмаг, мүлкәдар-буржуа чәмиййәтинин өлүмә мәһкум олмасыны пәрдәләмәк вә нәзәрләри ингилаби һәрәкатдан чәкиндирмәк мәгсәдини изләйән бу буржуа нәзәриййәси Ә. Һүсейнзадәнин сонракы мәгаләләриндә даһа да «дәринләшдирилмишди». Реализм әдәби чәрәянынын күндән-күнә гүввәтләниб кенишләндийи бир заманда о, декадентизми вә символизми дөврүн габагчыл әдәби үслублары кими ирәли сүрүрдү. Символик бир ад дашыян «Гырмызы гаранлыглар ичиндә яшыл ишыглар»[2] адлы мәгаләсиндә Ә. Һүсейнзадә декадентизми сон 15—20 илин ичәрисиндә ән чох яйылмыш вә халгларын өз һәяты, мәишәтилә бағлы бир әдәби чәрәян адландырыр, Франса, Русия вә Түркийәдә бу чәрәянын мейдана чыхмасыны мүсбәт бир һадисә һесаб эдирди.

Белә бир мөвгедә дурдуғу үчүндүр ки, о, һеч нәдән чәкинмәдән әдәбийяты күнүн зәрури мәсәләләриндән, икраһла «вәлвәлейи-гиямәт» адландырдығы ингилабдан узаглашдырмаға чалышараг «Вәлвәлә вә зүмзүмә» адлы мәгаләсиндә язырды: «Мин нөв хөвфү әндишә, йә'с вә әләм ичиндә булунараг әлләринә гәзетә я мәчмуә алан гаре'ләримиз, шүбһәсиз, истәрләр ки, мән мүһәррир дә

[1] «Халг нәғмәләри», «Һәят» гәзети, 8 январ 1906, № 6.
[2] «Фүюзат» журналы, 1906, № 5, сәһ. 65—68.

онлара аләмин бу әһвалыны әтрафы илә тәсвир эдәйим... Лакин хейр! Мән нә аләмин бу вәлвәлейи-гиямәтини эшитмәк, нә дә гаре'ләримин тәләбинә гулаг вермәк истәрәм... Мән өз кейфимә табе, бәдаепәрвәр бир адамам. Аләмдә истәрсә туфан гопсун, мин вәлвәлә, мин гиямәт олсун, мән енә нәғәмат вә әш'ар илә һәм өзүмү, һәм гаре'ин вә самеиними мәшғул этмәк фикриндәйәм... һәр нә дейирләрсә десинләр... мән һәм өзүмү, һәм гаре'ләрими анчаг вәзн вә гафийә зүмзүмәләрилә әйләндириб уютмаг, аләмин гийлү-галындан, вәлвәләләриндән бихәбәр этмәк истәйорум»[1].

Беләликлә, Ә. Һүсейнзадә эстетчилик эдәрәк, сәнәти анчаг бир әйләнчәйә, буржуазиянын чүрүк фәлсәфәсинә хидмәт эдән бир васитәйә чевирмәйә чан атырды. Биринчи рус ингилабы дөврүндә, пролетариатын чаризмә, буржуазия вә мүлкәдарлара гаршы үсян байрағы галдырдығы бир дөврдә, ичтимаи варлыг буржуа язычысы Ә. Һүсейнзадәни горхудурду. О, сәнәтлә һәят арасында там бир учурум яратмаға чалышырды.

«Фүюзат» журналынын бу мүртәче әдәби сиясәти сонралар Азәрбайчан буржуазиясынын итаәткар органлары олан «Ени Фүюзат», «Шәлалә» журналлары тәрәфиндән давам этдирилирди. «Шәлалә»дә сәнәтә, ше'рә «чәнаби-һәгг тәрәфиндән көндәрилмиш бир төһфә»[2] кими гиймәт верилирди. «Сәнәт сәнәт үчүндүр» шүары бурада даһа мүртәче, даһа мистик бир шәкилдә мүдафиә эдилирди.

Бүтүн бунлар әксингилабчы Бакы буржуазиясынын мәнафеинә хидмәт эдән мүртәче романтизмә, «сәнәт сәнәт үчүндүр» шүарына бәраәт газандырмаг чәһдләри иди; әдәбийяты ичтимаи һәятдан узаглашдырмаг, хәялләры ердән айырыб көйләрә бағламаг чәһдләри иди. Дикәр тәрәфдән, бу, сәнәтин синфи маһиййәтини өртбасдыр этмәкдән башга бир шей дейилди. Одур ки, реалист сәнәт нүмунәләри, эләчә дә реалист сәнәт уғрунда мүбаризә апаран габагчыл язычылар Ә. Һүсейнзадә вә башга буржуа зиялылары тәрәфиндән гәзәблә гаршыланырды. Ә. Һүсейнзадәнин ингилабчы-демократ Ч. Мәммәдгулузадә тәрәфиндән чох һаглы олараг тәнгид олунан[1] «Язымыз, дилимиз, икинчи илимиз»[2] адлы мәгаләсиндә М. Ф. Ахундовун әлифба уғрундакы мүбаризәсинә көлкә салмаға чалышмасы, Сәһһәтин, Шаигин реалист шеирләринә һүчум этмәси дә белә бир гәнаәтлә бағлы иди.

Мүртәче романтизмә гаршы мүбаризә апаран әдәбийятын башында бөйүк демократ Чәлил Мәммәдгулузадә дурурду. Фүюзатчыларын әксинә олараг, онун нәшр этдийи «Молла Нәсрәддин» журналы һәята әсасланан, дөврүн нәбзини тутан, халгын тәрәггисинә, ингилаби шүурунун гүввәтләнмәсинә хидмәт эдән реалист бир әдәбийят уғрунда мүбаризә апарырды. Ингилабчы демократ вә мүтәрәгги язычыларын органы олан «Молла Нәсрәддин» көһнә адәт-ән'әнәләрә атәш ачан, халгы һәята ачыг көзлә бахмаға, дүшүнмәйә чағыран бир журнал иди. Ч. Мәммәдгулузадә охучуларына дөнә-дөнә тапшырырды ки: «Мән бу сөзләри языpам ки, сиз охуюб фикрә кедәсиниз. Мән бу сөзләри языpам ки, фикир эдәсиниз, языpам ки, фикир эдәсиниз»[3].

Ч. Мәммәдгулузадә әдәбийятын бөйүк ичтимаи, тәрбийәви ролуну гейд эдәрәк, она мүбаризә силаһы кими әһәмиййәт верирди. О, вәтәндашларын дүнякөрүшүнү, ирадәсини, әхлагыны тәрбийә эдә билән, ичтимаи нөгсанларын сәбәбләрини көстәрә билән бир әдәбийят уғрунда чалышырды. Халгын инкишафына әнкәл олан, идеяча зәрәрли әдәбийята гаршы әдиб һәмишә дүшмән мүнасибәт бәсләмишдир.

Ч. Мәммәдгулузадә «сәнәт-сәнәт үчүндүр» нәзәрийәсинә гаршы мүбаризәсини сосиалист ингилабындан сонра да давам этдирмиш, халгын тәрәгги вә инкишафына хидмәт эдән бир әдәбийят йолунда чалышмышдыр. Бунун үчүн о биринчи нөвбәдә «Мүсәлман дүнясында» бир хәстәлик һалыны алмыш ашиганә ше'рә гаршы чыхырды. Ч. Мәммәдгулузадә вә үмумиййәтлә молланәсрәддинчиләр классик ше'рә, онун Фүзули кими бөйүк сималарына дәрин һөрмәт бәсләйир вә бу әдәбийятын тарихи ролуну гейд эдирдиләр[4].

Ч. Мәммәдгулузадәнин әдәби көрүшләринин тәшәк-

---

1 «Фүюзат» журналы. 1907, № 9, сәһ. 130.

2 «Шеир нәдир?», «Шәлалә» журналы, 1913, № 45, сәһ. 8.

1 Ч. Мәммәдгулузадә. «Зәнчир», «Молла Нәсрәддин» журналы, 22 феврал 1909, № 8.

2 «Тәрәгги» гәзети, 9, 10 феврал 1909, № 31, 32.

3 «Молла Нәсрәддин» журналы, 8 декабр 1906, № 36.

4 Бах: «Молла Нәсрәддин» журналы, 1926, № 1.

күлүндә рус әдәбийятынын чох дәрин мүсбәт тә'сири олмушдур. О, реалист рус язычыларынын ярадычылығына йүксәк гиймәт вермиш[1], рус реализмини, онун һәгигәтпәрәстлийини, мә'на зәнкинлийини дуяраг, бу әдәбийятын габагчыл سималарынын әсәрләрини мүасирләринә нүмунә көстәрмишдир.

Үмумиййәтлә, «Молла Нәсрәддин» реалист әдәбийят уғрунда мүбаризә апарырды. Бу чәһәтдән Сабирин дә сәнәтә бахышы диггәтәлайигдир.

Сабир һәяты экс этдирмәйи сәнәтин әсас вәзифәси сайырды. Халгын азадлыг һәрәкатына көмәк эдән, күнүн тәләбләринә чаваб верә билән бир әдәбийят яратмаг йолунда чалышан шаир, схоластик ше'рә гаршы чыхыр, онун һәятдан узаглығыны, екнәсәг мәзмунуну, сабит тәсвир васитәләрини тәнгид эдирди.

Әдәбийяты һәятын «күзкүсү» адландыран Сабирин фикринчә, сәнәткар һәят һәгигәтләрини олдуғу кими, һеч нәдән чәкинмәдән, чәсарәтлә тәсвир этмәли, охучуя «писи-яхшыны» олдуғу кими анлатмалы, онун шүуруна тә'сир этмәлидир («Нә язым?», «Тәранейи-шаиранә» вә с.).

А. Сәһһәт әдәби фәалиййәтини белә бир тарихи шәраитдә, әдәби көрүшләрин мүбаризәси шәраитиндә давам этдирмишдир. Бәдии ярадычылығында олдуғу кими, нәзәри көрүшләриндә дә шаир реалист әдәбийятын, онун нәзәри мүддәаларынын тәблиғатчысы вә мүдафиәчиси кими чыхыш эдирди. Сәһһәтин әдәби-нәзәри көрүшләрини бүтүн айдынлығы илә шәрһ этмәк, онун зәиф вә гүввәтли тәрәфләрини мейдана чыхармаг үчүн шаирин элми-тәнгиди фикирләрини инкишафда алмаг вә тәһлил этмәк лазымдыр.

Әдәби ярадычылыға XIX әсрин 90-чы илләриндә башламыш олан Сәһһәт 1905-чи илә гәдәрки он беш иллик фәалиййәти нәтичәсиндә әдәби һадисәләри өйрәнмиш, мүасир поэзиянын бир чох зәиф чәһәтләринин шаһиди олмушду. Одур ки, шаир 1905-чи илин әввәлләриндә, артыг гызғын ярадычылыг ишинә бөйүк мейл көстәрдийи заман әдәбийятын нәзәри мәсәләләрилә дә мәрагланмаға башламышды. О, һисс эдирди ки, мүасир поэзия, эпигончулугла мәшғул олуб схоластик-формалист поэзиянын ән'әнәләрини давам этдирән шаирләр заманын тәләбләринә чаваб верә билмирләр. Бунун үчүн поэзияя ени руһ, ени мәзмун кәтирмәк лазымдыр. Шаир бу заман дүшүндүйү әдәби мәсәләләр һаггында айрыча бир мәгалә язмыш вә ону «Һәят» гәзетиндә чап этдирмишди[1]. «Әдәби-элми фел'етон» сәрлөвһәсилә чап олунан һәмин мәгаләнин башланғычында дейилдийи кими, Сәһһәт ону «әдәбийятымызын ислаһы» мәгсәдилә, «Тәзә шеир нечә олмалыдыр?» суалыны изаһ этмәк үчүн язмышды.

1 Бах: «Гогол», «Молла Нәсрәддин» журналы, 5 апрел 1909, № 14.

«Тәзә шеир нечә олмалыдыр?»

Мәгаләдә әсас ики мәсәләдән бәһс олунур. Әввәлчә шаир дөврүнүн әдәбийятындакы эпигончулуғу, схоластик поэзия галыгларыны кәскин тәнгид эдир. О көстәрир ки, «гәдди сәрвә, үзү ая, кирпийи оха, гашы яя» бәнзәдән, охучунун һиссләрини корлаян схоластик-формалист ше'рин далынча кетмәк вә онун ишләтдийи сүн'и мәчазлары тәкрар этмәк ше'ри инкишафдан гоймаг демәкдир.

Сәһһәтин фикринчә, һәятдан узаг олан, «инсан үчүн мә'рифәт вә ибрәт дәрси һүсулә кәтирмәйән», ени тәләбләрин өһдәсиндән кәлә билмәйән эпигончу шеир чох зәрәрлидир.

Классик әдәбийяты йүксәк гиймәтләндирмәк Сәһһәтин ярадычылыг фәалиййәтиндә олдуғу кими, әдәби көрүшләриндә дә мүсбәт чәһәтләриндән бири иди. О билирди ки, һәр һансы бир дөврдәки бәдии ярадычылыға ондан габагкы сәнәт чох күчлү тә'сир көстәрир. Буна көрә дә шаир классик әдәбийята бир ирс кими, халгын мәдәниййәт тарихинин мүһүм голларындан бири кими бахырды. Мәсәлән, Сәһһәтин тез-тез Низамийә мүрачиәт этмәси, ондан мисаллар кәтирмәси[2], Сә'ди вә Һафизә айры-

1 «Һәят» гәзети, 23 феврал 1905, № 14.

2 Мүасирләриндән вә М. Һадинин «Аббас Сәһһәтин үфули-әбәдиси» адлы мәгаләсиндән өйрәнирик ки, Низами Сәһһәтин ән чох севдийи, шеирләрини әзбәр билдийи бир шаир олмушдур. Һади языр ки, Сәһһәтин «...Низамийә бөйүк һөрмәти варды. Дайма Низаминин лайәмут нәзмләрини кәмали-фәсаһәтлә охур, саме'ләрини ләззәтяби-әдәбийят эдирди». Бах: «Азәрбайчан» гәзети, 18 ноябр 1918, № 43. «Сыныг саз» китабчасына яздығы мүгәддәмәдә исә Сәһһәт Низаминин ашағыдакы бейтини мисал кәтирмишдир:

Пишү пәси дашт сәфи кибрия,
Пәс шүәра амәдү пиш әнбия.

(Тәрчүмәси: Бөйүкләр сәфинин өнү вә архасы вар иди,
Әввәл пейғәмбәрләр, сонра шаирләр кәлди.)

ча шеирләр һәср этмәси[1], Фирдовси сәнәтинә йүксәк гиймәт вермәси[2], Фүзулинин «Дәһәнин дәрдимә дәрман дедиләр чананын» мисраы илә башланан гәзәлинә тәрби язмасы[3] классик әдәбиййата нә гәдәр яхын әлагә бәсләдийини, ону севдийини вә бу әдәбиййатдан өйрәндийини сүбут этмәкдәдир. Шаир, Сейид Әзими Сабирин мүәллими һесаб эдирди[4]. Насеһә яздығы мәнзум мәктубунда да о, классик әдәбиййатын бә'зи мәһдуд чәһәтләрини көстәрдикдән сонра, бу әдәбиййатын әдәби инкишафдакы ролуну хүсуси гейд эдирди:

Бу сөзүмдән о деяил гәсдү мурад
Ки, һәгарәтлә эдәм мазини яд.
Һашалиллаһ тохунам әслафа,
Кәр тохунсам тохунар инсафа.

Сәһһәт Азәрбайчан әдәбиййаты тарихиндә бә'зи һалларда реалист истигамәтдән яйынмағын бир сәбәбини өлкәнин ичтимаи-сияси керилийилә изаһ эдирдисә, дикәр сәбәбини һаким истисмарчы синифләрин әдәбиййатдан өз мәнафеләри үчүн истифадә этмәләриндә көрүрдү. Шаир көстәрирди ки, һаким синифләр халгы гәфләтдә сахламаг мәгсәдилә әдәбиййатдан да истифадә эдир, «раһат яшамаг үчүн сәнәти, шаири әлләриндә бир аләтә» чевирирдиләр. Одур ки, сарай шаирләринин бөйүк бир гисми гәзәл-гәсидә, мәдһ вә һәчвләр язмагла «бөйүк бир милләти иғфал этмишләр». Халгын мәнафеини көзләйән, онун инкишафына хидмәт эдән сәнәткарлар исә тә'гиб олунмуш, олмазын әзаб-әзиййәтләрә мә'руз галмышлар. Нәтичә э'тибарилә бу вәзиййәт әдәбиййатын сүр'әтлә ирәлиләмәсинә, халгын мә'нәви инкишафынын сүр'әтлә артмасына мане олмушдур. Һәмин фикирләри Сәһһәт шаир достуна изаһ эдәрәк язырды:

Чүн будур лазымейи-истибдад,
Ишрәтә, гәфләтә уйсун әфрад.
Мүстәбидләр яшамагчүн раһәт,
Шаири әлдә эдибләр аләт.
Бәхш эдиб шаирә ән'аму сәлат,
Раһәт этмиш бу да имрари-һәят...

[1] Һәр ики шеир 1898-чи илдә язылмыш вә «Сыныг саз»да чап олунмушдур, сәһ. 16, 18.

[2] Бах: «Сабир», «Ени иршад» гәзети, 1911, № 2, 4 вә 7.

[3] «Сыныг саз», сәһ. 18.

[4] Бах: «Сабирин тәрчүмейи-һалы», «Һопһопнамә», Бакы, 1914, сәһ. 5—6.

Мәдһү тәвсифү гәсаид язмыш,
Гәзәлиййат, фәраид язмыш.
Нәзм эдиб ләһву ләәб, һәзлиййат,
Дурлү әхлагы позан һәчвиййат.
Халгы әфсанәйә ишғал этмиш,
Бир бөйүк милләти иғфал этмиш...
Халгын әйгазына даир бир әсәр
Язмыш исә, газаныб нифрәтләр...[1].

Бурадан айдын олур ки, Сәһһәт классик әдәбиййатын бә'зи мәһдуд тәрәфләрини көстәрмәкдән әлавә эпигончулуг эдән формалист-схоластик ше'рә тамамилә мәнфи бир мүнасибәт бәсләмишдир. Буна көрә дә вахтилә М. Ф. Ахундов тәрәфиндән тәнгид олунан бу поэзияны XX әср шәраитиндә давам этдирмәйи Сәһһәт зәрәрли бир иш һесаб этмиш, мүасир ше'ри ени истигамәтдә инкишаф этдирмәк тәрәфдары олмушдур.

Мәгаләнин икинчи һиссәсиндә исә шаир «Тәзә шеир нечә олмалыдыр?» суалына чаваб верир. О, шеирдә һиссә биринчи дәрәчәли ер вермәйи тәләб эдәрәк язырды: «Бизим бурада данышдығымыз бу мәтләбдир ки, тәзә шеир нечә олмалы? Язы яздығымыз вахт һәр шейдән мүгәддәм һиссиййата табе олмаг кәрәк, таинки кәламын охуянларын гәлбиндә тә'сири ола вә башгасынын һиссиййати-гәлбиййәсини ояндыра. Пәс бу сурәтдә һиссиййаты билмәк лазымдыр. Һиссиййат ики нөвдүр: чә'ли вә тәбии. Һиссиййати-чә'лиййәнин кимсәйә тә'сири ола билмәз. Һиссиййати-тәбиийәдир ки, башгасына тә'сир эдәр».

Көрүндүйү кими, Сәһһәт көһнә ше'рин мәһдудлугларына гаршы чыхдығы заман доғру һәрәкәт этмишсә, ени әдәбиййатын истигамәтини дүзкүн изаһ эдә билмәмишдир. О, шеирдә идея-мәзмун әвәзинә һисси әсас сайыр, әдәбиййатын ичтимаи ролуну лазымынча гиймәтләндирә билмир. О, сәнәтдә суб'ектив тәсвирләрә, һиссә биринчи дәрәчәли ер вермәклә өз-өзлүйүндә әдәбиййатын идеялылығыны азалтмыш, бәлкә дә рәдд этмиш олур. Шаирин әдәби фәалиййәтинин илк дөврләринә аид олан бу мәгаләдә, һеч шүбһәсиз, буржуа әдәбиййатынын мүәййән тә'сири вардыр.

Мә'лумдур ки, Сәһһәт 1905-чи илин әввәлләриндә һәлә рус әдәбиййаты илә таныш дейилди. Бу илләрдә о

[1] «Сыныг саз», сәһ. 25—26.

әсас э’тибарилә мүталиә етдийи франсыз әдәбийяты тә’сирилә шеирләр языр, Франса сентименталистләринин әсәрләрини тәрҹүмә эдирди. Бу исә онда сентиментал вә романтик әдәбийята бөйүк бир рәғбәт оятмышды.

Лакин Сәһһәтин һәмин мәгаләсинә тамамилә реализмин әлейһинә чеврилмиш, яхуд әдәбийятын һәятла әлагәсини инкар эдән бир әсәр кими бахмаг да доғру олмаз. Шаир: «язылмыш ше’рин мәзмунлары бир лөвһейи-нәггаш кими тамам нүкат вә дәгайиги-мәтләби бәянә кәтирмәлидир»—дедикдә, һеч шүбһәсиз, реалист әдәбийятын мүһүм принсипләриндән биринә, һәяты деталларла, инҹәликләринә гәдәр тәсвир этмәк мәсәләсинә ишарә эдирди.

Иҹтимаи-сияси көрүшләриндәки ирәлиләмә, классик рус әдәбийяты илә яхынлыг вә молланәсрәддинчиләрин мүртәҹе әдәбийят үзәриндәки гәләбәләри Сәһһәтин ярадычылығында олдуғу кими, сәнәтә бахышында да кетдикҹә дөнүш ярадыр. Шаир артыг яваш-яваш сәнәтин иҹтимаи-тәрбийәви әһәмиййәтини гейд этмәклә бәрабәр, реализми ени дөврүн әсас үслубу кими тәблиғ этмәйә башлайыр. О, инди әдәбийятда фәрди һиссләрин, анҹаг тәбиәт тәсвирләринин дейил, мүһүм иҹтимаи мәсәләләрин верилмәсини ирәли сүрүр, халга, ҹәмиййәтә хидмәт эдән әдәбийят уғрунда мүбаризәйә гошулур. Одур ки, проф. Ҹәфәр Хәндан чох һаглы олараг ингилабдан әввәлки әдәби тәнгидимиздән бәһс этдикдә Сәһһәтин адыны буржуа-формалист тәнгидлә мүбаризә апаран язычыларла бир сырада чәкир. О языр: «М. Ф. Ахундовдан сонракы тәнгидимизи ики бөйүк һиссәйә айырмаг олар: 1. Буржуа-формалист тәнгид. 2. Демократик тәнгид. Буржуа-формалист тәнгид «Фүюзат», «Шәлалә», «Дирилик» журналлары, «Һәят» вә «Тазә һәят» гәзетләри әтрафында әсас э’тибарилә реаксион фикирли язычылардан ибарәт иди ки, бунлар мәтбуат сәһифәләриндә өз тәнгиди мәгаләләрини чап этдирмиш, демократик фикирләрә, мейлләрә гаршы чыхмышдылар. Икинҹи гисм тәнгидчиләр сырасында: Аббас Сәһһәт, Ҹ. Мәммәдгулузадә вә бир сыра молланәсрәддинчиләри көстәрмәк олар ки, бунлар өз әдәби принсип вә идеялары э’тибарилә буржуа-формалист тәнгидчиләрдән фәрглидирләр»[1].

[1] Ҹ. Хәндан. «Сосялист революсиясындан әввәлки әдәби тәнгидимиз һаггында», «Әдәбийят гәзети», 17 март 1941, № 11.

Сәһһәтин сәнәтә бахышы онун әдәби ахтарышлары илә бағлы иди. Реализмин габагчыл бир әдәби үслуб олдуғуну дәрк эдиб, өз бәдии ярадычылығында она бөйүк мейл көстәрдийи кими, о, бу әдәби ҹәрәяны бир нәзәриййәчи кими тәблиғ этмәклә дә мәшғул олурду. Бу ҹәһәтдән Сәһһәти Азәрбайҹанда М. Ф. Ахундов тәрәфиндән әсасы гоюлан реализм нәзәриййәсинин давамчыларындан бири һесаб этмәк олар.

Әдәбийятын иҹтимаи-тәрбийәви әһәмиййәти һаггында

М. Ф. Ахундов кими А. Сәһһәт бәдии әдәбийятын тәрбийәви ролуна, бәдии сөзүн иҹтимаи тә’сир гүввәсинә бөйүк әһәмиййәт верирди. Бу идея шаирин әдәбийят һаггындакы бир сыра әсәрләринин, фикирләринин мәркәзиндә дурур. Онун фикринҹә, һәр бир сәнәт әсәри халгын мә’нәви, мәфкурәви инкишафына хидмәт көстәрмәли, онун ирәлиләмәсинә көмәк этмәлидир; экс һалда әдәбийятын үзәринә дүшән вәзифә еринә етирилә билмәз. Бу фикирләр онун Насеһә яздығы мәнзум мәктубда әтрафлы шәрһ эдилмишдир. Шаир сәнәтдә иҹтимаилийи инкар эдәрәк «анҹаг ярын үзүндән, көзәллийиндән, хәттү халындан» язмағы тәләб эдән эпигон-шаир Насеһин иддиаларына гаршы кәскин э’тираз эдәрәк язырды:

Бу заман сиз буюран көһнә үсул
Эйбдир, эйб дейилдир мәгбул.
Чүнки инди дәйишиб вәз’и-ҹаһан,
Башгадыр, башга тәгазайи-заман.
Варса тә’лимә бизим рәғбәтимиз,
Биләсиз, кәсб дейил нийййәтимиз...
Фикримиз тәрбийейи-милләтдир,
Гәсдимиз милләтә бир хидмәтдир...
Язалыммы енә дә риндانә?
Дуралыммы бу күнә биканә?
Йох, кәрәк биз кеҹә-күндүз чалышаг,
Дүрлү-дүрлү зәһмәтә алышаг[1].

Бу мәктубда Сәһһәтин әввәлкиндән фәргләнән ени әдәби көрүшләри изаһ олунур. «Бир шаир ше’рини әхлаг дәрси вермәк үчүн сөйләмәз»[2]—дейә сәнәтин тәрбийәви ролуну инкар эдән буржуа язычыларынын әксинә

[1] «Насеһ», «Сыныг саз», сәһ. 24.
[2] «Фүюзат» журналы, 1907, № 22, сәһ. 345.

олараг, Сәһһәт әдәбийята күтләләрин шүуруна тә'сир едән бир васитә кими бахырды. Мәһз бу нөгтейи-нәзәрдән о, схоластик ше'рә, мәдһиййәйә вә һәчвә гаршы чыхмышдыр. Сәһһәт дейир ки, кечмишдә шаирләр «әхлагы позан һәчвләр», «ләягәтсиз шаһлара мәдһиййәләр» языб, «халгы әфсанәләрлә мәшғул этмиш», бунунла онун гәфләтдә галмасына сәбәб олмушлар.

Әдәбийятын идеялылығы мәсәләләрини Сәһһәт Сабир һаггында яздығы мәгаләләриндә, «Шаир, Шеир пәриси вә Шәһәрли» поэмасында вә бир сыра башга әсәрләриндә изаһ этмишдир.

Сабир һаггында яздығы ики мәгалә[1] вә үч ше'рindә[2] Сәһһәт ингилабчы шаирин бөйүклүйүнү, һәр шейдән әввәл, онун сәнәтинин йүксәк идеялылығында көрүрдү. Үмумиййәтлә Сәһһәт ингилабдан әввәл Сабир ярадычылығына ән доғру гиймәт верән, онун ярадычылығынын тәһлили вә тәдгиги илә хүсуси мәшғул олан мүәллифләрдәндир. Онун Сабир һаггында яздығы мәгаләләр элмилийи, дәринлийи вә әһатә дәрәчәсилә Бөйүк Октябр ингилабына гәдәр эйни мөвзуда язылан бүтүн мәгаләләрдән сечилир.

О, Сабир ше'ринин яранмасыны «әдәбийятымызда бөйүк бир ингилаб» адландырырды. Буну о, Сабирин әдәбийята кәтирдийи «ени мәзмун» вә «ени ибарәләрдә», йә'ни ени идея вә форма хүсусиййәтләриндә көрүрдү. Сәһһәт язырды ки, Сабирин «әсәрләриндә ишләтдийи ибарәләр вә ени мәзмун кимсәни тәглид дейил, мәһз өз фикирләринин нәтичәсидир».

Мәгаләләрдә һәята, сияси һадисәләрә Сабир ше'ринин тә'сириндән хүсуси бәһс эдилир. Сәһһәт Сабир сәнәтинин кениш халг күтләләри ичәрисиндә яйылмасынын бир сәбәбини дә онун ичтимаи-бәдии тә'сир гүввәсилә изаһ эдир. Мәсәлән, о, Сабир поэзиясынын Иран ингилабына көстәрдийи хидмәти бир ордунун гәләбәсинә бәрабәр тутараг язырды ки, Сабирин әсәрләри «бу беш илин мүддәтиндә Иран мәшрутәсинә... бир ордудан зиядә хидмәт этмишдир». Мәгаләләрдә Сабир ярадычылығынын һәят һадисәләринә тә'сири мәсәләсинин изаһына хүсуси ер верилир. Сәһһәт ингилабчы сатирикин Иран вә Түркийә ингилабларына, мүртәче дөвләт башчыларына, руһаниләрә, ялтаг вә мәсләксиз буржуа зиялыларына һәср этдийи сатиралар үзәриндә даянараг онлары «һәятымыздан бир сәһифә тәшкил эдән шеирләр» адландырыр. Эйни фикирләри о, Сабир һаггында яздығы шеирләриндән бириндә шаиранә дил илә белә ифадә этмишди:

Сүнкүләр ачмаян йолу ачдын,
Гәләминдән чәваһират сачдын.
Зүлмү, чәһли, тәәссүбү йыхдын,
Учалыб әрши-давәрә чыхдын...
Көстәриб чарейи-ничатымызы,
Нәзм гылдын нәвагисатымызы,
Севә-севә бизә охутдурдун,
Хейли бид'әтләри унутдурдун.

Сабир сәнәтинин енилийини, «Азәрбайчан әдәбийятында ени бир чығыр ачмасыны» да Сәһһәт онун ичтимаи һәятла, сияси һадисәләрлә, күнүн актуал мәсәләләрилә сых бағлы олмасында көрүрдү. «Сабир» мәгаләсиндә дейилир ки: «Сабир... мүгәллид дейил, бәлкә элә мүчәддиддир ки, көһнә шеирләр илә ени шеирләр арасында бир әсрлик гәдәр учурум ачды ки, бир даһа кери дөнүб о учуруму атланмаға кимсәдә чүр'әт вә чәсарәт галмады.

Бир көрә дүшүнүлсүн: әдәбийятымызда нә гәдәр бөйүк бир тә'сир, нә гәдәр әзим бир ингилаб вүчудә кәтирмиш!..»

Сәһһәтин Сабир ше'ринин идея мәзмунуна бу гәдәр бөйүк гиймәт вермәси тәсадүфи дейилди. Узун замандан бәри поэзиянын ени инкишаф мәрһәләсинә галхмасыны арзулаян шаир Сабир ярадычылығында бунун чанлы вә гүдрәтли бир тәзаһүрүнү көрмүшдү. Чүнки бу поэзия схоластик-формалист ше'рә ағыр бир зәрбә эндирмиш, әдәбийята ени мәзмун, ени руһ кәтирмиш, дөврүн мүһүм ичтимаи-сияси мәсәләләрини әһатә эдәрәк, сәнәтин ени, йүксәк сәвиййәсинә галха билмишди. Буна көрәдир ки, шаир, Сабирин яратдығы әдәби мәктәбдән бөйүк бир ифтихарла данышараг язырды: «О көзәл шеирләри охуюб анлаянлар, о көзәлликләрин зөвгүнә, фәргинә варанлар онлары һифз этмәйә һәвәс этдиләр. Шаирләримиз...

[1] «Сабир», «Ени иршад» гәзети, 1911, № 2, 4, 7; «Сабирин тәрчүмейи-һалы», «Һопһопнамә», Бакы, 1912.

[2] «Гара хәбәр», «Мә'лумат» гәзети, 19 июл 1911, № 16; «Сыныг саз», сәһ. 30; «Мәктәб» журналы, 1913, № 11.

о шивейи-мүстәһсәндә язмаға, тәглидә башладылар. Даһа билмәррә көһнә үслуб тәрк олунду». Буна көрәдир ки, Сәһһәт Сабири ән керидә галмыш адамларын белә шүуруна тә'сир көстәрән, онларда «көзәл дуйғулар ояндыран Гафгаз шаири» адландырырды.

Бу мүсбәт чәһәтләрлә бәрабәр Сәһһәтин Сабир һаггында яздығы мәгаләләрдә мәһдудлуг да йох дейилдир. Мәсәлән, бу мәгаләләрдә Сабирин ярадычылығы, ичтимаи-сияси фәалиййәти мүһафизәкар характердә олан мүртәче буржуа романтики Шатобрианла (1768—1848) мүгайисә эдилмиш[1], түрк әдәбийятынын бөйүк шаирә көстәрдийи тә'сир шиширдилмишдир.

Әдәбийятын идеялылығына, онун чәмиййәтә хидмәт этмәйә борчлу олдуғуна даир фикирләрини Сәһһәт өзүнүн бир нөв әдәби манифести олан «Шаир, Шеир пәриси вә Шәһәрли» поэмасында даһа айдын вә конкрет шәкилдә изаһ этмишдир.

«Шаир, Шеир пәриси вә Шәһәрли» поэмасында бәдии әдәбийятын гаршысында дуран вәзифәләрдән бәһс олунур. Әдәбийятын идеялылығы вә онун чәмиййәтә хидмәти мәсәләси поэманын әсас идея хәттини тәшкил эдир. Шаир көстәрир ки, әдәбийятын идеялылығы вәтәнпәрвәрлик вә вәтәндашлыг идеяларындан айры бир шей дейилдир. Гәзәл-гәсидә язмагла, ерә, ичтимаи һәята һәгарәтлә бахыб көйләрә учмагла сәнәткар өз вәзифәсини еринә етирә билмәз. Язычы, шаир өз дөврүнүн габагчыл, «көзү ачыг» бир адамы олмалы, «милләтин дәрдинә галмалыдыр». О, халгын «һәм күлүшләринин, һәм дә дәрд вә гүссәләринин тәрчүманы олмалыдыр»; «зүлм зәнчири алтында ишкәнчә чәкән милләтә» ничат вә гуртулуш йолу көстәрмәлидир. Одур ки, поэманын мүсбәт гәһрәманы Шәһәрли образы Шаири ятмыш, бекар вә дүшкүн вәзиййәтдә көрәндә она э'тираз эдир, ону баша салыр ки, «белә чидди вә мүһүм вахтда» һеч бир сәнәт адамы сакит отура билмәз:

[1] Сәһһәт «Сабир» мәгаләсиндә «франсыз шаирләриндән Шатобриан франсыз гөвмүнүн сәлтәнәт ханәданындан олан бурбонларла Наполеон Бонапарт арасындакы мүгайисәйә даир бир китаб язмышдыр» дедикдә, Шатобрианын Наполеонун мәғлубиййәти, монархиянын енидән бәрпа эдилмәси мүнасибәтилә яздығы „De Buonaparte et des Bourbons" (1814) («Бонапарт вә Бурбонлар һаггында») әсәринә ишарә эдир. Шаир бу китабын мүртәче идеясыны дәрк этмәдән, ону Франса тарихиндә мүсбәт бир һадисә сайыр.

Белә чидди вә мүһүм вахтда әрбаби-һүнәр
Сән кими атилү батил отурар йохса мәкәр?
Һәр кимин гәлби, я вичданы дейилдир сатылыг,
Һәр кимин даш кими йохдур үрәйиндә гатылыг,
Милләтин һалыны көрдүкдә кәрәкдир янсын,
Дәрдинә галмағы даим өзүнә борч сансын...
Галх, оян, чүр'әт элә, рә'д кими фәряд эт!
Бу фәлакәтдә галан милләтинә имдад эт!
Көрмәйирсәнми бу бичарә вәтәндашларыны?
Бачы-гардашларыны, севкили диндашларыны?
Зүлм зәнчиринин алтында чәкир ишкәнчә,
Эйбдир сән уясан кәнчәфәйә, шәтрәнчә.
Кечә булварда, клубларда, күнүз бағларда,
Итә вахтын, битә өмрүн һәп оюнчагларда.
Мәнфәәт вермәйи билдикдә, башардыгда, сәнә
Борч дейилми эдәсән нәф'ли хидмәт вәтәнә?
Ананын дәрдинә өвлад шәрик олмазмы?
Ананын һалы вәхим олса оғул солмазмы?
Вәтән уғрунда кәрәк шәхс фәдакар олсун!
Бөйлә мөвсимдә ятан кимсәләрә ар олсун!

Бу, Сәһһәтин сәнәткары ичтимаи һәятда фәал көрмәк арзусу, сәнәткары вәтәнин, халгын талеилә бағлы көрмәк арзусу иди. Бу, әдәбийяты ичтимаи мүбаризәнин өн сыраларында көрмәк истәйән, өзү дә белә бир әдәбийятын ярадычыларындан олмаға чалышан габагчыл бир шаирин чағырышы иди. Шаирин фикринчә, һәгиги сәнәткар вәтәнин гаршысында дуран вәзифәләри дәрк эдән, йүксәк идеялы бир адам олмалыдыр. О, мүртәче, эксингилаби гүввәләрлә мүбаризәдә ирәлидә кетмәли, һеч бир һәдә вә тә'гибдән горхмамалы, фәдакар бир вәтәндаш олмалыдыр. Сәһһәтин фикринчә, Сабир бир дә она көрә бөйүк халг сәнәткары ола билди ки, о, «тә'н вә лә'ндән, тәкфир вә тәһгирләрдән, яғыш кими үстүнә яған төһмәт вә нифрәтләрдән әсла кери кетмәйиб, өз мәсләкиндә кәмали-сәбати-әзмлә давам этди вә севкили милләтинә хидмәтдән бир ан гафил олмады»[1].

Буна көрә дә шаир «Шәрарә» ше'риндә гәләми «язмагда атәшбар олмаға» чағырыр[2], өзү исә янар вулкана бәнзәр фикирләрини чәсарәтлә дейән бир сәнәткар олмаг истәйирди. О, үзүнү дүшмәнләринә, «нәфәсини ганлы әлләрлә тыхаянлара» тутараг дейирди:

[1] «Сабир», «Ени иршад» гәзети, 1911, № 7.
[2] «Сәвгат» гәзети, 3 октябр 1916, № 27.

Шишә чәксәз дә дирийкән этими,
Атмарам мән вәтәнү милләтими[1].

Эйни фикирләр шаирин охучулара мүрачиәтлә язылмыш мәнзумәсиндә дә айдын ифадә эдилмишдир:

Мән сакитлик бачармарам, йох, харич әз имкандыр,
Мәғзимдәки чүнун дағы чүн бир янар вулкандыр[2].

Реализм вә сатирая даир көрүшләри

Сәһһәтин реализм вә сатира һаггындакы фикирләри дә мараглыдыр. Сәнәти ичтимаи бир һадисә һесаб эдән шаир, эйни заманда, она һәяты әкс этдирән бир васитә кими бахырды. Бу барәдә о өз тезисини чох айдын билдирмишди: «Шаир айинәсидир дөвранын»[3]. Бу мисрада Сәһһәтин әсас эстетик көрүшү верилмишдир. Бу тезис, һеч шүбһәсиз, М. Ф. Ахундовун реалист әдәбийят һаггында сөйләдийи фикирләрлә бағлы иди. Бу, эйни заманда, шаирин әдәби мүбаризәләрдән, халгын эһтияч вә тәләбләриндән чыхардығы доғру бир нәтичә иди. Вахтилә Белински дә бәдии әдәбийяты «һәятын күзкүсү» адландырмышды.

Шаир сәнәт гаршысында реализмин ән әсас хүсусийәтләриндән бири олан һәяты доғру әкс этдирмәк мәсәләсини гоюрду. Насеһә мәктубунда о, схоластик-формалист ше'ри биринчи нөвбәдә һәятдан узаглашмасы үчүн тәнгид эдирди. Эйни фикирләри Сәһһәт «Шаир, Шеир пәриси вә Шаһәрли» поэмасында даһа да инкишаф этдирмиш, Шаһәрли образынын дилилә һәят һәгигәтләриндән узаглашыб, нағыл, гәзәл язмагла мәшғул олан шаирә күлмүшдү. Бу нөгтейи-нәзәрдән Сабирин «Нә язым?» ше'ринә хүсуси әһәмиййәт верән Сәһһәт «Сабир» мәгаләсиндә һәмин ше'рин сәнәт мәсәләләринә аид ерини нүмунә кәтирирди:

Шаирәм, чүнки вәзифәм будур әш'ар язым,
Көрдүйүм нику бәди эйләйим изһар, язым,
Күнү парлаг, күнүзү ағ, кечәни тар язым,
Писи-пис, әйрини әйри, дүзү һәмвар язым.
Нийә бәс бөйлә бәрәлдирсән, а гаре', көзүнү?
Йохса бу айинәдә әйри көрүрсән өзүнү?.

1 «Сыныг саз», сәһ. 4.
2 Енә орада, сәһ. 3—4.
3 «Сыныг саз», сәһ. 25.

Сәһһәтин бөйүк шаирә һәср этдийи мәгаләдә бу ше'рә хүсуси мүрачиәт этмәси тәсадүфи дейилди. Бунунла о, «шаирәм, әсримин айинәсийәм»—дейән Сабирин реализминә, онун һәят һәгигәтләрини доғру-дүрүст әкс этдирмәсинә, писи-пис, әйрини-әйри язмасына ишарә эдирди. Сәһһәтдә олдуғу кими, бу шеирдә дә сәнәт һәяты әкс этдирән бир айная бәнзәдилир.

Шаир мүасирлийи, күнүн актуал мәсәләләрини әкс этдирмәйи реалист әдәбийятын әсас шәртләриндән сайырды. Онун фикринчә, язычы «әфсанә язмагла мәшғул олмамалыдыр», элә һадисәләри, элә мәсәләләри гәләмә алмалыдыр ки, онлар халга, чәмиййәтә хидмәт этсин. Шаир мүасир мәсәләләри сәнәтә кәтирмиш язычыларын хидмәтини бу чәһәтдән чох гиймәтләндирир. О, һәм дә бу йолла «әш'арда сәбки-чәдид», йә'ни ени үсул яратмаг мүмкүн олдуғуну дейирди.

Сәһһәтин сатира, әдәбийятда күлүшүн ролу һаггындакы фикирләри дә реалист әдәбийят мәсәләләрилә әлагәдардыр. О, бәдии әдәбийятда тәнгидә, хүсусән сатирая чох бөйүк әһәмиййәт верирди. Сәһһәтә көрә, сатира ичтимаи хәстәликләрлә мүбаризәдә гүввәтли васитәләрдән биридир. О, дәрк эдирди ки, реалист әдәбийятын мүасир сәвиййәсиндә тәнгидсиз, сатирасыз кечинмәк, һеч кәсин үрәйинә тохунмадан нөгсанлары көстәрмәк мүмкүн дейилдир.

Сәһһәтин белә бир гәнаәтә кәлмәси әдәби инкишафын өзү илә, Азәрбайчан реализминин өз дахили хүсусиййәтләрилә, XX әсрдә йүксәк инкишаф нөгтәсинә чатмыш тәнгиди реализмин, хүсусән сатирик әдәбийятын Сабир вә Ч. Мәммәдгулузадә кими нүмайәндәләринин әлдә этдийи бөйүк әдәби гәләбәләрлә бағлы иди. Бу, эйни заманда, ингилаби шүуру оянмыш Азәрбайчан халгынын мә'нәви эһтиячлары илә әлагәләр иди.

Сәһһәт сатира һаггында әсас фикирләрини «Молла Нәсрәддин» журналындан вә Сабир ярадычылығындан бәһс эдәркән сөйләмишдир. Азәрбайчан әдәбийятында сатираны ени инкишаф мәрһәләсинә галдыран «Молла Нәсрәддин»и шаир ағлайыб күлмәсилә халгы айыг салан бир журнал кими гиймәтләндирир вә онун нәшрини алгышлайырды[1].

1 «Дәбистан» журналы, 7 декабр 1906, № 16.

1906-чы илдә Сәhһәт журнала вә онун редактору Ч. Мәммәдгулузадәйә өзүнүн айдын мүнасибәтини билдирдикдән сонра, 1911 вә 1912-чи илләрдә тәкрар һәмин мәсәләйә гайытмыш, журнал һаггында фикирләрини бир гәдәр дә кенишләндирмишдир. О, молланәсрәддинчиләрин яздыглары әсәрләрә йүксәк гиймәт верир, ени дөврүн әдәбийятыны яратмаг ишиндә онларын хидмәтини гейд эдирди[1]. Сәhһәт Сабирин схоластик-формалист ше'рин тә'сирләриндән гуртарыб ени сатирик услуба кечмәсиндә дә журналын чох мүһүм рол ойнадығыны көстәрирди. О язырды: «Чох чәкмәдән «Молла Нәсрәддин» журналы интишара башлайыр. Бу севкили мүзһик гәзетин[2] нәшрә башламасы илә [Сабир үчүн] һүнәр вә истедадыны көстәрмәйә бир мүсаид ер ачылыр»[3].

Сәhһәт сатираны реализмин айрылмаз, үзви бир һиссәси, һәм дә халг руһу илә сых бағлы олан бир һиссәси һесаб эдирди. О, XX әср шәраитиндә сатирик әдәбийята бөйүк эһтияч олдуғуну дәрк эдир вә язычылары бу йолла кетмәйә, өз фикирләрини эйһам вә кинайә илә демәйә чағырырды:

...заманә чүнки фәна бир заманәдир,
Эйһам илә, кинайә илә натиг олмалы.

Ичтимаи мәзмуну, чәмиййәтин мәнафеилә бағлы олмағы Сәhһәт сатира үчүн зәрури сайырды. Онун фикринчә, ичтимаи әһәмиййәти олмаян, сөйүш вә тәһгирләрлә долу олан һәчвләри сатира илә гарышдырмаг доғру дейилдир; «һәзлиййят вә һәчвиййят язмагла милләти анчаг иғфал этмәк олар»[4]. Сабирин бөйүклүйүнү шаир бир дә бурада, онун дәрин ичтимаи мәзмуна малик сатира йолу илә кетмәсиндә көрүрдү.

О, Сабир сатираларынын әһатә этдийи мөвзулары вә онларын ичтимаи әһәмиййәтини гейд эдәрәк көстәрирди ки, Сабир: «һәчвкүйи демәклә һәр кәсин фикринә кәлән әлфази-мәрдудәни һеч вахт шеирдә ишләтмәмишдир»[5].

---

1 «Ени иршад» гәзети, 1911, № 2.
2 Журнал олмалыдыр.
3 «Һопһопнамә», Бакы, 1914, сәһ. 8.
4 «Сыныг саз», сәһ. 26.
5 «Һопһопнамә», Бакы, 1914, сәһ. 9.

Демәк лазымдыр ки, Сабир һаггында бәһс эдәркән, Сәhһәт «Азәрбайчан әдәбийятында ән әввәл ени бир чығыр ачды ки, ондан мүгәддәм кимсә о көзәл шивәдә язмамышды»[1] дедикдә, эйни заманда, Сабирин сатирасына ишарә эдирди. Һәмин ифадәдән сонра шаир өз фикирләрини белә әсасландырырды: «Нөгсанларымызы, эйбләримизи мәзһәкә вә мәзаһ тәригилә гайәтдә ширин вә һәр кәсин анладығы бир дил илә, гәһгәһәләр илә охудуб ислаһа чалышырды». Сабирлә Фирдовси арасындакы фәргләрдән бирини дә Сәhһәт, бөйүк шаирин сатирик услуба малик олмасында, бу сатиранын сияси-бәдии гүввәсиндә көрүрдү. Шаир көстәрир ки, «заманынын фәналыгларыны шикайәт, яхуд мүстәһзиянә бир сурәтдә нәзм эдән», «мө'минләри вә риякар моллалары... чох ширин мәзмунларла, зәриф кинайәләрлә» тәнгид эдән Сабирин күлүшүндә ачы бир ичтимаи кәдәр вардыр. Бу кәдәри бөйүк бир халгын нөгсанларыны, зәиф тәрәфләрини көрүб ону чәсарәтлә гырмачлаян, үрәйи дәрдлә долу олан бир шаирин күлүшүндән айырмаг олмаз. Сабирин күлүшү һәгигәтән күлдүрүбағладан бир шаирин күлүшү иди. Бу күлүш ичтимаи кәдәрлә йоғрулмушду. Сабир сатирасынын бу хүсусиййәти Сәhһәтин дә нәзәриндән гачмамыш, әксинә, о, мәгалә вә шеирләриндә буну дәфәләрлә, тәкрар-тәкрар гейд этмишди. «Ағладыб күлдүрүрдүн инсаны»[2], «Эй гоча бир гөвмә ағларкән күлән»[3] кими мисралары о, Сабирә һәср этдийи шеирләрдә ишләтмишдир. «Сабир» адлы мәгаләдә исә дейилирди: «һеч шүбһә йохдур ки, Сабир... бизләри ани-ваһиддә һәм ағладыб, һәм күлдүрән бир шаири-кинайәафәриндир».

Сабир сатирасында чох бәйәндийи бу хүсусиййәтин Сәhһәт, үмумиййәтлә, башга сатирикләр үчүн дә характерик олдуғуну көстәрирди. Бу чәһәтдән о, Сабири рус язычыларындан Гогол вә Салтыков-Шедринә бәнзәдирди. Бу әдәби паралелдә чох инчә бир чәһәт нәзәрдә тутулмушду. Мәгаләдә дейилирди ки, Сабир «көз яшларынын арасындан күлән Гоголдан зиядә Салтыкова бәнзәйир». Доғрудур, шаир «Сабир» адлы ше'риндә ени

---

1 «Ени иршад» гәзети, 1911, № 7.
2 «Мә'лумат» гәзети, 19 июл 1911, № 16.
3 «Сыныг саз», сәһ. 29.

бир әдәби мәктәбин баниси кими Сабирин «Гоголу яд этдийини» язырды[1]. Бунунла белә, Сабирин ярадычылыг хүсусиййәтләрилә Шедринә даһа яхын бир язычы һесаб эдилмәсиндә мүәййән бир һәгигәт вардыр. Бурада, эһтимал ки, һәр ики сатирикин тәблиғ этдикләри ингилаби-демократик идеялар, сатираларындакы сияси кәскинлик, халг һәяты вә азадлыг һәрәкатына сых бағлылыг э'тибарилә бир-биринә яхын олдуглары нәзәрдә тутулмушдур.

Бу фактлар Сәһһәтин рус әдәбийяты илә дәриндән таныш олдуғуну бир даһа тәсдиг эдир.

А. Сәһһәтин әдәби-тәнгиди әсәрләри ичәрисиндә 1912-чи илдә «Һопһопнамә»нин илк чапына яздығы тәрчүмейи-һал хүсуси ер тутур. Охучулары илк дәфә олараг Сабирин һәяты илә кениш таныш эдән бу мәгалә инди дә өз әһәмиййәтини итирмәмишдир. Мүәллиф бурада Сабирин һәятыны гисмән дөврүн ичтимаи-сияси, әдәби һадисәләрилә бирликдә алмыш, онун Азәрбайчан әдәбийятындакы ерини көстәрмәйә чалышмышдыр. «Сабир» мәгаләсиндәки бир чох мүлаһизәләр эйнилә бурая да дахил эдилмишдир.

Сабири даһи шаир адландырмасы, онун адыны дәфәләрлә дүня әдәбийяты классикләрилә ян-яна чәкмәси вә, нәһайәт, «беш илин мүддәтиндә әдәбийятымызда бөйүк бир ингилаб етирди»—демәси Сәһһәтин ингилаби сатиранын бу бөйүк симасыны нә гәдәр йүксәк гиймәтләндирдийинә парлаг бир сүбутдур. Одур ки, Сабирин өлүмүнү о, поэзия бинасына вурулмуш ағыр бир зәрбә кими мә'наландырмышды:

Сабир өлдү демирәм, ше'р эви виран олду.

Бу поэтик мисрада халгын бөйүк кәдәри, әдәбийят аләминә үз вермиш әвәзсиз бир иткинин ачысы ифадә эдилмишди.

Шаирин ярадычылығында бәдии дил вә сәнәткарлыг мәсәләләри

Сәнәтин мә'насыны халга хидмәтдә, онун әхлаги-тәрбийәви ролунда көрән Сәһһәт өз әсәрләринин дилинә вә бәдии ифадә тәрзинә чох бөйүк әһәмиййәт верирди. Буна

---

[1] «Сыныг саз», сәһ. 29.

көрә дә шаир узун илләр ана дилинин тә'лими вә онун сафлашмасы уғрунда мүбаризә апармышдыр. Биринчи фәсилдә бәһс этдийимиз «Мәктәбләрдә ана дили», «Э'дади мәктәбләрдә милли тәрбийә» кими мәгаләләрдә Сәһһәтин ана дили тә'лиминә нә гәдәр чидди мә'на вердийини көрдүк. О, «ана дилинә әһәмиййәт вермәйән, өз дилини билмәк истәмәйән» шакирдләринә һәмишә дейәрди:

Түрк дили[1] бир көзәл, ширин дилдир,
Ону өйрәнмәйә һәмиййәт эдиз[2].

1906-чы илдән сонра «Молла·Нәсрәддин» вә «Фүюзат» арасында дил мәсәләләри әтрафында кедән мүбаһисәләрдә Сәһһәт молланәсрәддинчиләрә даһа яхын бир мөвге тутурду. «Молла Нәсрәддин» бәдии дили үмумхалг дилинә кетдикчә даһа артыг яхынлашдырмаг уғрунда мүбаризә апарырды. О, бәдии дили халг дили әсасында даим зәнкинләшдирмәк вә демократикләшдирмәк үчүн чалышырды. Мә'лумдур ки, бу чәһәтдән журналын әдәби дилимизин инкишафына чох мүсбәт тә'сири олмушдур. Бу тә'сири өз әдәби практикасында дуян шаирләрдән бири дә Сәһһәт иди. Бир нечә ше'ри истисна эдиләрсә, онун дили пантүркист-панисламист язычыларын дилилә мүгайисә эдилмәйәчәк дәрәчәдә садә вә халга яхындыр.

Шаирин 1907-чи илләрә гәдәр яздығы әсәрләрин дилиндә һәлә фарс вә османлы дилләринин мәнфи тә'сирләри галмагда иди; о, схоластик ше'рин вә Түркийә мүртәче романтикләринин тә'сириндән тамамилә гуртара билмәмишди.

Һафиз, эй мүршиди-ситудәсийәр,
Һафиз, эй устади-ше'рү һүнәр.
Әсәриндир мүтәрчими-ларейб,
Иштә сәнсән бу күн лисанүл-ғейб —

—мисралары илә башланан «Хачә Һафиз» (1898) мәнзумәсиндә әкәр анлашылмасы чох чәтин олан әрәб-фарс ибарәләри вә сөзләри варса, «Яд эт!» ше'риндә османлы ше'ри үслубунун вә дилинин тә'сирләри вардыр. Тәкчә бир «Яд эт!» ше'риндә бир азәрбайчанлы үчүн чәтин анлашылан, яхуд анлашылмаян 35-ә гәдәр әрәб-фарс тәр-

---

[1] Азәрбайчан дили нәзәрдә тутулур.
[2] «Игбал» гэзети, 3 март 1914, № 592.

киблəри, сөзлəри (əбри-тирə, чөһрейи-хəндəризи-шадан, саһиби-эвһа, чəваниб, нəваһи, тəкəллүф вə с.) ишлəнмишдир.

Лакин демəлийик ки, бу чəһəтлəр Сəһһəтин бүтүн ярадычылыгы вə дили үчүн характерик дейилдир. Шаирин шеир дили əсасəн халг дилилə бағлы, онун көзəлликлəрини ифадə эдəн бир дил олмушдур. Азəрбайчан дилинə мəхсус образлылыг, садəлик, айдынлыг, көзəллик бу вə башга дəрəчəдə Сəһһəтин шеир дилиндə дə өз əксини тапмышдыр. Бир чох шеирлəринин күтлəви шəкил алмасынын əсас сəбəблəриндəн бири дə шаирин халг əдəбийятындан, чанлы халг дилиндəн бачарыгла истифадə этмəси олмушдур. Ишлəтдийи аталар сөзлəри, зəрбүлмəсəллəр, баятылар онун шеирлəринин һəм мəзмун, һəм дə ифадəсиндə бир сыра хəлгилик хүсусиййəтлəринин яранмасына сəбəб олмушдур. Шаирин ушаглар үчүн яздыгы «Ана вə бала» вə «Көч» шеирлəриндə фолклорун, халг руһунун чох дəрин тə'сири вардыр:

Отурмуш ана,
Басмыш бағрына
Назлы көрпəсин,
Лайла дер она:

Дағда дарылар,
Сүнбүлү сарылар,
Гоча гарылар
Бу балама гурбан.

Яхуд:

Киши əлиндə чомаг
Сүрүр йүклү өкүзү,
Дəвə үстə бир ушаг
Чох охуюр бу сөзү:

Ағ дəвə алчаг кедəр,
Голунда голчаг кедəр,
Ағ дəвəнин көзлəри
Ерə дəйир дизлəри;
Энди чая юһ-юһ,
Арча мая юһ-юһ.

Сəһһəтин əсəрлəриндə «Нə тас галыб, нə һамам», «Йохсуллуг эйб дейил», «Дəлийə күндə байрамдыр» («Һəят»), «Тохун ачдан хəбəри олмаз» («Дилəнчи») кими мəсəллəр ишлəнмишдир.

Шаирин шеирлəринə тəбиилик вə ойнаглыг верəн хүсусиййəтлəрдəн бири бəдии дилиндəки ахычылыг, сөзлəри ериндə ишлəдə билмəк бачарыгыдыр. Шаир мисралардакы сөзлəри бир-бирилə элə möһкəм бағлайыб, элагəлəндирə билир ки, бунлар һəм ади, тəбии данышыг гайдаларына, грамматик ганунлара уйғун олур, һəм дə поэтик чəһəтдəн чох гүввəтли сəслəнир. Бу чəһəтдəн ашағыдакы нүмунəлəрə диггəт етирмəк кифайəтдир:

Сабир өлдү демирəм, ше'р эви виран олду.

Яхуд:

Дəчəл меймун, чолаг айы, чəп кечи,
Бир улаға йолдаш олду һəр үчү;

Яхуд:

Үрəйимдə даһа йох гөнчə додаглар дəрди,
Вардыр эв дəрди, гадын дəрди, ушаглар дəрди.
Бири əкмəк, бири башмаг, бири палтар дилəйир,
Вердийи гəрзи дə һəр күндə тəлəбкар дилəйир.
...Атмышам мəн һəвəси, эшги дəхи, дилбəри дə,
Сəни дə, ше'ри дə, илһамы да, дəфтəрлəри дə...

Көрүндүйү кими, бу парчаларда шаир санки охучу илə данышыр, халг дилинин ганун-гайдаларындан кəнара чыхмыр, ериндə олмаян артыг сөз ишлəтмир; бунунла янашы о, йүксəк поэтик эффект дə ярада билир. Шаир өз фикирлəрини ифадə этмəк үчүн мүвафиг бəдии форма, вəзн вə гафийə, сөз вə образ тапмагда һеч бир чəтинлик чəкмир.

Азəрбайчанда бəдии тəрчүмə дилинин яранмасы вə инкишаф этмəси ишиндə дə Сəһһəтин хидмəти бөйүкдүр. Шаир өз тəрчүмəлəрилə əдəби дилимизə рус əдəби дилинин садəлийини вə йығчамлыгыны кəтирмишдир. Рус əдəбийяты Сəһһəт үчүн, башга ярадычылыг саһəлəриндə олдуғу кими, дил саһəсиндə дə бир мəктəб олмушдур. Шаир рус əдəби дилини əн йүксəк сəвиййəйə галдыран Пушкин вə Лермонтовун йолу илə кетмəйə чалышараг дилинин садəлийинə, тəбиилийинə хүсуси диггəт етирирди. Тəсадүфи дейил ки, бу көзəллик вə тəбиилик онун рус əдəбийятындан этдийи тəрчүмəлəрин дилиндə даһа гүввəтли вə габарыгдыр. Одур ки, М. Ариф чох һаглы олараг Сəһһəти XX əср Азəрбайчан поэзиясынын əн көзəл дилини ярадан бир сəнəткар һесаб эдир: «Аббас Сəһһəт рус вə Гəрби Авропа классиклəриндəн этдийи бəдии тəрчүмəлəрдə əн көзəл шеир дилини... ярадырды»[1].

[1] М. Ариф. «Бəдии дил вə үслуб», «Əдəбийят мəчмуəси», II чилд, Бакы, 1946, сəһ. 5.

Сәһһәтин бу күн дә өз тәравәтини, идея-бәдии гүввәсини сахламыш онларла тәрчүмәси бу фикри тәсдиг едә биләр. Мәсәлән, Никитиндән «Яй сәһәри»[1] ады илә тәрчүмә олунан ашағыдакы парчая нәзәр салаг:

Галын мешә күлүмсәйир, гаралыр,
Ағачларын далындан күн учалыр,
Күнәш чыхыр, ишыг дүшүр һәр ерә,
Чөлә, көлә, чәмәнләрә, күлләрә.
Котан гошуб кедир чөлә әкинчи,
Әлиндә дәряз от бичир бичинчи.

Шаирин бәдии тәрчүмәләринин чохунда олдуғу кими, бу парчанын да дили лексика вә ифадә тәрзи чәһәтиндән букүнкү бәдии дилимизә чох яхындыр. Үмумиййәтлә, Сәһһәт XX әсрдә шеир дилини зәнкинләшдирмәклә янашы ону даһа да инкишаф етдирмишдир. Көзәл, сәлис бәдии дилә малик бир шаир кими, о, һәм дә совет поэзиясынын дилинә сәмәрәли тә'сир көстәрмишдир.

***

Сәһһәт XX әср әдәбийятында өз сәси, орижинал үслубу олан бир шаир олмушдур. О, ярадычылығы илә поэзиямыза элә хүсусиййәтләр кәтирмишдир ки, бунлар онун әсәрләринә ени бир руһ, тәравәт вермишдир. Шаир өз сәнәткарлығыны бир тәрәфдән классик Азәрбайчан вә рус поэзиясындан өйрәнмәк һесабына артырырдыса, дикәр тәрәфдән бир ярадычы шаир кими поэзиямыза өзүнә мәхсус ени бәдии васитәләр кәтирирди. Әввәлки фәсилләрдә биз айры-айры әсәрләри тәһлил едәркән шаирин сәнәткарлыг хүсусиййәтләриндән ери кәлдикчә бәһс етдийимизи нәзәрә аларағ бурада анчаг дейиләнләрә бә'зи әлавәләр етмәк фикриндәйик.

Сәһһәт сәнәтә, ше'рә чох йүксәк бир тәләбкарлыгла янашырды. О, һәр язылмыш ше'ри һәгиги сәнәт нүмунәси саймадығы кими, һәр шеир язаны да шаир һесаб етмирди. Бу тәләбкарлыг онда о гәдәр ифрата вармышды ки, о, һәтта «Сыныг саз»а яздығы мүгәддәмәдә «Шаир дейиләмсә дә, бир аз шаир кимийәм»—дейә өзүнүн белә һәгиги сәнәт сәвиййәсинә йүксәлмәк ишиндәки чәтинликләрини гейд едирди. Истәр тәвазөкарлыгла дейилмиш бу сөзләрдән, истәрсә дә һәмин мүгәддәмәдә шаирләр һаггында Низамидән кәтирилән мисалдан, «Охучуларыма» ше'риндән айдын олур ки, Сәһһәт сәнәт әсәриндән идеялылыгла янашы поэтик гүввәт дә тәләб едирди. Лакин бә'зән шаирин өз ярадычылығы һаггында тәвазөкарлыгла дедийи фикирләрдән суи-истифадә едәрәк онун куя үмумиййәтлә зәиф бир шаир олдуғуну сүбута чалышыр, тәрчүмәләрини орижинал ярадычылығына гаршы гоюрлар. Бу, әлбәттә әдаләтсиз вә янлыш бир мүлаһизәдир. Сәһһәтин тәрчүмәләринин бөйүк идея-бәдии әһәмиййәтини азалтмадан демәк лазымдыр ки, о, бир орижинал шаир кими дә ени чәһәтләрә маликдир. Мәкәр онун лирикасындакы сәмими вә тәбии һиссләри, мүхтәлиф бәдии васитәләрлә (хитаб, суал, нида, мүгайисә вә тәшбиһләрлә) фикир ифадә етмәк бачарығыны инкар етмәк олармы? Сәһһәтин пейзаж лирикасындакы мәһарәтинә һансы азәрбайчанлы охучу валеһ олмамышдыр? Онун ушаглар үчүн яздығы онларла көзәл лирик шеир һансы мәктәблинин дилинин әзбәри дейилдир? Әлбәттә, Сәһһәтин күтләви бир шаир олмасынын сиррини бир дә онун көзәл сәнәткарлыг хүсусиййәтләринә малик олмасында ахтармаг лазымдыр.

Әдәби-тәнгиди әсәрләриндә ирәли сүрдүйү тәләбләрә шаир өз ярадычылығында да әмәл етмәйә чалышырды. Мәсәлән, о, сатирая реалист әдәбийятын чох мүһүм бир саһәси кими бөйүк гиймәт верир, өзү дә бу саһәдә гәләмини сынайырды. Лакин о, дүзкүн, доғру көрүшләрини һәмишә ярадычылығына тәтбиг едә билмирди. Сәһһәт, Сабирин сатирик күлүшүнү бир нүмунә һесаб едирди, өзү исә сатира язанда бу сәвиййәйә галха билмирди. Бу, әлбәттә, ондан ирәли кәлирди ки, Сәһһәт Сабир гәдәр мөвчуд нөгсанлара нифрәт бәсләйә билмирди. Бу, ондан ирәли кәлирди ки, бир сәнәткар кими о, һәятын дәринликләринә Сабир гәдәр мүдахилә етмәйи бачармырды. Сәһһәт әдәбийяты «дөвранын айнасы» адландырырды. Лакин бу чәһәтдән дә онун ярадычылығында зәиф вә мәһдуд чәһәтләр вардыр. О, бир сәнәткар кими нә гәдәр һәята яхынлашмаға чан атырдыса, енә хәялдан, бә'зи һалларда исә думанлы, гейри-мүэййән хәяллардан тамамилә узаглаша билмир, хәял илә һәятын һүдудларында долашырды. Беләликлә, шаирин арзусу илә бачарығы бир-бирини тамамлая билмирди.

[1] Никитиндә һәмин шеир «Сәһәр» адланыр.

Сәһһәт поэзиянын форма хүсусиййәтләриндән бәһс эдәркән онун вәзнләри үзәриндә айрыча даянмаг лазымдыр. Вәзнләрдән усталыгла истифадә этмәк бачарығы онун шеирләринә ойнаглыг вә ахычылыг верирди.

А. Сәһһәт шеирләринин чохуну әруз вәзниндә язмышдыр. Лакин о, бу вәзнин Азәрбайҹан дилинин хүсусиййәтләринә уйғун кәлмәйән ҹәһәтләрини билдийиндән бәһрләрин сечилмәсинә хүсуси диггәт етирирди. Шаир әрузун хәфиф (фәилатүн, мәфаилүн, фәилүн) вә рәмәл (фәилатүн, фәилатүн, фәилүн) бәһрләриндән даһа чох истифадә этмишдир. Бу бәһрләрин гысалығы, аһәнкдарлығы шаирин үслубуна уйғун иди.

Шаир һеҹа вәзнинә яхын, Азәрбайҹан дилинин ганунларына уйғун бәһрләр сечирди. Буна көрәдир ки, онун әрузла язылмыш бир чох шеирләринин вәзнини һеҹа вәзниндән айырмаг чәтин олур. Мәсәлән, әрузун сәри' бәһриндә (мүфтәилүн, мүфтәилүн, фаилат) тәрҹүмә эдилмиш «Яй сәһәри» ше'ри илк бахышда һеҹа вәзниндә язылан әсәр кими нәзәрә кәлир:

Яваш-яваш сөнүр, батыр улдузлар,
Сары булут көйүн үзүн ялдызлар...
Ал шәфәгин әкси дүшүбдүр көлә,
Ағ думан энмиш онун үстә чөлә[1].

Бу парчанын илк үч мисраында һеҹа вәзнинә мәхсус олан бөлкү дә көзләнилмишдир (6+5). Эйни хүсусиййәти шаир «Яғышдан сонра» адлы тәрҹүмәсиндә дә көзләмишдир. Һеҹа вәзниндә тәрҹүмә эдилмиш (6+5) бу ше'рин бир нечә мисраы онбирлик һеҹа вәзнинә чох уйғун олан сәри' бәһриндәдир (мүфтәилүн, мүфтәилүн, фаилүн). Әруз вәзниндә язылмыш:

«Алмас кими парылдайыр гәтрәләр»
«Гөвси-гүзәһ ердә дә вар, көйдә дә»—

—кими айры-айры мисралар ше'рин аһәнкдарлығына чох көзәл тә'сир бағышлайыр.

Сәһһәт фикри тә'сирли ифадә этмәк үчүн ше'рин гафийәләринә хүсуси диггәт верирди. О, ше'рин аһәнк вә мусигисини артырмаг үчүн чох заман эйни мигдарда һеҹасы олан гафийәләр ишләтмишдир; мәсәлән «Олмалы» рәдифли шеирдә анҹаг ашиг, шаиг, фаиг, садиг, лайиг, натиг кими ики һеҹалы гафийәләр ишләдилмишдир. Яхуд «Фәряди-интибаһ вә я амали-вәтәнпәрвәранә» ше'риндә ишләдилән гафийәләрин чоху бу ҹүр (мәрһумә-мәзлумә, алудә-асудә, пәрваз-дираз, аләм-адәм, ядад, милләт-үммәт вә с.) аһәнкдар вә бәрабәр һеҹалы гафийәләрдир. Шаир бә'зән фе'ли гафийәләр дә ишләдир ки, онлар чох заман мүвәффәгиййәтсиз олуб, ше'рин бәдии тә'сирини зәифләдир.

Сәһһәт ифадә этмәк истәдийи фикри бир гәдәр дә габарыг нәзәрә чатдырмаг үчүн классик поэзияда чох ишләнән рәдифдән кениш өлчүдә истифадә этмишдир («Вәтән», «Олмалы», «Яз», «Насеһ» вә с.). Онун чох аз ше'рини көстәрмәк олар ки, орада рәдиф олмасын.

Мә'лумдур ки, әдәбиййатын башга саһәләри кими, поэзия да сөз сәнәтидир, һәятын бәдии образларла ифадәсидир. Һәр бир шаир өз халгынын бәдии тәфәккүрүнә о заман тә'сир көстәриб, орада өзүнә мөһкәм ер тута билир ки, о, габагҹыл фикирләрин ифадәси үчүн бәдии сөз васитәләриндән бачарыгла, усталыгла истифадә эдә билсин, поэзияя өзүнә мәхсус ени хүсусиййәтләр кәтирсин. Сәһһәтин бәдии ярадыҹылығына мәхсус бир чох сәнәткарлыг хүсусиййәтләри мәһз бу ҹәһәтдән әһәмиййәтлидир. О, Азәрбайҹан поэзиясынын мәзмун вә формаҹа зәнкинләшмәсинә көмәк эдән сәнәткарлардан олмушдур.

[1] «Мәғриб күнәшләри», I һиссә, сәһ. 18—19.

МҮНДӘРИЧАТ

Биринчи фәсил

Һәяты (5). Ушаглыг илләри. Илк тәһсили (5). Харичдә (8). Сәһһәтин 1905-чи ил ингилабы дөврүндә ичтимаи-педагожи фәалиййәти (12). Сабир вә Сәһһәт (21). Публисистик әсәрләри (33). Һәятынын сон илләри (41).

Икинчи фәсил

Ярадычылыг йолу (47). Илк гәләм тәчрүбәләри (47). Дүнякөрүшүндәки зиддиййәтләр. Романтикасы (53). Реализм йолларында. „Әһмәдин гейрәти“ (6). Һәятла әдәбиййатын гаршылыглы әлагәси проблеми. „Шаир, Шеир пәриси вә Шаирләр“ поэмасы (91). Ушаглар үчүн әсәрләри (105). Тәбиәт тәсвирләри (117).

Үчүнчү фәсил

Аббас Сәһһәт вә рус әдәбиййаты (124). Шаирин ярадычылығынын вә дүнякөрүшүнүн инкишафында рус әдәбиййатынын ролу (125). Тәрчүмәчилик фәалиййәти (141).

Дөрдүнчү фәсил

Сәнәтә бахышы. Бәдии дили вә сәнәткарлыг хүсусиййәтләри (166). „Тәзә шеир неҹә олмалыдыр?“ (173). Әдәбиййатын ичтимаи-тәрбийәви әһәмиййәти һаггында (177) Реализм вә сатирая даир көрүшләри (182). Шаирин ярадычылығында бәдии дил вә сәнәткарлыг мәсәләләри (186).

ДҮЗӘЛИШ

Сәһифә	Сәтр	Кетмишдир	Охунмалыдыр
63	аш. 8	хүсусиййәтинә исә	хүсусиййәти нә исә

(Сифариш 247)

КАМАЛ ТАЛЫБЗАДӘ АБДУЛЛА ШАИГ ОҒЛУ

АББАС СӘҺҺӘТ

Редактору *Ә. Мирәһмәдов*

Нәшрийјат редактору *Ә. Ханбабаев*
Чилди рәссам *М. Гасымовундур*
Техники редактору *Ә. Һ. Мирчәфәров*
Корректорлары *М. Чәфәрова* вә *С. Новрузова*

Чапа имзаланмыш 2/XII-1955-чи ил. Кағыз форматы $84\times108^{1}/_{32}$—$6^{1}/_{16}$=10 чап листи.
Учот нәшрийјат листи 11. ФГ 00431. Сифариш 247. Тиражы 5000.
Гијмәти 6 ман. 60 гәп. Чилди 2 ман.

Азәрбајчан ССР Мәдәнијјәт Назирлијинин „Гызыл Шәрг“ мәтбәәси.
Бакы, Һәзи Асланов күчәси, 80.